

ELMI TƏDQIQAT

Beynəlxalq Onlayn Elmi Jurnal

SCIENTIFIC RESEARCH

International Online Scientific Journal

aem.az

e-ISSN: 2789-6919

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ TƏDQIQAT

Beynəlxalq Onlayn Elmi Jurnal

İmpakt Faktor: 1.172

Cild: 4 Sayı: 5

SCIENTIFIC RESEARCH

International Online Scientific Journal

Impact Factor: 1.172

Volume: 4 Issue: 5

Bakı – Baku

2024

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
01.03.2021.
Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

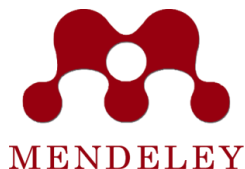
Editorial address
AZ1073, Bakı,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 807 67 68
+994 12 510 63 99

E-mail:
tedqiqat.1707@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
sevincsadigova@gmail.com

Redaktor köməkçiləri

PhD Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
konul_salmanova@mail.ru

Şamxal ŞABIYEV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
shebiyev85@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
PhD Türkan İSMAYILOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Hacı HƏSƏNOV, AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaqut HACIYEVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin ƏLİMURADOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Cavadxan QASIMOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Tərxan CƏBRAYILOV, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Afərin ABBASOVA, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xalidə HƏSƏNOVA, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi ŞƏRİFOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü Yıl Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Yerden KAJIBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Uqanbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan
Prof. Dr. Nataly MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Müseyib İLYASOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbali Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elza MOLLAYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Təranə HACIYEVA, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gulsanam NOROVA, Navoiy Dövlət Pedaqogika İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Urfan HƏSƏNOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Faiq ŞAHBAZLI, ADNSU-nun nəzdində Sənaye və Texnologiya Kolleci / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elnurə ƏZİZOVA, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Asiman QULIYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Həbib MİRZƏYEV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc HƏMZƏYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Leyla ƏLİYEV, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Vəfa MAHMUDOVA, AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əlöysəd ƏSGƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əsəd QURBANLI, AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Zabitə TEYMURLU, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ALIŞOVA, Girne Amerikan Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnoz SATTOROVA, ÖEA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Toğrul XƏLİLOV, AMEA Naxçıvan bölməsi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin QULUSOY, Qafqaz Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Amil ƏSGƏROV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULIYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəfəq ABDULLAYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
PhD İvan Pavlii, Dallas Beynəlxalq Universiteti / ABŞ
PhD Tomas SMEDLEY, Cenevrə Kolleci, Pensilvaniya / ABŞ
PhD Qəmər İSAYEVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
PhD İlahə ŞIXƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

TƏBİƏT ELMLƏRİ

Prof. Dr. Rafiq ÇOBANOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Əkbər AĞAYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham ŞAHMURADOV, AMEA, Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA, Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANI, Tayler Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elnarə MEHBALIYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fəxrəddin AĞAYEV, Əkinçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qazənfər CƏFƏROV, AR ETN, Kataliz və Qeyri-üzvi kimya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aliyə RZAYEVA, AR ETN, Təbii Ehtiyatlar İnstitutu / Azərbaycan
PhD Fatma HÜSEYNOVA, AR SN, V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu / Azərbaycan
PhD Afaq RZAYEVA, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lalə QOCAYEVA, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan
PhD Seymur MEŞAİK, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan

TEXNİKA ELMLƏRİ

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Meteoroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya

Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan

PhD Rafiq AĞAMALIYEV, Milli Aerokosmik Agentliyi, Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu / Azərbaycan

PhD Aygün BAYRAMOVA, Milli Aerokosmik Agentliyi, Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu / Azərbaycan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Editor

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
sevincsadigova@gmail.com

Assistant editors

PhD Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
konul_salmanova@mail.ru

Shamkhal SHABIYEV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
shebiyev85@mail.ru

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Aytaj ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
PhD Turkan ISMAYILOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Haji HASANOV, ANAS, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Yaqut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilkin ALIMURADOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Javadkhan GASIMOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Tarkhan JABRAYILOV, Azerbaijan University of Architecture and Construction / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Afarin ABBASOVA, Western Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khalida HASANOVA, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi SHARIFOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, ANAS, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Javid GASIMOV, Van Yuzuncu Yil University / Turkey
Prof. Dr. Erden KAJIBEK, Kazakh Language Academy / Kazakhstan
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, ANAS, Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Uuganbayar MYAGMARSUREN, Mongolian State University / Mongolia
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Museyib ILYASOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Cihan OZDEMIR, Bilecik Şeykh Edebali University / Turkey
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Elza MOLLAYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Tarana HAJIYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elchin IBRAHIMOV, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulsanam NOROVA, Navoi State Pedagogical Institute / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Urfan HASANOV, Ganja State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Faig SHAHBAZLI, Industrial and Technological college under ASOIU / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elnura AZIZOVA, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Irada KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedogogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Habib MIRZAYEV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj HAMZAYEVA, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Leyla ALIYEVA, Khazar University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Vafa MAHMUDOVA, ANAS, Institute of Archeology and Ethnography / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aloysad ASGAROV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asad GURBANLI, ANAS, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Zabita TEYMURLU, Baku Engineering University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ALISHOVA, Girne American University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the UAS / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Toghrul KHALILOV, Nakhchivan branch of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilkin GULUSOY, Kafkas University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Amil ASKEROV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shafaq ABDULLAYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
PhD Ivan Pavlii, Dallas International University / USA
PhD Thomas SMEDLEY, Geneva College in Beaver Falls, Pennsylvania / USA
PhD Gamar ISAYEVA, Azerbaijan Technical University/ Azerbaijan
PhD Ilaha SHIKHALIYEVA, Baku State University / Azerbaijan

NATURAL SCIENCES

Prof. Dr. Rafiq CHOBANOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Akbar AGAYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolay BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Duyghu KILICH, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Ilham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elnara MEHBALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gazanfar JAFAROV, Azerbaijan National Academy of Sciences / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aliya RZAYEVA, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan,
 Institute of Natural Resources / Azerbaijan
PhD Fatma HUSEYNOVA, AR SN, V.Y. Akhundov Scientific-Research Institute of Medical Prophylaxis / Azerbaijan
PhD Afag RZAYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine

MATHEMATICS AND MECHANICS

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lala GOJAYEVA, Ganja State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi JAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Baku State University / Azerbaijan
PhD Seymur MESHAIK, Ganja State University / Azerbaijan

TECHNICAL SCIENCES

Prof. Dr. Faxraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia

Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

PhD Rafiq AGHAMALIYEV, National Aerospace Agency, Natural Resources Space Research Institute / Azerbaijan

PhD Aygun BAYRAMOVA, National Aerospace Agency, Natural Resources Space Research Institute / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/9-18>

Nigar Valiyeva

Azerbaijan University of Languages

doctor of philological sciences

nigar_valiyeva@yahoo.com

THE PROBLEM OF THE INTERACTION OF LANGUAGES AND CULTURES IN THE CONTEXT OF AZERBAIJAN

Abstract

In a dynamic postmodern civilization, the rate of renewal of science and technology, art and economics, politics and law is increasing. Our presence in the present is limited. The period of life and stable operation is reduced. It is an irrefutable fact that progress directed towards the future multiplies the number of forms of historical culture.

The article discusses the process of “language - culture - communication”, as well as the opinions and some scientific works of famous scientists involved in the study and explanation of these concepts, such as, for example: Ferdinand de Saussure, Friedrich Wilhelm von Humboldt, Solomon Davidovich Katznelson, Michael Halliday, Stefan Gremlı, Dan Sperber, Hermann Lubbe, as well as A.N. Abregov, A.I. Dolgikh, G.L. Zelenin, A.Yu. Suprun, V.V. Miteva, M.M. Lebedeva, B.A. Sheozheva, E.A. Sokur, L.L. Nelyubin, A.A. Kretov, N.A. Fenenko, including Afad Gurbanov, Tofik Gadzhiev, Nigar Valiyeva.

In each national literary language there are a number of lexical units, the meaning and function of which are determined by belonging to a particular culture. Undoubtedly, a traditionally defined number of terms are used, such as: “non-equivalent vocabulary”; “exotic vocabulary” or “exoticisms”; “barbarisms”, “ethnography”; “alienisms”; “background words”; “connotative words”, “words with a cultural component”, “gaps”, “realia”.

Words that reflect the inextricable connection between language and culture and the culturally significant associations they contain constitute the cultural component of the semantics of linguistic units. These lexical units are realia. Currently, the study of realia is of great interest in linguistics. Realia as lexical units of language have semantic meaning, as well as a certain emotional connotation and stylistic significance. In language, realia are a product of a certain social environment, a particular era, they change, improve, and stabilize in connection with changes in the life and living conditions of language speakers and, finally, fall into the hearts and take a strong root in memory. Sometimes they are difficult to understand and interpret unless one takes into account the semantic development of realia, which are a collection of crystallized ideas filtered by time. Realia has not been fundamentally studied in Azerbaijani linguistics.

Keywords: *intercultural communication, national culture, linguistic diversity, multilingual education, realis*

Nigar VəliyevaAzərbaycan Dillər Universiteti
filologiya elmləri doktoru
nigar_veliyeva@yahoo.com**Azərbaycan kontekstində dillərin və mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri problemi****Xülasə**

Dinamik postmodern sivilizasiyada elm və texnologiyanın, incəsənətin və iqtisadiyyatın, siyasətin və hüququn yenilənmə sürəti artır. İndiki zamanda mövcudluğumuz məhdudlaşır. Həyat və sabit fəaliyyət müddəti azalır. Təkbizolunmaz bir həqiqətdir ki, gələcəyə yönəlmiş tərəqqi tarixi mədəniyyətin formalarının sayını çoxaldır.

Məqalədə “dil - mədəniyyət – kommunikasiya” prosesini və bu anlayışların tədqiqi və izahı ilə məşğul olan tanınmış alimlərin fikirləri və bəzi elmi əsərləri araşdırılır, məsələn: Ferdinand de Sössür, Fridrix Vilhelm fon Humboldt, Solomon Davidoviç Kaznelson, Maykl Hallidey, Stefan Gremlı, Den Şperber, Herman Lübe, həmçinin A.N.Abreğov, A.I.Dolqikh, G.L.Zelenin, A.Y.Suprun, V.V.Miteva, M.M.Lebedeva, B.A.Sheojeva, E.A.Sokur, L.L.Nelyubin, A.A.Kretov, N.A.Fenenko, o cümlədən Afad Qurbanov, Tofiq Hacıyev, Nigar Vəliyeva.

Hər bir milli ədəbi dildə bir sıra leksik vahidlər vardır ki, onların mənası və funksiyası konkret mədəniyyətə mənsubiyyətlə müəyyən edilir. Şübhəsiz ki, ənənəvi olaraq müəyyən edilmiş sayda terminlərdən istifadə olunur, məsələn: “ekvivalentsiz leksika”; “ekzotik lüğət” və ya “ekzotizmlər”; “varvarizmlər”, “etnoqrafiya”; “xarici mənşəli sözlər”; “fon sözləri”; “konnotativ sözlər”, “mədəni komponentli sözlər”, “lakunalar”, “realilər”. Dil və mədəniyyət arasında qırılmaz əlaqəni, onların ehtiva etdiyi mədəni əhəmiyyətli assosiasiyaları əks etdirən sözlər dil vahidlərinin semantikasının mədəni komponentini təşkil edir. Bu leksik vahidlər realilərdir. Hal-hazırda realilərin öyrənilməsi dilçilikdə böyük maraq doğurur. Realilər dilin leksik vahidləri kimi semantik məna ilə yanaşı, müəyyən emosional konnotasiyaya və üslub aktuallığına da malikdir. Dildə realilər müəyyən ictimai mühitin, bu və ya başqa dövrün məhsulu olub, dilin daşıyıcılarının həyat və məişət şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dəyişir, təkmilləşir, sabitləşir, və nəhayət, qəblərə düşür, yaddaşda möhkəm kök salır. Xalq şüuru, xalq həyatı ilə yoxlunmuş, dövrlərin süzgəcindən süzülüb gələn, büllurlaşmış fikirlər toplusu olan realilərin semantik inkişafı nəzərə alınmasa, onları bəzən başa düşmək, şərh etmək çətinlik törədir. Azərbaycan dilçiliyində “realilər” geniş və fundamental şəkildə tədqiq olunmayıb.

***Açar sözlər:** mədəniyyətlərarası ünsiyyət, milli mədəniyyət, linqvistik müxtəliflik, çoxdilli təhsil, reali*

Introduction

In the dynamic civilization of postmodernism, the rate of renewal of science and technology, art and economics, politics and law increases. Our time in the present is shortening. Time becomes limited, and therefore needs social and technical organization - as a medium for coordinating our actions. Irrefutable fact that progress directed towards the future multiplies the number of forms of historical culture. One of the most urgent, complex, and controversial problems of modern linguistics, cultural studies, semiotics, and philosophy is the extent and nature of the degree of interaction and connection between language and culture. The complexity of the problem is determined by its multifaceted nature, huge chronological scale, great formal, structural and functional diversity of language and culture. Language and culture are relatively independent phenomena. Nevertheless, their ontological unity exists. It is the meanings of linguistic signs that provide this unity.

As Ferdinand de Saussure notes: “Language is an integral part of culture, the main tool for its assimilation, it is the reality of our spirit. Language expresses specific features of the national mentality. Language is a mechanism that has opened up the realm of consciousness to man. Culture

from a linguoculturological point of view is interpreted, first of all, as a repository of the boundless experience of a nation, accumulated by many generations. Culture is included in the language since it is all modeled in the text. In this theory, language is interpreted as a universal form of primary conceptualization of the world; an integral part of culture inherited by a person from his ancestors; a tool through which culture is acquired; a translator, exponent and custodian of cultural information and knowledge about the world. However, culture cannot be inherited genetically, and to transmit it to subsequent generations, a “conductor” is needed, which is the language” (Coccyur, 1977: 69). The word “cultura” is of Latin origin and means “the education of a free man”. In other words, it means “education of own soul.” It is in the struggle for the soul of man that the philosopher Socrates challenges Protgor the sophist in Plato’s dialogue of the same name. The Platonic school gave a definition that Cicero may have had in mind: the ability of the soul to take care of itself.

Investigating the presence of the connection between language and culture Solomon Davidovich Katsnelson wrote: “Despite all the apparent obviousness of the relationship between language and culture, this question is not simple and cannot be solved unambiguously. All attempts and points of view in modern linguistics and cultural studies can be reduced to two hypotheses: denial of the connection between language and culture and recognition of the connection between language and culture. One way or another, today in philosophy and linguistics most researchers adhere to the hypothesis about the relationship between language and culture. One of the first attempts to solve and substantiate this connection is seen in the works of Friedrich Wilhelm von Humboldt. He substantiated the idea of the national character of culture, which is reflected in language through a special vision of the world. Language and culture, being relatively independent phenomena, are connected through the meaning of linguistic signs, which ensure the ontological unity of language and culture. Thanks to language, the continuity of human culture is carried out, and the accumulation and assimilation of experience developed by previous generations occurs. Language shapes a person, and determines his behavior, lifestyle, worldview, mentality, national character, and ideology (Katsnel'son, 2015: 15).

The philosophy of culture of Dan Sperber presented as the epidemiology of representations, allows us to see the processes of cultural transmission and cultural dynamics, taking into account both the cognitive characteristics of a person and his environment (ecological factor). The philosopher constantly emphasizes the material nature of these processes and his commitment to the Darwinian model (albeit with some reservations). At the same time, he expands the sphere of rationality, introducing into it the mysterious, half-understood, and questionable, which brings him closer to the symbolic theory of culture developed in the middle of the XX century (Ivanenko, 2022: 313).

Contemporary French philosopher Dan Sperber develops a naturalistic approach to culture: he studies culture that behaves like nature. Sperber argues that culture consists primarily of contagious, or better yet, contagious ideas. Therefore, to explain culture means to explain how and why certain ideas become contagious. The cultural process appears as an epidemic, and, accordingly, epidemiology should study such a process. Dan Sperber calls cultural epidemiology the epidemiology of representations, which he declares to be a naturalistic research program in the field of social sciences. Sperber believes that the most important science on which the epidemiology of representations should be based is cognitive psychology. So, the essence of the epidemiological approach to culture is to explain why this or that property (idea, skill, etc.) is distributed in a given population in one way and not another, to explain the essence of cultural transmission and cultural dynamics. Sperber emphasizes that the epidemiology of representations uses different explanatory models, which it borrows from different sciences, but all these models have one thing in common: they all explain macrophenomena as the cumulative effect of microprocesses. This is one of Sperber’s main ideas, which he repeatedly returns and emphasizes (Ivanenko, 2022: 298-299).

Considering the structural phenomenology of culture, let us briefly familiarize ourselves with the scientific work of Herman Lubbe. The work “In step with the times” most fully represents one of the aspects of the intellectual creativity of Herman Lubbe, namely that direction that can be

called the philosophy of culture of modern civilization. Expressed in accordance with the German tradition, it should be called culture-philosophy. For the same reason that today a number of modern areas of cultural analysis call themselves cultural sociology. The reason is that the analysis of culture is not carried out here on the basis of some predetermined philosophical system, but the starting points are the semantic structures of modern culture, realized in various practices: both everyday and specialized. Lubbe's work is rich in terminology borrowed from a variety of philosophical traditions: phenomenology, analytical philosophy of language. This scientific work expresses another aspect of the "bifurcation" of contemporary culture, where, on the one hand, a global, delocalized humanities culture is emerging, represented in international peer-reviewed journals and in international campus humanities, which, on the other hand, is complemented by a concentrated penetration of progressive complexities and details of local and national culture. And if the first is distinguished by global fame and recognition, then the second is distinguished by its direct influence and participation in local socio-cultural processes.

Language plays an important role in the life of every person and society as a whole, since it reflects the culture and way of life of each people and at the same time carries the national cultural code of a particular people. The development of language is impossible without some kind of environmental influence, therefore genetically pure, unspoiled languages do not exist. Therefore, the problem of interlingual relations is one of the most complex and interesting problems of modern linguistics. Due to the complexity and versatility of the problem, it is the subject of consideration by several sciences: Linguistics, Psychology and Sociology.

At the same time, the interaction of language and culture must be studied extremely carefully, taking into account that they are different semiotic systems. Consequently, they have both common and different features. For example, in language as a phenomenon, the orientation towards a mass addressee predominates, while in culture elitism is valued. Although culture is a sign system, like language, it is not capable of self-organization. Culture, like language, is a form of consciousness that reflects a person's worldview. Culture and language exist in dialogue with each other. The subject of culture and language is always an individual or a society, a person or a society (Maslova, 2011: 25).

There are several approaches and opinions about relationship of the language and culture. One of the approaches considers language in the relation as a mirror of culture. With this approach, the role of language seems passive and is reduced to a formal reflection of cultural facts. Another approach recognizes the active role of language in the process of thinking and its influence on culture. The impact of culture on language is obvious. Language and culture are interconnected in the processes of communication, ontogenesis (the formation of linguistic abilities), phylogenesis (the formation of a generic, social person).

As is known, representatives of different cultures interact with each other, resulting in the exchange of information at the linguistic level. Thus, in any language there are numerous lexical units that express events characteristic of a particular people. Language and culture are in a dialectical unity, depend on each other and are in constant interaction with each other, while remaining autonomous sign systems. Literary language is a common, universal means of communication formed from the historical point of view of the nation, a model language that is the carrier and expresser of culture. Literary language does not include dialects, sociolects and dialects of the national language, all these are living forms of communication in territorial diversity. There is certain regularity in the time gap between the national language and the literary language. The nature of each field of activity or area of knowledge provides a special approach to the choice of linguistic means and types of texts, determined by a unique picture of the perception of the world. However, any speech is characterized by a number of non-linguistic features, for example, accuracy, abstraction, imagery, logic, and peculiarities of presentation of ideas, regardless of the object of study and type of thinking.

Tofiq Hajiyev notes that "after a certain period of use, the literary linguistic form of the national language arises and becomes legal, it is recorded in writing. It is prepared by historical, cultural and

national conditions...” (Hacıyev, 1991: 178). The image of modern national culture is not identical to the most important features of the medieval Azerbaijani Renaissance. Perhaps this is a quality polished by a system of aesthetic ideas that changed and developed, updated and updated, based on those times. Therefore, it is wrong to lose and forget a concept whose roots are connected with the deep spiritual layers of the history of the people. There are also valuable democratic tendencies that have been forgotten and become potential in national cultures that should be explored and identified. Internationalism is born on the national soil, its principles of solidarity, cooperation, equality, mutual assistance; friendship, etc. are manifested through nationality. The essence of the principle of internationalism is the same for all nations and peoples. However, each nation and people accepts these principles in accordance with their specific characteristics and way of life. Nationalism mainly manifests itself in intranational relations, and internationalism – in interethnic relations.

Linguistics studies linguistic relations as a combination of two or more independent language systems, that is, processes at different levels: phonological, lexical and grammatical. Psycholinguistics deals with individual multilingualism: how knowledge of several languages coexists in the mind. Sociolinguistics considers the interaction of multilingual societies as a specific linguistic situation in the process of assimilation of linguistic units. The results of such interaction depend on a number of factors, including the duration and intensity of contact between language groups, the types of contacts between them, and the functions performed by the languages that serve as means of communication.

Let us clarify the types of verbal communication when realis are considered as a matter of verbal expression of the specific characteristics of national cultures. Communication specialists distinguish cognitive, logical (persuasive), expressive (impressive), goal-oriented (spontaneous) and ritual (traditional) types of communication. Cognitive communication implements the assimilation of new information and its application in experimental activities. The purpose of persuasive communication is to evoke certain feelings in the interlocutors and form moral values; convince of appropriate cooperation strategies; is to make the interlocutor agree with himself. The expressive type of communication is carried out with the aim of forming a psycho-emotional mood in a partner, conveying feelings, excitement, and directing the necessary social action. The targeted type of communication is carried out with the aim of having a strong influence on changing the partner's behavior, updating rules and values. The ritual type of communication is carried out with the aim of strengthening and maintaining conditional relationships, managing the social psyche in groups, maintaining the ritual traditions of a company or corporation (Vəliyeva, 2018: 337-338).

The vocabulary of a language is a well-developed macrosystem or system of systems, in which all types and categories of general and special vocabulary are interconnected and well balanced. A terminologist-linguist who studies concepts and notions is forced to turn to ontology, logic, informatics and subject knowledge, and a terminologist-discipline specialist is forced to seriously deal with linguistics in addition to these subjects.

Realis, like all linguistic terms, are studied in the field of lexicology of language. Afad Gurbanov rightly noted: “Problems of lexicology have become the most actual issues of modern linguistics. These issues have received more attention, especially in 20th-century linguistics, and much research has been carried out. The lexical system of almost most of the world's languages has been researched and studied to one degree or another on a scientific basis. Despite the great work done, the main problem of lexicology - the problem of words - has not received adequate coverage in world linguistics” (Qurbanov, 1989: 200-201). He believed that the word is the basic unit of vocabulary.

In the book “General Linguistics” A.Gurbanov explains it in such way: “The most productive, functional unit of communication in language is the word. The word is also the central unit of language elements. Because the spoken sounds of each language are combined in the word composition, the largest speech unit of the language, word combinations and sentences are also formed from words. From these, it can be concluded that the word is the main speech unit in the

lexical system of the language. They even subjugate the entire language itself to the word and call it the language of words; because the characteristics of the language are clearly manifested in the word, which consists of a system of signs. Phonemes and morphemes enter into a logical connection with each other in the composition of the word, the connection between speech and thinking, language and reality is clearly reflected, and the characteristics of their mutual relations are revealed. Finally, the word is the main tool that reveals the different aspects of different languages and language groups. All this shows that the word should be studied as the main unit of the lexicon, its boundaries should be determined, and all its signs and characteristics that manifest themselves in the language should be revealed. So far, linguists have not been able to come to a unanimous opinion on revealing the true nature of the word. This shows that the word has a complex and unique inner nature” (Qurbanov, 1989: 200-201).

It should also be noted that since the 20th century, the terminologically developed languages are mainly filled with special vocabulary; its comprehensive study is of great importance. Specific vocabulary cannot be studied on the same basis as general vocabulary because it is systematically and thematically organized differently. Its study includes its own methods and styles, which only partially overlap with those used in the study of general vocabulary. Suffice it to say that to analyze the terms used in one of the languages of different systems, knowledge in the fields of Turkology, on the one hand, and Romance studies or German studies, on the other hand, is not enough. At the same time, any linguistic description that ignores special vocabulary is incomplete and flawed, because it reflects the vocabulary of the language in a reduced form, with broken connections between separate lexical layers.

As is known, linguists-scientists classify the vocabulary based on the contrast of the main vocabulary (stylistically neutral, without connotative meanings) and stylistically marked words - informal and official vocabulary. One of the criteria for distinguishing the style of the dictionary is giving the connotative meanings of the dictionary. Foreign linguists propose two criteria for the classification of lexical units - dialect and register. Michael Halliday, the founder of systemic-functional linguistic theory, and his colleagues suggest that dialectical variation of lexical units is related to the characteristics of the participants of communication, while register-level variation is associated with the use of certain lexical units in different communication situations. At the same time, dialect variation includes not only the description of lexical units depending on the area of use, but also the differentiation of vocabulary depending on the social characteristics of the communication participant, that is, the education, social class, gender and age of the language users. Proponents of dialect variation of lexical units form the so-called standard language, which corresponds to the literary norm of the language and is characterized only by lexical and grammatical aspects. The lexicon of this category used in the mass media is studied and generally accepted by both native speakers and foreign language learners. However, linguists point out the impossibility of precisely defining the boundaries of a standard language. This is due to the fact that the literary form of the language applies to oral and written speech, to various communication situations (formal and informal). So, Halliday's systemic functional linguistics undertsands texts as pieces of communication constructed for sosial purposes. M.Halliday believed that register is a “functional variant of language”, a form of language change resulting from the change of situational context.

Stephan Gramley offers a personalized approach to English vocabulary classification. Taking into account the communication situation, he created his classification based on the register of lexical units. Stephan Gramley is the author of a number of scientific works in English. According to him, language contact is the main factor in language change; contact with other languages and other dialects of the same language provides a source of alternative pronunciation, grammatical structures and vocabulary. He considers that long-term language contact, that is, verbal communication, usually leads to bilingualism or multilingualism. Stephan Gramley and his colleagues note three main parameters of the register: the sphere of communication, the means (forms) of communication, and the style of communication. In addition, they highlight such a

register setting as a communication function implemented at the synthetic level (*Gramley, Pätzold, 2004: 416*).

The analysis of the classifications of the vocabulary proposed by foreign linguists shows the impossibility of a universal stylistic classification of the variability of lexical units. This is related to the variety of situations, forms and spheres of communication, different attitudes and intentions of communication participants, as well as different degrees of manifestation and perception of the emotional background and other parameters of speech interaction depending on lexical combinations. It should be noted that in any language there are numerous lexical units that express historical and cultural events specific to a certain nation. Investigating the vocabulary of a foreign language culture, especially when it comes to the multidimensional analysis of language units, it makes sense to conduct a separate study dedicated to unique objects and names that have distinctive characteristics of a specific culture or language community. A number of terms are traditionally applied to such lexical units, whose meaning and function are determined by belonging to a specific culture: “non-equivalent dictionary”; “exotic vocabulary” or “exoticisms”; “barbarisms”, “local words”; “ethnography”; “alienisms”; “background words”; “connotative words”, “words with a cultural component”, “gaps”, “realis” (*Vlakhov, Florin, 1980: 36*). We accept these terms as conditional synonyms, since the meaning of each of them contains specific characteristics and properties determined by the material and subject of the study.

Some researchers call realis “exoticisms”. For example, *A.N.Abregov, A.I.Dolgikh, G.L. Zelenin, A.Y.Suprun, B.A.Sheojeva, V.V.Miteva, M.M.Lebedeva* and others. *B.A.Sheojeva* and *E.A. Sokur* in the article “Features of the development of the exotic vocabulary corpus in the modern Russian language” note: “exoticisms are the national names of household items, special national costumes, traditions, rituals and beliefs of a certain people or a country. In the target language, exoticisms often retain national language features and function as designations of unique, non-equivalent concepts” (*Sheozheva, Sokur, 2016: 143*). In such kinds of words the unbreakable connection between language and culture is reflected, and the cultural and historically significant associations contained in them constitute the cultural component of the semantics of language units. These units are realis. Currently, the study of realis as a linguistic phenomenon is of great interest and is the object of research not only in linguistics but also in cultural studies, country studies, regional studies, and other sciences.

The explanatory translation dictionary edited by *L.L.Nelyubin* offers a structured meaning of realis: 1. Words or phrases expressing objects, concepts, situations that do not exist in the practical experience of people speaking another language. 2. Various factors studied by foreign linguistics and translation studies, for example, the government structure of a certain country, the history and culture of a given people, linguistic relations of speakers of this language, etc. from the point of view of their reflection in a particular language. 3. Material objects of culture, which are the basis of the nominative meaning of the word. 4. Words expressing national characteristics of life and lifestyle (*Nelyubin, 2016: 320*). This definition reveals one of the main dilemmas facing modern linguists and translators. We are talking about mixing the concepts of “realis as the word” and “realis as thing”. An overly broad approach to this issue in the translator dictionary significantly limits the functionality of the term. *A.A.Kretov* and *N.A.Fenko* created a linguistic theory of realis (*Kretov, Fenko, 2013: 7-13*). As a continuation of the idea of the semantic trinity “object – concept – the word”, a system of terms with three meanings was presented: 1) Realia as an object of reality (natural fact, artifact) – R-realìa; 2) Realìa as an ideal equivalent of the social environment (concept) – C-realìa; 3) Realìa as a means of promoting a cultural concept – L-realìa (*Kretov, Fenko, 2013: 10*). It should be noted that even if there is a clear difference between the exact expressions “realìa-words” and “realìa-things”, it is impossible to avoid the similarity of meanings. If the terminological base of realis is based on the idea that there are “special national words and phrases that exist in the everyday life of a certain people and therefore do not have an equivalent in the languages of other peoples,” then we lose sight of one of the integral features of modern culture and, therefore, language (*Sobolev, 1952: 281*).

In non-cognate languages, realis realize everyday knowledge, historical and political facts; knowledge of cultural norms and values; folk knowledge about weather, art, and natural phenomena. Various impressions, which first permeate oral speech and then stabilize in the lexical structure of the language, are stored in memory along with the names of realis. Thus, the existence and widespread use of the above-mentioned paradigms of various realis in the Azerbaijani language is not accidental, but, on the contrary, is completely understandable and justified. The transition of the words from the category of realis to active use is associated with the development of foreign language lexical meaning in the Azerbaijani language. In new dictionaries, some ethnic lexemes of general cultural significance also lose their local component, for example: “speaker, deputy, mayor, parliament, flash mob, cheesecake, doner, lahmacun, lavash, pizza, barbecue, shish kebab, shashlik, kabob, London broil” etc. Based on these facts, we can conclude that the process of deethnoleximization of ethnolexemes is active. Analyzing the experience of foreign linguists, it becomes clear that a single, generally accepted terminological base for defining or distinguishing between “realis-words” and “realis-objects” has not yet been formed. At the same time, realis in the foreign tradition often become the object of study not only by linguists and translators, but also by anthropologists and ethnographers, which indicates the interdisciplinary nature of these lexical units. This refers to intensively developing intercultural connections and, to some extent, the fact of cultural convergence, characteristic of the modern stage of history and development of society, because the transfer of original events and objects from one community to another, following general requirements, contributes to the dynamics of the development of intercultural relations. The degree of diagnosis of exoticisms in different periods of activity reveals extralinguistic and cultural difficulties in their adaptation to different fields in the era of globalism. In the context of growing intercultural dialogue, a new look at the problems of unifying exotic lexemes in the context of comparison and consistent study of all exolexemes in specific terminological systems is very relevant (Sheozheva, Sokur, 2016: 143).

Investigating the problem of the interaction of foreign languages and different cultures in the context of Azerbaijan we must take into the consideration the culture of Europe. According to A.V.Akhutin, “what is called Europe is a way of existence that is not connected ethnically, nationally, politically, or confessionally. The only thing that gives Europe an internal connection is culture, and this culture in the essence of its being is determined by philosophizing. Empires can arise and fall here, epochal breaks, confessional splits, political divisions, and wars can occur, but there is something in which these heterogeneous - ethnically, nationally, mentally, confessionally, epochally - worlds are communicated to each other. What forms Mediterranean Europe, what connects it with North German Europe, what communicates Western Europe and Eastern Europe, the old and the new world, is a philosophical disposition that creates European culture as a self-communicated being (Akhutin, 2011: 15).

The process of globalization, covering various spheres of life, is universal, as for thousands of years separated, remote to some extent, differential events - national or regional peculiarities, habits, complexes strongly influenced by modern technologies, approaching each other with incredible speed and combine as a result of multifaceted economic, socio-political, moral and ideological ties, limiting the kind of peculiarities, lead to the events and processes happening in the world. Today a rapid growth of the prestige of the English language is observed in the modern world, as well as in Azerbaijan and this can be explained by, at least, two reasons. The first: there exists a necessity for a universal means of communication, a common language for the whole of mankind. The second: the advantages of the English language in comparison with other international languages in gratifying this need.

The destiny of the Azerbaijani language in a globalizing world depends on several factors: ensuring the development of Azerbaijani as a state language on the territory of the Azerbaijan Republic; dissemination of literary and standard quality of the Azerbaijani language as the main medium of communication among the Azerbaijanis of the world; at least, the growing interest in the Azerbaijani language in the world. In fact, these factors have the necessary conditions to enhance

the status of the Azerbaijani language. It depends on the potential of the population, the intellectual and cultural opportunities of the people and quite the perfect language policy of the independent Azerbaijan Republic. Learning foreign languages gives the learners insight into the people, culture and traditions of other countries and helps them to understand their own language and culture. Language is the means of the forming, developing, and keeping of the culture. Language and culture are closely interrelated. Culture is the foundation of communication. Cultures provide people with ways of thinking, seeing, hearing and interpreting the world. Thus, the study of cross-cultural communication is fast becoming a global research area. As a result, cultural differences in the study of cross-cultural communication can already be found.

In present time intercultural communication is an inseparable part of progressive mankind's life. Every cultural dialogue has taken a new meaning in the context of globalization and current international climate in politics. Thus it is becoming a vital meaning of maintaining peace and world unity. I think we must pay a great attention to the integration of the Azerbaijan Republic into Europe and vice versa and devise a new cultural policy agenda for development and mutual understanding. Analyzing global context a great role plays a changing cultural landscape, new socio-cultural fabrics, trends of standardization of cultural patterns at the global level and cultural diversification at the local level, relating cultural diversity and intercultural dialogue: a virtuous cycle, rethinking cultural policy design, key objectives and strategies, and the two-tiered approach to rethinking cultural policy for development and mutual understanding. In modern society intercultural dialogue is not a conversation between two cultures, but a close interaction of them. Intercultural dialogue is a process that comprises an open and respectful exchange of interaction between individuals, groups, and organizations with different cultural backgrounds or world views. Intercultural dialogue is the communication between the representatives of the various cultures from different countries. In a multicultural society several cultures live together and co-exist. We also pay attention that the Azerbaijan Republic is really multicultural as it is the acceptance and encouragement of many cultures in a society. In our multicultural society one can find people of different backgrounds or religions living together (Valiyeva, 2013: 1). Paying attention to the multilingual education system in Azerbaijan and taking into account realis characterized by national, cultural or historical overtones, teachers and translators of foreign languages must have a background and extralinguistic knowledge in order to adequately decipher, understand and explain the realis in the process of teaching and translating foreign languages. In cognitive linguistics, the emotional load of realis is determined by the complex interaction of denotative, motivational and evaluative components. The interpretation of their components is based on cultural characteristics. The vocabulary of the modern Azerbaijani language is enriched due to internal capabilities, borrowings, and translated literature. The use of realis in modern speech of the Azerbaijani language is a certain tendency of manifestation of modern cultural tradition. The linguistic landscape of the world is represented in the Azerbaijani language through realis. Those lexical units losing their nationality and diversity, with the expansion of the intra-verbal paradigm, become a series of borrowings. However, in addition to the tendency towards deethnoleximization of acquired vocabulary, there is a significant increase in the number of non-literary ethnolexemes in forms of oral speech. Such an event occurs under the influence of the media. It is necessary to study and systematize this process. All existing realis carry certain historical and cultural information, which helps to study the functional characteristics of the semantic factor in various areas of linguistics.

Conclusion

It is an undebatable fact that the close connection and the interaction of the languages influenced on the ways of the expression of the borrowings. Mutual influence among the world languages and the borrowings – all these processes has happened very often. So, it gives the reason to analyze all these processes. The education system in Azerbaijan is being transformed, various reforms are being implemented, and many innovations are being introduced to bring it in line with

international standards. In the context of multiculturalism, it is important to be fluent in foreign languages in order to politically combat discrimination on ethnic and religious grounds. This is a modern requirement. The communicative role of different system languages in bringing different cultures closer to each other is great and their mutual influence is undeniable. Taking into account the high interest in foreign languages in countries around the world, in this research work we gave examples of realis and interpreted them from a linguistic point of view.

References

1. Coccyur, Ferdinand de. (1977). Kurs obshchei lingvistiki. M.: Progress, 432 s.
2. Katsnel'son, S.D. (2015). Soderzhanie slova, znachenie i oboznachenie. M.-L.: Nauka, 112 s.
3. Ivanenko, A.A. (2022). Filosofiya istorii filosofii. SPb: Izd-vo S.-Peterb.Un-ta, 392 s.
4. Maslova, V.A. (2011). Lingvokul'turologiya. M.: Akademiya, 208 s.
5. Hacıyev, T.İ. (1991). Milli ədəbi dil və onu törədən faktorlar. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Elm, 283 s.
6. Vəliyeva, N.Ç. (2018). İzahlı Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca Kommunikasiya Terminlər Lüğəti. Bakı: Vətənoğlu, 352 s.
7. Qurbanov, A.M. (1989). Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 2 cildə, I c., 568 s.
8. *Gramley, S., Pätzold, K.M. (2004). A Survey of Modern English. London – New York.: Routledge, 416 p.*
9. Vlahov, S.; Florin, C. (1980). Neperevodimoe v perevode. Realii. M.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 343 s.
10. Sheozheva, B.A., Sokur, E.A. (2016). Osobennosti razvitiya korpusa ehkzoticheskoi leksiki v sovremennom russkom yazыke. ISSN 2410-3489, Vestnik AGU, Vypusk 4 (187), s.141-146.
11. Nelyubin, L.L. (2016). Tolkovyi perevodovedcheskii slovar'. Moskva: Flinta, 8-e izd. 320 s.
12. Kretov, A.A., Fenenko, N.A. (2013). Lingvisticheskaya teoriya realii. Vestnik Voronezh. gos. un-ta. Ser.: Lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikatsiya № 1., s. 7-13.
13. Sobolev, L.N. (1952). Posobie po perevodu s russkogo yazыka na frantsuzskii. M.: Izdatel'stvo Literatury na inostr. yaz., 402 s.
14. Akhutin, A.V. (2011). Filosofskoe sushchestvo evropeiskoi kul'tury. Poeticheskaya ideya kul'tury M.: Arkheh-6, s. 15-57.
15. Valiyeva, N.Ch. (2013). Some Aspects and Peculiarities of Intercultural Communication in the Process of Globalization. International Business Service d.o.o., Cooper Green Advertising d.o.o., Belgrade: Publishing House: Jovsic Printing Centar d.o.o., 242 p.

Received: 02.04.2024

Accepted: 17.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/19-22>**Türkan İsmayilli**Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
turkanismayilli@ndu.edu.az**DİLƏ FUNKSIONAL YANAŞMA VƏ KOQNİTİV DİLÇİLİK MODELƏRİ****Xülasə**

Uzun illər dilçilik məsələləri, əsasən təsviri, tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tutuşdurma metodları ilə öyrənilmişdir. Lakin dilçiliyin sonrakı inkişafında yeni dilçilik tədqiqatları ortaya çıxmış və bu cür tədqiqatlardan biri dillərdə morfoloji və sintaktik vahidlərə dair qrammatik kateqoriyaların struktur-semantik və funksional kriteriyalarının yeni linqvistik metodlarla öyrənilməsi olmuşdur. Məqalədə XX əsrin əvvəllərində ortaya çıxan strukturalizm məktəblərindən bəhs olunur. Strukturalistlərin dil haqqındakı fikirləri funksionistlərin fikirləri ilə qarşılaşdırılır. Qeyd edilir ki, funksional dilçilik struktur linqvistikanın bir qolu kimi meydana gəlmiş, dili ünsiyyət vasitəsi kimi xarakterizə edən məktəb və cərəyanların cəmidir. Məqalədə dilə funksional yanaşma ilə koqnitiv yanaşma arasındakı fərqlər də analiz edilmişdir. Koqnitiv dilçilik istifadə əsaslı yanaşma olduğu üçün danışq dilinin istifadəsinin əhəmiyyətini vurğulayır.

Açar sözlər: funksional dilçilik, struktur dilçilik, koqnitiv dilçilik, Praqa dilçilik məktəbi, Kopenhagen dilçilik məktəbi

Turkan IsmailiNakhchivan State University
PhD in philology
turkanismayilli@ndu.edu.az**Functional approach to language and cognitive linguistics models****Abstract**

For many years, linguistic issues have been studied mainly by descriptive, historical-comparative and comparative methods. However, in the further development of linguistics, new linguistic studies appeared, and one of such studies was the study of the structural-semantic and functional criteria of grammatical categories of morphological and syntactic units in languages with new linguistic methods. The article analyzes the schools of structuralism that appeared at the beginning of the 20th century. The views of structuralists on language are compared with those of functionalists. It is noted that functional linguistics is a sum of schools and currents that emerged as a branch of structural linguistics and characterized language as a means of communication. The article also analyzed the differences between the functional approach to language and the cognitive approach. Because cognitive linguistics is a usage-based approach, it emphasizes the importance of spoken language use.

Keywords: functional linguistics, structural linguistics, cognitive linguistics, Prague linguistics school, Copenhagen linguistics school

Giriş

Uzun illər dilçilik məsələləri, əsasən, təsviri, tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tutuşdurma metodları ilə öyrənilmişdir. Lakin dilçiliyin sonrakı inkişafında yeni dilçilik tədqiqatları ortaya çıxmış və bu cür tədqiqatlardan biri dillərdə morfoloji və sintaktik vahidlərə dair qrammatik kateqoriyaların struktur-semantik və funksional kriteriyalarının yeni linqvistik metodlarla öyrənilməsi olmuşdur. Tarixən dilə müxtəlif yanaşmalardan biri olan strukturalizmə görə, dilin

struktur təbiətə malik olması dilçilik nəzəriyyəsinin əsası kimi qəbul edilir. Struktur dilçiliyin meydana çıxmasında B.Kurtene, F.Sössür, E.Sapir, L.Blumfildin əsərlərinin təsiri olmuşdur.

Tədqiqat

XX əsrin 20-30-cu illərində meydana çıxan strukturalizm sonralar müxtəlif məktəblər (Praqa dilçilik məktəbi, Kopenhagen məktəbi, Amerika deskriptiv məktəbi) kimi formalaşmışdır. Digər bir cərəyan olan funksionalistlərin fikrincə, dil ilk növbədə insanlarla ünsiyyətdə bir vasitədir. Sistemli funksional linqvistika qrammatikanın məna quruluşu mənbəyi kimi özünü biruzə verir və forma ilə mənanın qarşılıqlı əlaqəsini tələb edir. Humanitar elmlər sahəsində “funksionalizm” və “funksional analiz” terminləri, adətən, heremenevtika ilə qarşı-qarşıya qoyulur və bununla da klassik koqnitiv istiqamətlə yaxınlaşır (Jackendoff, 2010: 412). Funksionalistlərə görə, linqvistik strukturlar yalnız o zaman başa düşülüb izah edilə bilər ki, onun istinadı dilin kommunikativ və semantik strukturları olsun. 1970-ci ildən bu tərəfə Yespersen, Bolinger, Dik, Haliday, Çeyf kimi dilçilərin işləri ilə daha da inkişaf etmiş və onların əsərləri linqvistik nəzəriyyə və linqvistika daxilində müxtəlif yarım sahələrlə sintaksis, diskurs, dilin inkişafı, koqnitiv dilçilik, tipologiya və s. inkişafına öz töhfələrini vermişdir. Funksionalizmin əsas məqsədi forma və məna arasında dinamik əlaqələri aydınlaşdırmaqdır.

Funksionalist belə hesab edir ki, zehni hadisələr və vəziyyətlər insan beyninin içərisində baş verir və olduqca mühüm funksiyalara malik olurlar. Funksional dilçilik (funksionalizm) daha çox struktur linqvistikasının bir qolu kimi meydana gələn, dilin ünsiyyət vasitəsi kimi funksionallaşmasına diqqəti yönəltməsi ilə xarakterizə olunan məktəb və cərəyanların cəmidir. Digər elm sahələrində məşhurluğuna baxmayaraq, linqvistikada funksionalizm XX əsrin sonunda hələ də aparıcı sərbəst nəzəriyyəyə malik deyildi. Sistemli funksional linqvistika 1960-cı ildə Praqa Məktəbi və ingilis dilçi Firsin əsərlərindən təsirlənmiş Halliday tərəfindən hazırlanmışdır (Evans, 2016, 502).

Praqa və Britaniya dilçilik ənənələri bir-birindən əhatəliyinə görə fərqlənərək hər biri dilin funksional mənbələrini tədqiq edir və müəyyən linqvistik problemlərə diqqət yetirirdi. Bu ənənələr üzərində çalışan alimlərin məqsədlərinin tamlığı və hərtərəfli nəticələri dilin xüsusiyyətinin geniş şəkildə qiymətləndirilməsinə aparır. Dilin tədqiqində özünəməxsus yanaşması olan Praqa məktəbinin əsası 1920-ci ilin ortalarında Vilhelm Masesiusin təşəbbüsü ilə qoyulmuşdur (İsmaili, 34). “Praqa dilçilik dərnəyi”-nin tezislərinə görə, müasir faktorların sinxron analizi dilin mahiyyət və xarakterini başa düşməyin yaxşı metodudur.

Strukturalistlər dilin seqmentləri arasında əlaqəni hiyerarxiya kimi qəbul edirlər. Onlar təkid edirlər ki, dilin heç bir dil elementi izolyasiya baxışı ilə, yəni təklikdə düzgün qiymətləndirilə bilməz. Onun doğru qiymətləndirilməsi yalnız eyni dildə mövcud olan elementlərlə əlaqələndirilməsi zamanı mümkün ola bilər. Funksionalistlər isə dilin hər bir elementinin təklikdə mövcud ola bilməsini iddia edirlər (cümlə, söz, morfem, fonem), çünki onların müəyyən məqsəd və funksiyaları vardır. Bu funksional perspektiv müəyyən bir dil baxışı ilə eyniləşdirilir. Kommunikativ dilçilik vasitələri isə müəyyən funksiyaları həyata keçirir (Croft, 2010: 202). Heç bir dil elementi onun əlaqələrinin digər elementlərlə birlikdə analiz edilmədiyi təqdirdə tam olaraq başa düşülə və qiymətləndirilə bilməz. Onun funksiyaları, xüsusilə kommunikativ funksiyası nəzərə alınmalıdır.

Dilə funksional yanaşma ilə koqnitiv yanaşma arasında eyniliklər və fərqliliklər vardır. Koqnitiv dilçilik praktik olaraq dil modelləri üzərində işləyir və əsaslı şəkildə semantik fenomen istiqamətli təyin edilir. Daha da sonrası bu semantik məsələlər gözəçarpan dərəcədə kateqoriyalaşır və sxematikləşmə istiqamətində genişlənir (koqnitiv modellər, mental məsafələr, metaforikləşmə). Həmçinin, koqnitiv dilçilik struktural dil fenomeninə diqqət edir. Koqnitiv qrammatika əsaslı şəkildə semantik, koqnitiv dilçilik güclü sinxronik, funksional dilçilik isə linqvistik strukturlu istiqamətlidir. Funksional dilçilik yanaşmalarında məna mühümdür və struktural fenomen onun mərkəzi elementləridir. Topik funksional dilçilikdə müxtəlif qatlar arasında mərkəzdə dayanıb. Funksional dilçilikdə struktura diqqət cümlə səviyyəsində deyil, diskurs səviyyəsində də

saxlanılmışdır. Koqnitiv qrammatikada informasiya strukturu və perspektivləşməyə xüsusi diqqət edilmişdir. Funksional linqvistika diaxronikaya az, subyektivləşməyə isə çox diqqət edir. Koqnitiv və funksional dilçilik məsələləri bir-birini tamamlayıcı olaraq görünür. Yəni onların eyni obyektə olan müxtəlif aspektlərdə baxışları vardır. Fenomenin sistematik korpus əsaslı analizi funksional dilçilik üçün ümumi hal deyildir. Koqnitiv dilçiliyin bir fərqliliyi də onun nevrologiya və neyropsixologiya ilə də bağlantılarıdır. Həm koqnitiv, həm də funksional dilçilikdə linqvistik bilik “*istifadə üçün bilikdir*” (Evans, 2016, 489). Hər iki linqvistik sistem insan idrakının bir hissəsi kimi görünür və dilə modulyar baxışı rədd edir.

Britaniya dilçisi J.B.Firs dilin funksiyasının araşdırılmasına yeni bir qapı açmış və təklif etmişdir ki, linqvistikanın bütün səviyyələrdə analizi cəmiyyətdə insan davranışı ilə bağlıdır. O, nəzəriyyəsində Malinovskidən təsirlənmişdir. Malinovski inanırdı ki, mənə sözün passiv bir deyilişindən deyil, onun mədəniyyətlə bağlı funksiyalarının analizindən də asılıdır (İsmaili, 2023: 28). Hər iki dilçi dilə istiqamətə sosioloji və kontekstdən asılı olaraq baxmışlar. Onların M.Halidayın əsərləri üzərində güclü təsirləri olmuşdur. Halidayın tətbiqi dilçilikdə böyük rolu olmuşdur. Dilçiyə görə, funksional nəzəriyyə dilə ünsiyyət forması kimi baxmaqla bağlıdır. Tək bir cümlə və ya söhbət çoxlu fərqli funksiyaların eynizamanlılığı çərçivəsində qarşılıqlı əlaqədədir. Funksional nəzəriyyə ideyası dil öyrənmə və öyrətmə prosesində də qəbul edilmişdir. Çünki o, funksional və kommunikativdir.

Dilə funksional yanaşma 1920-ci ildə London Universitetinin antropoloqu B.Malinovskinin əsərlərindən ilham almışdır. Onun əsərləri funksional yanaşmanın iki müxtəlif konseptini təmin edir: dilin başa düşülməsində vəziyyətin konteksti və ünsiyyətdə sosial və emotiv funksiyalara istinad etmək. Praqa məktəbinin yanaşmasında dil bir çox lazımı tapşırıq və funksiyalar həyata keçirən vasitə olaraq əyaniləşdirilir. İlk olaraq funksionalistlər dilə müxtəlif vəziyyətlərdə ötürülən mənaya diqqət edirlər, məsələn, dil istifadəçiləri hansı yollarla mənə düzəltməyə çalışırlar, şəxsi ünsiyyət məqsədlərinə necə çatırlar və s. (Kotchemidova, 2011: 280).

Koqnitiv dilçiliyin ilkin xüsusiyyəti linqvistik analizi bizim idrak haqqında bildiklərimizə uyğun analiz etməkdir. Koqnitiv dilçilik son dərəcə çoxlu informasiyanın insanın beynində necə formalaşdığını və düşünərkən insanın ondan necə istifadə etməsini öyrənməyə çalışır. N.Xomski yazır: “*Dil nəzəriyyəsi insan psixologiyasının tam xüsusi bir mental orqanıdır*” (İsmaili, 2023, 8). Beləliklə, koqnitiv dilçiliyin məqsədi təkcə linqvistik datanı təsvir etmək, təqdim etmək və sistemləşdirmək deyil, həmçinin, dilin daha universal aspektlərlə necə əlaqəli olduğunu göstərməkdir. Koqnitiv dilçilik özünün bütün təzahürü ilə əsas önəmi mental ifadələrin çeşidlənməsi və formalaşmasına qoyur. Bu, obyektləri müxtəlif cür dərk etmək kimi xüsusiyyətləri ehtiva edir, yəni varlıqları ya ayrı varlıqlar kimi, ya bütöv bir sistem halında, yerini dəyişdirən, saquli/artan, ya da yaxınlıq/uzaqlıq əlaqələrində mövcud olan kimi qəbul edir.

Digər nəzəriyyələrdən fərqli olaraq koqnitiv dilçilikdə forma və funksiyaya ayrılmaz kimi baxılır. Dilə koqnitiv olaraq yanaşmalarda qrammatika və leksika bölünməz bir şeyi formalaşdırın kimi görülür və mənəni müxtəlif səviyyələrdə kodlayır ki, bu da çeşidlənmənin yüksək dərəcəsi ilə irəliləyərək xarakterizə edilir. Əgər həm qrammatik kateqoriyalar, həm də leksik parçalar mənəni vahidlər olsa, onların mənəni da gərək bir-birinə uyğun olsun ki, daha uyğun kombinasiyalar əmələ gətirsinlər. Bu da “konstruksiya” konseptinə qrammatik və leksik yarım sistemlər arasında vasitəçi kimi baxmağa bir səbəbdir.

Koqnitiv dilçilik istifadə əsaslı yanaşma olduğu üçün danışq dilinin istifadəsinin əhəmiyyətini vurğulayır və real danışq dilinə baxmaqla koqnitiv təməllərin dərinliklərinə nüfuz edə bilməyi təkcə dilin istifadəsi ilə deyil, dilin quruluşu vasitəsilə də etməyi hədəfləyir (Evans, 2016: 520).

Koqnitiv dilçilikdə kateqoriyalaşma Eleanor Roşi tərəfindən diqqətlə incələnmiş prototip modelinə əsaslanır. 1970-ci illərdə formalaşmış prototip nəzəriyyəsi ənənəvi və şərtləri olan klassik ikili qiymətləndirmə məntiqinə əsaslanan Aristotelin klassik kateqoriyalaşma modelindən radikal bir ayrılma idi (Marcin, 2013: 102). Kateqoriyalaşma geniş həcmdə kateqoriyanın var olduğu sistemin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Nəticədə, kateqoriyalar prototip effekti ortaya qoyaraq dərəcələnilirlər.

Həkk edilmə, idrak nəzəriyyələrinə görə isə konseptlər bizim hərəkət qavrayışlarımızın mental simulyasiyası vasitəsilə tərtib edilir. Koqnitiv dilçilikdə konsept əsas anlayışdır. Sözlə əlaqəli olan konsept xalqın mədəniyyətinin əks olunduğu bir çox dil vahidlərində, məsələn, frazeoloji birləşmələr, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində obyektivləşir. İnsan şüurunda mədəniyyətin əsas bazası konseptdir (Croft, 2009: 284). Məntiq və təfəkkürlə bağlı olan bu termini ilk dəfə filosof Anselm Kenterberili (1033-1109) təqdim edib. Latın dilindəki mənalarından biri əlaqə, kod, sistem, hüquqi aktların imzası, cümlə və sairədir.

Nəticə

Beləliklə, koqnitiv və funksional dilçilik məsələləri bir-birini tamamlayıcı olaraq görünür. Yəni onların eyni obyektə olan müxtəlif aspektlərdə baxışları olsa da, əsas ideyalarının dilə istifadə əsaslı yanaşma olduğuna görə bənzər yanaşmaları daha çoxdur. Dilçilik inkişaf etdikcə yeni tədqiqatlar ortaya çıxmış və struktur semantik funksional kriteriyaların yeni linqvistik metodlarla öyrənilməsinə başlanılmışdır. Praqa dilçilik məktəbi dilin funksionallaşmasını tədqiq edir, linqvistik problemlərə diqqət edirdilər. Strukturalistlər dilin seqmentləri arasındakı əlaqəni iyerarxiya kimi qəbul edirlər. Koqnitiv dilçilik konkret olaraq praktik dil modelləri üzərində işləyirlər. Əslində, danışanlar özləri diskurs domenləri təşkil edirlər ki, bu zaman mənə yenidən konseptləşməyə və dəyişilməyə məruz qalır. Mənə prinsipinin izlənməsi diskurs və kontekstdən asılı olur. Bütün bu koqnitiv prinsiplərin işığında dil-idrak əlaqəsi sadəcə kənar dünyanın əks olunması kimi deyil, həm də dünyanı formalaşdırma vasitəsi kimi ortaya çıxır. Əsas koqnitiv prinsip dilin mənə haqqında olması, bütün linqvistik vasitələrin mənəni ünsiyyət zamanı çatdırmaq üçün icad edilməsidir. Əgər mənə linqvistik strukturun ayırıcı özəlliydirsə, o zaman bu strukturlar haqqında dəyişkən və dinamik olaraq düşünməliyik. Koqnitiv dilçilik mənə kontentini həm də şərhəyönlü əhatə edir, yəni kontentin formalaşdığı yol xüsusi qavrayışlaşdırmadan asılı olur. Beləliklə, linqvistik strukturlarla çatdırılan mənə həm leksik, həm də sintaktik xüsusiyyətcə qavranılan hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Jackendoff, R.S. (2010). *Meaning and the Lexicon* / R.S.Jackendoff. – Oxford: Oxford University Press, 485 p.
2. Evans, V.V. (2016). *Lexical concepts, cognitive models and meaning-construction* / V.V. Evans. *Cognitive Linguistics* / Edinburgh University Press 17(4), 491-534 p.
3. Ismailli, T. (2022). M, The Concept of Affirmativeness in linguistics and Philosophical studies, <http://dx.doi.org/10.32782/2710-4656/2022.4.1/45>
4. Croft, G.W. (2001). *Radical Construction Grammar / Syntactic Theory in Typological Perspective* / W.G.Croft. – Oxford: Oxford University Press, 223 p.
5. Ismailli, T.M. (2023). A general overview of the notional parts of speech in English and Azerbaijani, p.7-8.
6. Kotchemidova, C. (2011). *Emotion culture and cognitive constructions of reality* / Kotchemidova. – *Communication Quarterly*, 58(2), 207-234 p.
7. Marcin, G. (2013). *The Semantics of Affirmation Serbian, Other Slavic Languages and English in Cognitive Analysis* / G.Marcin. – Rzeszów: 122 p.
8. Croft, G.W. (2009). *Cognitive linguistics* / W.Croft, – Cambridge: Cambridge University Press, 356 p.

Göndərildi: 12.04.2024

Qəbul edildi: 20.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/23-28>

Rauf Nuhov

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi
doktorant
enrio2904@gmail.com

ƏRAZİLƏRİN ZONALAŞDIRILMASI, İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ BU PROSESDƏ MÜASİR TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində ölkəmizin düşdüyü ağır vəziyyətdən sui-istifadə edən düşmən bir neçə il ərzində xarici qüvvələrin də dəstəyi ilə əzəli torpaqlarımızı işğal etdi. Nəhayət, ölkə başçısının uzun müddət torpaqlarımızı azad etmək üçün apardığı uzaqgörən siyasəti, güclü ordumuzun igid oğullarının qəhrəmanlıqları öz doğma sahiblərinə qayıdışı gözləyən torpaqlarımızın düşmən tapdağından azad edilməsi ilə nəticələndi. Məlumdur ki, uzun müddət erməni vəhşiliklərinə məruz qalan şəhər və kəndlərimiz yerlə yeksan olmuş, gec-tez öz sahiblərinə geri qayıdacağı ilə barışmaq istəməyən qanunsuz erməni "rəhbərliyi" 30 il ərzində bu ərazilərdə nəinki quruculuq işləri aparmış, uzun əsrlər xalqımızın bu torpaqlarda qoyduğu tarixi izləri itirməyə çalışmışdır. Məhz bu səbəbdən məqalədə hazırda bu ərazilərdə sürətlə davam edən bərpa etmə prosesi ilə birbaşa əlaqəsi olan ərazi zonalaşdırılması və idarə edilməsi prosesləri araşdırılmış, bu prosesin digər ölkələrdə və ölkəmizdə müqayisəli təhlili aparılmışdır. Bundan başqa, bu müqəddəs misianın yerinə yetirilməsində ən səmərəli və sürətli üsulların seçilməsi üçün süni intellekt, artırılmış reallıq, geoinformasiya texnologiyaları kimi texnologiyalarının tətbiqinin vacibliyi vurğulanmış və konkret nümunələrlə effektivliyi əsaslandırılmışdır.

***Açar sözlər:** ərazi planlaşdırılması (zonalaşdırılması) və idarə edilməsi, məkan planlaşdırılması, geoinformasiya texnologiyaları (GİT), artırılmış reallıq (AR), kompyuter yardımı ilə dizayn proqramı (CAD)*

Rauf Nuhov

Ministry of Defence of the Azerbaijani Republic
adjunct
enrio2904@gmail.com

Issues of territory zoning (land zoning), its management and the application of modern technologies in this process

Abstract

At the beginning of the 90s of the twentieth century, the enemy, who took advantage of the difficult situation in which our country was in, occupied our ancient lands with the support of foreign forces for several years. Finally, the long-term visionary policy of the head of the country to liberate our lands, and the heroism of the brave sons of our strong army resulted in the liberation of our lands from the enemy. It is known that our towns and villages, which were exposed to Armenian brutality for a long time, were razed to the ground, and the illegal Armenian "leadership", which did not want to accept the fact that they would return to their owners tried to erase the historical traces left by our people on these lands for many centuries. For this reason, the article examines the processes of zoning and management of the territory, which are directly related to the rapid recovery process currently underway in these areas, and a comparative analysis of this process in other countries and our country. In addition, the importance of applying technologies such as artificial intelligence, augmented reality, and geo-information technologies for the selection of the most efficient and fast methods for the fulfillment of this sacred mission was emphasized and their effectiveness was justified with concrete examples.

Keywords: *territory zoning (land zoning), management, spatial planning, geoinformation technologies (GIT), augmented reality (AR), computer-aided design (CAD)*

Giriş

Ölkəmizin şəhər və rayonlarının davamlı və tarazlı inkişafının təmin olunması məqsədilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının uğurlu icrası nəticəsində şəhər, qəsəbə və kəndlərimizin siması köklü şəkildə dəyişmiş, regionların iqtisadi potensialı artmış, infrastruktur təminatı, əhaliyə göstərilən dövlət xidmətlərinin keyfiyyəti, biznes və investisiya mühiti yaxşılaşmış, əhalinin rifah halı yüksəlmişdir.

Ardıcıl olaraq həyata keçirilmiş məqsədyönlü islahatlar və genişmiqyaslı tədbirlər ölkəmizin iqtisadi və hərbi-müdafiə qüdrətini daha da gücləndirmiş, 44 günlük Vətən müharibəsində parlaq qələbənin qazanılmasına güclü zəmin yaratmışdır.

Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, gələcək inkişafının təmin olunması, zəruri infrastrukturun yaradılması və əhalinin doğma torpaqlarına qayıdışı istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Qeyd edilən ərazilərin zəngin iqtisadi potensialından, təbii sərvətlərindən və geniş turizm imkanlarından səmərəli istifadə etməklə onların bərabər inkişafının təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulan bütün işlərin vahid proqram əsasında, səmərəli və sürətli şəkildə icrasını təmin etmək (1) üçün müasir texnologiyaların tətbiqi olduqca aktual məsələdir. Dayanıqlı inkişafın təmin olunması məqsədilə sosial-iqtisadi xidmətlərin keyfiyyətinin, təhlükəsizliyinin, səmərəliliyinin artırılması, onların göstərilməsində informasiya texnologiyalarının və innovasiyaların tətbiq edilməsi, habelə həmin xidmətlər üzrə mövcud resursların effektiv istifadəsi və idarə olunması üçün zəruri infraquruluğa malik olan (2), artıq reallığa çevrilmiş Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində salınan “Ağıllı kənd” layihəsi buna əyani sübutdur.

Əzəli torpaqlarımızın işğaldan azad olması, onsuzda daim aktual olan ərazilərin zonalaşdırılması və idarə olunması məsələlərinə diqqəti daha da artırdı. Hər bir ölkə, millət üçün əvəzedilməz olan doğma torpaqlarından düzgün istifadə olunmasının vacibliyi, bu prosesin ən sürətli və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün müasir texnologiyaların tətbiqini şərtləndirir. Məlum olduğu kimi artıq ağıllı kəndlərin, şəhərlərin salınmasında “yaşıl” texnologiyalar, fotovoltaiq günəş panelləri, xüsusi tipli su elektrik stansiyaları, günəş kollektorları, tikintidə istilik itkisinin və enerji istehlakının azaldılması üçün istifadə olunan xüsusi materiallar, yüksək sürətli internet şəbəkələri və s. kimi texnologiyalar tətbiq edilir. Təbii ki, bu texnologiyaların tətbiqi insanlara o cümlədən hər bir dövlətə iqtisadi, sosial, enerji, informasiya texnologiyaları və digər bir çox sahədə müəyyən üstünlüklər qazanmağa şərait yaradır. Bu səbəbdən ərazilərin zonalaşdırılması, idarə edilməsinin mahiyyətinin araşdırılması, inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi, bu proseslərdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsində tətbiq edilən ən müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi, hər bir dövlət üçün vacib əhəmiyyət kəsb edən enerji təhlükəsizliyi, kiber təhlükəsizlik, iqtisadi və sosial təhlükəsizlik və digər mühüm sahələrdə də effektivliyinin əsaslandırılması olduqca aktual məsələdir.

Ərazilərin zonalaşdırılması, idarə edilməsi anlayışları

Ərazi zonalaşdırılması anlayışı müxtəlif ölkələrdə “ərazi planlaşdırılması”, “məkan planlaşdırılması” kimi fərqli adlandırılsa da mahiyyətcə eynidir. Belə ki, Belarus Respublikası qanunvericiliyində “ərazi planlaşdırılması (zonalaşdırılması)” termini yoxdur. Bu termin “məkan planlaşdırılması” və ya “fiziki planlaşdırma” kimi anlayışlarla yanaşı elmi sahədə və müxtəlif layihələrdə işlənir. Planlaşdırma qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün müəyyən ardıcılıqla icra ediləcək işlərin hazırlanması üzrə ümumi fəaliyyət kimi təriflənir. Ərazi, məkan, fiziki planlaşdırma dedikdə isə ümumi planlaşdırmanın xüsusi bir hissəsi olan məkan və ya coğrafi komponentlərlə planlaşdırma nəzərdə tutulur.

Bir sıra sənaye sahələrində planlaşdırıcılar (planlaşdırma mütəxəssisləri) coğrafi komponentə malik planlarla işləyirlər. Məsələn, iqtisadi planlaşdırıcılar iqtisadiyyata aid məkan strukturlarına müxtəlif mal və xidmətlərin hərəkətini təmin edən istehsal faktorlarının kombinasiyası kimi baxırlar. Sosial planlaşdırıcılar əhalinin və onun qruplarının sosial strukturunda baş verən

dəyişikliklər, miqrasiya və onların həyat tərzinə və yaşayış mühitinə təsiri ilə məşğul olurlar. Coğrafiyaşünas üçün ərazinin fiziki xüsusiyyətləri daha vacibdir. İqtisadi coğrafiyaşünas coğrafi məkanın istehsal mexanizminə və tələbata təsirini təhlil edir. Sosial coğrafiyaşünas bu təsirin sosial münasibətlər aspektini araşdırır. Siyasi coğrafiyaşünas isə yerləşmə faktorunun cəmiyyətdə baş verən siyasi proseslərə təsirini öyrənir. Beləliklə, sadə planlaşdırıcılardan fərqli olaraq ideal ərazi planlaşdırıcısı həm yaxşı iqtisadiyyatçı, həm sosioloq, coğrafiyaşünas kimi düşünməli, həm də tikinti və geoinformatika sahəsində də müəyyən biliklərə sahib olmalıdır.

Belarus Respublikasının dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişaf üzrə milli strategiyasında ərazi planlaşdırılması davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün ən vacib vasitə kimi müəyyən edilmişdir, çünki sosial, iqtisadi, ekoloji siyasətləri, iqtisadi səmərəliliyə, sosial ədalətə və ərazinin ekoloji təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün fərdi sektor səylərini bir yerdə birləşdirir.

Ərazi planlaşdırılmasının obyektii təbii və mədəni komponentləri əhatə edən yaşayış mühitidir.

Ərazi planlaşdırma subyektlərinə müvafiq dövlət orqanları ilə yanaşı həmçinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş prosedurlara uyğun olaraq ictimai təşkilatlar, partiyalar, ərazi birlikləri vasitəsilə ərazilərin inkişafına və daşınmaz əmlak obyektlərinə münasibətini ifadə edən vətəndaşlar da daxildir.

Ərazi planlaşdırılması aşağıda göstərilən müxtəlif peşələrdən olan mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilir: memarlar, coğrafiyaşünaslar, iqtisadçılar, demoqraflar, sosioloqlar, filosoflar, siyasətçilər, ekoloqlar, tarixçilər, hüquqşünaslar, geoloqlar, inşaat mühəndisləri, nəqliyyat mühəndisləri, CİS mütəxəssisləri və s. (3).

Ərazi planlaşdırılmasının əsas vəzifəsi müəyyən məkan səviyyələrində müxtəlif ehtiyacların, münaqişələrin və imkanların təhlili və analitik nəticələrə əsaslanaraq layihələrin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi sahəsində konsepsiyaların, həll yollarının və strategiyaların müəyyənəndirilməsidir. Prosesin gedişində hazırkı və gələcək problemlər daim diqqət mərkəzində olur. Məqsəd bütün məkan səviyyələrində dayanıqlı, ədalətli, hərtərəfli inkişafın dəstəklənməsi və təşviq edilməsidir (4).

Ölkəmizdə ərazilərin zonalaşdırılması kimi adlanan bu proses Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il 21 fevral tarixli 51 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ərazilərin zonalaşdırılması, tikintinin növü və miqyası ilə bağlı müfəssəl qaydalar” əsasında həyata keçirilir. Bu qaydalara əsasən ərazilərin zonalaşdırılmasının məqsədi şəhərlərin və digər yaşayış məntəqələrinin torpaqlarından tikinti və digər məqsədlər üçün istifadə ilə bağlı münasibətləri tənzimləməkdən, şəhərsalmanın nizamlı inkişafının formalaşmasından və şəhərsalma fəaliyyətini həyata keçirmək üçün ərazilərin istifadəsindən, əhalinin və istehsal sahələrinin həddən artıq sıxlaşmasını aradan qaldırmaqdan, tikintinin növü və miqyasının təyin edilməsindən və onlardan istifadə məhdudiyətləri ilə təsbit edilən tikinti qaydalarını müəyyənəndirməkdən ibarətdir (5).

Beləliklə, yuxarıda göstərilən məsələlərdən də aydın görüldüyü kimi, bu proses davamlı inkişafı təşviq etmək və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda maraqlı tərəflərlə əməkdaşlıqda sisteməlik məkan planlamasını təmin etmək, işlərin gedişində qarşıya çıxan tapşırıqların dəqiq, operativ, zamanın tələblərinə uyğun həll olunması üçün bütün dünyada müxtəlif texnologiyalar geniş şəkildə tətbiq olunur (6).

Ərazinin zonalaşdırılması və idarə edilməsi prosesində tətbiq edilən müasir texnologiyalar

Ərazi zonalaşdırılması mürəkkəb və çətin bir sahədir, lakin müasir texnologiyalar bu prosesi əvvəlki dövrlərdən daha asan və səmərəli yollarla həll etməyə imkan verir. Belə ki, müasir kompüterlərin köməyi ilə dizayn proqramından (CAD), generativ süni intellekt, artırılmış reallıq, geoinformasiya texnologiyaları və s. kimi qabaqcıl texnologiyalar ərazilərin planlaşdırılması və idarə edilməsi üsullarında inqilab yaratmışdır (7).

CAD dizaynı memarlar, tikinti menecerləri və mühəndislər tərəfindən istifadə olunur. İstifadəçilərə iki ölçülü (2D) və ya üç ölçülü (3D)-də dizaynlar (şək.1) yaratmağa kömək edən proqram təminatı dizayn prosesinin inkişafı, dəyişdirilməsi və optimallaşdırılmasına imkan verir. Bu texnologiya mütəxəssislərə daha dəqiq layihələr yaratmağa və dizayn keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün onları asanlıqla dəyişdirməyə kömək edir.

Şəkil 1. Cad vasitəsi ilə layihələndirmə (8).

Artırılmış reallıq texnologiyaları (şək. 2) bir çox sahədə olduğu kimi, coğrafi-məkan planlaşdırma layihələrində də tətbiq edilir. Artırılmış reallığın interaktiv və üçölçülü xüsusiyyətləri planlaşdırma proseslərində daha yüksək keyfiyyətli məlumat mübadiləsinə cavab vermək üçün əlverişlidir. Araşdırmalar, bu texnologiyaların işin gedişində istifadəçilərin daha yüksək iştirakına və layihələrin planlaşdırılmasında maraqlı tərəflərin daha səmərəli qərarın qəbul etməsinə imkan verən faydalı bir vasitə olduğunu göstərir (9).

Şəkil 2. Artırılmış reallıq vasitəsi ilə ərazidə mövcud olmayan yaşıllıqların görüntülənməsi (10).

Ərazi zonalaşdırılması və idarə edilməsi prosesində geoinformasiya texnologiyalarının (GİT) vasitəsi ilə icra edilən tapşırıqlara nəzər yetirsək, bu prosesdə necə vacib əhəmiyyət kəsb etdiyi açıq aşkar məlum olacaqdır:

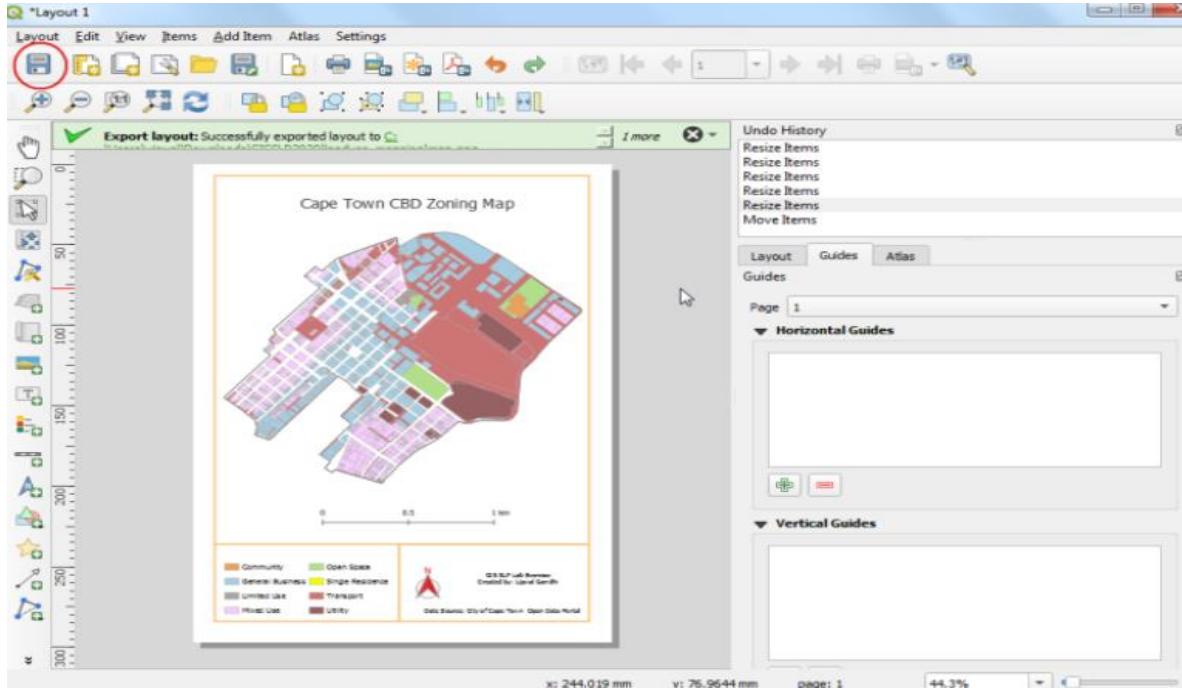
Ərazinin xəritələşdirilməsi: Ərazinin hazırkı məkan bölgüsü, ərazi istifadəsi və zonalaşdırma;

Ərazinin planlaşdırılması: Müəyyən bir ərazidə gələcək inkişaf modelinin müəyyənləşdirilməsi;

Ərazi istifadəsinin təhlili: Ərazi istifadəsi modellərinin, ərazi bölgüsünün və təklif olunan ərazi istifadəsinin inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Ərazi uyğunluğu təhlili: Sosial, fiziki, məkan və iqtisadi amilləri nəzərə alaraq ərazinin səmərəli istifadəsinin müəyyənləşdirilməsi.

GİT vasitəsi ilə hazırlanan zonalaşdırma xəritəsi (şək.3) müəyyən ərazidə hansı istifadə növlərinin icazə verildiyini aydınlaşdırmağa, layihələşdirmə tələblərinin və inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır.

Şəkil 3. GİT vasitəsi ilə ərazi zonalaşdırılması (11)

Sözsüz ki, zamanla mövcud imkanların təkmilləşdirilməsi, yeni texnologiyaların meydana çıxması, istifadəçilərin tələblərinin dəyişməsi ərazilərin zonalaşdırılması və idarə edilməsi prosesinə yeni aspektlərdən baxılacağını deməyə əsas verir.

Nəticə

Hər bir xalq, dövlət üçün əvəzəlməz sərvət olan doğma torpaqlarından ən səmərəli şəkildə istifadə olunmasının zəruriliyi, ərazilərin zonalaşdırılması və idarə edilməsi prosesinin daim diqqət mərkəzində olmasını və bu prosesdə ən müasir və effektiv texnologiyaların tətbiqini şərtləndirir. Belə ki, bu texnologiyaların tətbiqi həm də dövlətin iqtisadi, sosial, ekoloji, enerji təhlükəsizliyi kimi vacib sahələrdə üstünlük qazanmağına da şərait yaradır, lüzumsuz vaxt itkisinin qarşısını alır. Artıq məqalədə göstərilən məsələlərdən də aydın olduğu kimi, artırılmış reallıq texnologiyasının tətbiqi, çox vaxt itkisinə səbəb olan əl ilə çəkilən çertyojları əvəz etdi, müxtəlif dizayn proqramlarının tətbiqi mütəxəssislərin daha dəqiq layihələr yaratmağına, iş keyfiyyətini artırmaq üçün lazım gəldikdə onlara tez bir zamanda dəyişikliklər etməyə, geoinformasiya texnologiyaları vasitəsi ilə ərazilərdən istifadənin düzgün təşkili, sosial, iqtisadi, fiziki amillərin daim diqqət mərkəzində saxlanılmasına şərait yaratdı. Sözsüz ki, vətənimizin işğal altından azad olan torpaqları ilə yanaşı hər bir qarış torpağında quruculuq işlərinin daim davam edəcəyi şübhəsizdir. Məhz bu fakt, ərazilərin planlaşdırılması və idarə edilməsi prosesinin daim dərindən öyrənilməsini, inkişaf etmiş və bu sahədə uğur əldə etmiş dövlətlərin təcrübələrindən istifadəni, zamanın tələblərinə uyğun olaraq tətbiq olunan texnologiyaların təkmilləşdirilməsini qaçılmaz edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (2021). <https://president.az/az/articles/view/52389>
2. Ağıllı kənd layihəsi (2024). <https://www.asgroup.az/layiheler/zengilan-rayonu-agali-kendi-erazisinde-insa-olunan-agilli-kend-layihesi>

3. Chervan A., Kurlovich D. (2022). Geoinformasionnie sistemi v territorialnom planirovanii i upravlenii. <https://elib.bsu.by/handle/123456789/283726>
4. What is spatial planning? (2024). <https://raumplanung.tu-dortmund.de/en/prospective-students/what-is-spatial-planning>
5. Ərazilərin zonalaşdırılması, tikintinin növü və miqyası ilə bağlı müfəssəl Qaydalar. (2014). <https://e-qanun.az/framework/27409>
6. Takahiro Yoshido (2020). Spatial modeling and design of smart communities. <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/spatial-planning>
7. Patrick Murphy(2024). The Use of Technology in Modern Urban Planning: <https://www.maket.ai/post/the-use-of-technology-in-modern-urban-planning-revolutionizing-the-way-cities-are-built>
8. CAD design (2024). <https://www.autodesk.com/solutions/cad-design>
9. Jansen R., Mendoza F., Hurst W. (2023). Augmented reality for supporting geo-spatial planning <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2468502X23000360>
10. Othengrafen F. , Sievers L. , Reinecke E. (2023). Using augmented reality in urban planning processes https://www.oekom.de/_files_media/zeitschriften/ar-tikel/GAIA_2023_Sonderheft-1_54.pdf
11. GIS Applications in Urban and Regional Planning. (2021). <https://spatialthoughts.com/2021/03/15/gis-in-urban-and-regional-planning/>

Göndərildi: 30.03.2024

Qəbul edildi: 17.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/29-36>

Qadir Əliyev

Naxçıvan Dövlət Universiteti
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru
kadiiraliyev@yahoo.com.tr

Siddiqə Hacıyeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti
sshaciyeva@gmail.com

ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN MEMARLIĞININ ORNAMENTAL HƏLLİ

Xülasə

Orta əsr Müsəlman Şərq intibahı dövründə tikilən memarlıq əsərlərinin bütün quruluşlarının araşdırılmasında riyazi sübut dayanır. Bu elmin doğruluğunu təsdiq etmək üçün tədqiqatlar aparılmışdır. Gümənə söykənən və ya ənənəvi tikililər inşa edilməmişdir. Məqalədəki araşdırmanın məqsədi dövrün sənətlərində dekorativliyə və simvolizmə olan güclü tələbatın kökünün nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmaq və müasir dövrdə ornamental nəzəriyyə ilə əlaqəsini göstərməkdən ibarətdir. Tədqiqatın əsas məqsədi memarlıqda dekorativliyin və simvolizmin köklərini aydınlaşdırmaq və onun müasir dekorativ nəzəriyyədən təsirlərini göstərməkdir. Bu məqsədlə qədim türk sənətinin mənbəyi olan “Heyvan üslubu” və onun İslam dinini qəbul etdikdən sonra türk sənətinin formalaşmasına təsiri araşdırılmış və aydınlaşdırılmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, Orta əsr müsəlman intibahı dövründə memarlıq dekorunda görünməmiş bolluqla istifadə olunan həndəsi naxışların mənbəyi qədim türk sənətində “Heyvan üslubu” ilə bağlıdır. “Heyvan üslubu” türklərin içində olduğu birliklərin tətbiqi sənət tərzidir. Ən erkən nümunələri bir-biri ilə mübarizə edən heyvanlar və insan-heyvan mübarizələri səhnələridir. Bu üslubunun yaranması ən erkən dövrlərdən etibarən qayalar üzərində həkk olunan heyvan rəsmləri ilə əlaqədardır. Birdən-birə meydana çıxmayan, zaman-zaman formalaşan dini inanc və anlayışlara dayanan bir sistemə əsaslanan, Şamanizmdən qaynaqlanan, bu üslub eyni zamanda mifologiya və kosmologiya ilə bağlıdır. “Heyvan üslubu” nun Azərbaycan ərazisində e.ə. V-IV minillikdə yaranan daha qədim və daha zəngin örnəklərini özündə etivə edən “Qobustan” və “Gəmiqaya” qayaüstü təsvirlərindən qaynaqlandığını göstərir. Məqalədə Hərrəqan məqbərəsinin (1067) dekorativ fraqmentinin strukturu tədqiq edilmiş və əyani faktların köməyi ilə düzgünlüyü təsdiq edilmişdir.

Açar sözlər: Künbəd, ornament, kompozisiya, dekor, harmoniya, memarlıq nümunəsi

Gadir Aliyev

Nakhchivan State University
doctor of philosophy in architecture,
kadiiraliyev@yahoo.com.tr

Siddiga Hacıyeva

Nakhchivan State University
sshaciyeva@gmail.com

Ornamental solution of medieval Azerbaijan architecture

Abstract

Mathematical evidence is based on the examination of all the structures of the architectural works built during the medieval Muslim Eastern Renaissance. Studies have been conducted to confirm the truth of this science. Presumptive or traditional buildings were not built. The purpose of the research in the article is to clarify what is the root of the strong demand for decorativeness and symbolism in the arts of the time and to show its connection with the ornamental theory in the modern era. The main goal of the research is to clarify the roots of decorativeness and symbolism in

architecture and to show its influence from modern decorative theory. For this purpose, the "Animal style", the source of ancient Turkish art, and its influence on the formation of Turkish art after the adoption of Islam were investigated and clarified. Research shows that the origin of geometric patterns, which were used in an unprecedented abundance in architectural decor during the medieval Muslim Renaissance period, is related to the "Animal style" in ancient Turkish art. "Animal style" is an art style that uses the associations that Turks have. The earliest examples are scenes of animals fighting each other and human-animal fights. The emergence of this style is related to the animal paintings carved on rocks from the earliest times. Based on a system based on religious beliefs and concepts that did not appear suddenly, but formed over time, originating from Shamanism, this style is also related to mythology and cosmology. "Animal style" in the territory of Azerbaijan BC. It shows that it originates from the "Gobustan" and "Gamigaya" petroglyphs, which include older and richer samples created in the 5th-4th millennium. In the article, the structure of the decorative fragment of the Harragan mausoleum (1067) was studied and its correctness was confirmed with the help of visual facts.

Keywords: *Gunbad, ornament, composition, decor, harmony, decoration architectural*

Giriş

Qədim Şərq bəşər sivilizasiyasının, elm və mədəniyyətinin beşiyi və onun ən dəyərli qaynağıdır. Dünyanın böyük sivilizasiyaları arasında orta çağlar İslam dünyası öz zəngin elmi-fəlsəfi, dini-ideoloji, əxlaqi-mənəvi və ədəbi-estetik mirası və yazılı abidələri ilə seçilir. Heç bir sivilizasiya bəşəriyyətə bu qədər dəyərli və çox saylı əsərlər yadigar qoymamışdır.

Məlumdur ki, Orta əsr müsəlman Şərq o cümlədən Azərbaycan memarlıq formalarının quruluşu bütün müsəlman memarlığı üçün ümumi harmoniyanın vahid qanununa tabe idi. Bu vahid elmi nəzəri sistem tikinti sənətinin müxtəlif sahələrində olduğu kimi memarlıq bəzəyində səthlərin naxışlarla bəzədilməsində özünü göstərir. Bu baxımdan səlcuqlar dövrü həndəsi ornamental nəzəriyyənin təntənəsi dövrü hesab olunur (Əliyev, 2014: 23). Səlcuqlar dövründə inşa edilən memarlıq formalarının, o cümlədən türbələrin konstruksiyalarında elə bir inşaat mühəndisliyi sistemi tətbiq edilmişdir ki, bu mühəndislik sisteminin daxilində fərziyyələrə yer yoxdur. Belə mühəndislik sisteminə əsaslanan konstruksiyalar riyazi biliklərə söykənərək sübut edildikdən sonra dəqiq elmlər oblastında araşdırıla bilər (Əliyev, Namazov, Əsədov, 2022: 3).

Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, memarlıq doktoru Cəfər Qiyasi Orta əsr Azərbaycan memarlıq formalarından bəhs edərək göstərir ki, "Orta əsr Azərbaycan memarlığı bütün müsəlman memarlığı üçün ümumi olan kanonlara, vahid elmi nəzəri sistemə dayanırdı. Bu birlik tikinti sənətinin müxtəlif sahələrində özümlü şəkildə üzə çıxdığı üçün memarlıq bəzəyində səthlərin naxışlarla bəzənməsi şəkildə özünü göstərirdi. Bu dövrdə memarlıq bəzəyində naxışlardan görünməmiş bolluqdan istifadə olunması dövrün sənətlərində dekorativliyə və simvolizmə olan güclü tələbatla bağlı idi" (Qiyasi, 1991: 185). Bu əsərləri inşa edən memarlar həm nəzəriyyəçi, həm memar, həm də mühəndisdir: bir sözlə filofodur. Orta əsr Müsəlman Şərq intibahı dövründə tikilən memarlıq əsərlərinin bütün quruluşlarının araşdırılmasında riyazi sübut dayanır. Bu elmin doğruluğunu təsdiq etmək üçün tədqiqatlar aparılmışdır. Gümana söykənən və ya ənənəvi tikililər inşa edilməmişdir.

Araşdırmanın məqsədi "...dövrün sənətlərində dekorativliyə və simvolizmə olan güclü tələbatın kökünün nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmaq və müasir dövrdə ornamental nəzəriyyə ilə əlaqəsini göstərməkdən ibarətdir. Tədqiqatlar göstərir ki, Orta əsr müsəlman intibahı dövründə memarlıq dekorunda görünməmiş bolluqla istifadə olunan həndəsi naxışların mənşəyi qədim türk sənətində "Heyvan üslubu" ilə bağlıdır.

"Heyvan üslubu" türklərin içində olduğu birliklərin tətbiqi sənət tərzidir. Ən erkən nümunələri bir-biri ilə mübarizə edən heyvanlar və insan-heyvan mübarizələri səhnələridir (Aslanapa, 2021: 35). Bu üslubunun yaranması ən erkən dövrlərdən etibarən qayalar üzərində həkk olunan heyvan rəsmləri ilə əlaqədardır. Birdən-birə meydana çıxmayan, zaman-zaman formalaşan dini inanış və anlayışlara dayanan bir sistemə əsaslanan, Şamanizmidən qaynaqlanan, bu üslub eyni zamanda

mifologiya və kosmologiya ilə bağlıdır. Çöl mədəniyyətinin başlanğıcı b. E. A. III minillikdə Hunlar tərəfindən ən yetkin səviyyəyə çatdırılması qəbul edilsə də, tarixi daha qədim dövrlərə gedib çıxır. Belə ki, qədim türk sənətində “Heyvan üslubu” nun Azərbaycan ərazisində e.ə. V-IV minillikdə yaranan daha qədim və daha zəngin örnəklərini özündə etiva edən “Qobustan” və “Gəmiqaya” (rəs. 1) qayaüstü təsvirlərindən qaynaqlandığını göstərir.

Digər ölkələrlə müqaisədə Azərbaycanda olan qayaüstü rəsmlərin coğrafiyası daha genişdir və onların tarixi daha qədimlərə gedib çıxır. Gəmiqaya rəsmlərinin böyük bir qismini heyvan təsvirləri (ilan, keçi, maral, öküz və s) təşkil edir (Aliyev, 2020: 10).

Şəkil 1. Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərdə heyvan rəsmi

Göstərdiyimiz kimi, bizim tədqiqatımız öz başlanğıcını Gəmiqaya abidələrindən götürür. Bu məqsədlə ilk öncə İş Asiyada Türk sənətinin araşdırılmasında ortaya çıxan həqiqətləri nəzərdən keçirməklə “Heyvan üslubu və hərəkət”dən doğan sənətin Gəmiqaya abidələrindən başlanmasını göstərir.

Son illərdə türk sənətinin ən erkən dövrlərinə aid kəşflər bu sənətin araşdırılmasına bir aydınlıq gətirir. Orta Asiyanın ucqar guşələrində dağların kimsəsiz bölgələrində və nəhr kənarlarında məskən salan türklərə aid məzarlar, kurqanlar kəşf edildikcə türk sənətinin qaynaqlarına doğru bir yönəlmə olur.

“Heyvan üslubu”nun Altay və Tanrı dağlarında çox tanınan Sarmat və Hun sənətindən doğulduğuna və inkişafına şahid oluruq. Güney Rusiyada Skiflər bu üslubun dərin təsirini məruz qalmışdır. Skif topluluqlarının əsərləri ilə Altayda tapıntılar arasında ortaq yönələr rahatlıqla təsbit edilir.” Zətən Skifləri yönəltən sinfin doğudan gəldiyini Herodotdan öyrənirik (Hasan, Birinci, 2002: 500).”

Bölgəsəl özəlliklərin açıqlanması ilə Yaxın və doğu Çin sinirlərindəki sənət fəaliyyəti arasında böyük bənzərliklər meydana çıxır. İş Asiyanın ucsuz bucaqsız topraqlarında araşdırma aparən alimlərin, arxeoloqların, kurqanlardan, məzarlardan aşkara çıxardıqları tapıntılar nəticəsində türk sənətinin qaynaqları məlum oldu. İndi əlimizdə bu zəngin “xəzinənin açarları” ilə İslamiyyətdən öncə türk sənətinin erkən çağının “qapılarını” açmaq mümkündür.

Çöllərdə inkişaf edən “heyvan üslubu”nun Orta Asiya və ön Asiyaya qədər yayılmasının və uzun zaman davam etməsinin, biçimlənməsini araşdırmadan sonrakı dövrlərdə yaradılan memarlıq və incəsənət əsərləri üzərində olan naxışların quruluşunu açmaq olmaz. Bu naxışlar köklərini Hun atalarının fəvaqəltəbii hadisələrə və güclərə qarşı olan meyillərindən dolayı ortaya çıxdığı qənaətindəyik (Əliyev, 2015: 338).

Türk mifoloji düşüncəsini nəzərdən keçirdikdə görürük ki, Orta Asiyanın ucsuz bucaqsız çöllərində dağınıq köçəbə topluluqlar halında yaşayan Hunların sənətə qarşı olan meyilləri bəsit bir

oyundan ibarət deyildir. Sənətçilər mövzuları dəyişik məqsəddən görməkdə və bunları bəlli qəliblər üzərində işləməklə ənənəvi simvolizmə məruz qalmışlar. Çöllərdə inkişaf edən “heyvan üslubu”nun Orta Asiya və ön Asiyaya qədər yayılmasının və uzun zaman davam etməsini, biçimlənməsini araşdırmadan sonrakı dövrlərdə yaradılan memarlıq və incəsənət əsərləri üzərində olan naxışların quruluşunu açmaq olmaz. Bu naxışlar köklərini Hun atalarının fəvqəltəbii hadisələrə və güclərə qarşı olan meyillərdən dolayı ortaya çıxdığı qənaətindəyik.

Belə “primitiv” topluluqların tarixin ilk çağlarından günümüzə qədər bir çox batil inancları olduğu bilinməkdədir. Maddi yaşayışları xaricində mənəvi dəyərlərə böyük ölçüdə bağlananlar və bu dəyərlərə ancaq sehir və tilsim ilə çata biləcəklərinə inanırdılar. Özlərinə xüsusi bir məntiq düzənində, bütün çətinlikləri, hər bir dərdə dəva olan sehir tilsimlə həll etməyə çalışırdılar.

“Özünə pislik edən bir heyvan və insandan qisas almaq istənilsə, düşmənlərə aid olan bir parça əllərinə keçirərlər, buna bir biçim (forma) verərlər. Bu biçimi və ya naxışı dini bir mərasimlə məhv edərlər. Sehrin qüvvəti dini mərasimin fəvqəltəbii güclərinin, düşmənlərinə bir fənalıq gətirəcəklərinə inanırdılar” (Ulucam, 2000: 212).

“Hisslərə xitab edən sehirdən və bu simvollarından dolayı heyvanların özlərinə aid olan davranışlarını insanlara keçirdiklərinə inanırdı Yırtıcı bir heyvan çobanın sürüsünü məhv etmiş olan çoban öz canını güclə qurtara bilmişsə, yırtıcı heyvanın formasını düzəldər və geyərdi. Bu bəlkə, özünü düşməni ilə bir görmək və eyni zamanda o heyvanın qüdrət və qüvvətinin özünə keçməsinə ümid edərək edilmiş, bir davranış ola bilər. İbtidai insan sehrin təsiri ilə heyvan cildinə girəcəyinə də inanırdı. Bu insanların heyvan maskaları taxaraq rədsli ayin etmələri dünyanın ən qədim sənət davranışı sayılır” (Hasan, Birinci, 2002: 558).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, heyvan motivlərinin rəsməşdirilməsi e.ə III min il ilə II min il arasında Mesopotomiyada sütunlar üzərində rast gəlinir. Bu üslubun burada İç Asiyada olan qədər maraq göstərilmədiyini bir həqiqətdir.

E.ə 1700-cü illərdə köçəri və savaşıçı soyun Altaylar və Tanrı dağlarını içinə alan bölgəni öz təsiri altına alması ilə “heyvan üslubu”nun yavaş-yavaş bu bölgənin təsiri altına keçməsi başlanılır. Getdikcə inkişaf edən bu sənət meyli Hun dönəminin və bütün köçəri sənətinin ən gözəl örnəklərini meydana gətirir.

Türk mədəniyyətinin ən əhəmiyyətli ünsürlərindən biri türk memarlığı və incəsənətidir. İndi qədim türk memarlıq formalarının əsasını təşkil edən “Heyvan üslubu”nun, İslam dinini qəbul etdikdən sonra türk memarlıq və incəsənət əsərlərinin formalaşmasına yönəldici təsirini araşdırmaq.

Məlumdur ki, İslamdan əvvəlki dövrdə məzar abidələri, buddist məbədləri, saray strukturları, qalalar və karvansaralardır. Türk memarlığının əsas inkişafı X əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. İslam dinini qəbul edən türklər, xüsusən Qaraxanlılar, Qəznəvilər və Böyük Səlcuqlar ərəb mədəniyyətini türk mədəniyyəti ilə əvəz etməklə qədim türk memarlıq və incəsənət ən seçmə irsini, təbiiqlərini, yəni yaratdıqları memarlıq və incəsənət formalarında və bu formaların əmələ gətirdiyi əsərlərdə reallaşdırdı.

Minlərlə illik quruluş ənənəsini və memarlıq fondlarını davamlı inkişaf etdirən və təcrübələrə söykənən Türk memarlığı bir bütünlük və davamlılığa malikdir. Çox böyük coğrafiyada yayılmış olan türk memarlıq əsərləri öz formalarını və ölçülərindəki tarazlığını, yüksək estetik xüsusiyyətini hər zaman qorumuşdur. Nəsildən-nəslə keçən memarlıq fəndləri, inkişaf etdirilən istehsal texnikaları ilə seçilən türk memarlığı möhkəm bir tarixi mirasa və yayıldığı geniş coğrafiyada yerli sivilizasiyalara təsir göstərmək qabiliyyətinə malikdir.

Türklər islamı qəbul edənə qədər rəssamlıq və heykəltaraşlıq əsərləri yaratmışlar. Ancaq İslamın qəbul edilməsi səbəbi ilə “canlı təsvirlərdən imtina edilmiş, tamamilə mücərrəd sənətə yönəlmişlər.

Bu faktın orta əsr müsəlman Şərq Memarlığında aparıcı rol oynamasından bəhs edən amerikalı görkəmli İslam mədəniyyəti tarixçisi Will Durant göstərir ki, “Müsəlman sənətkarlar mozaika, oyma çiçək və ya yazılar, rəngli mərmər, tuğlalardan istifadə edərək mehrabı gözəlləşdirmək üçün bütün sənətlərini ortaya qoyarlardı. Bu sənətin ehtiyamı çox ehtimal ki, heyvan və insan şəkillərinin təsvirinin yasağına borcluyduq. İslam sənəti bu əksikliyi aradan qaldırmaq üçün

son dərəcə müxtəlif fiqurlar icad etdi. Öncə həndəsi şəkillərdən faydalanma yoluna getdi: Çizgi, bucaq, kvadrat, kub, konus, spiral, elleps, kürə, çoxbucaqlı, üçbucaqlılardan istifadə etdi. Bunları saysız kompozisiyalar halında bir-biri ilə biçimləndirərək bir çox şəkillər meydana gətirdi. Daha sonra çiçəklərə döndü; müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək çiçək biçimlərindən faydalandı. X yüzildə bütün bunları arabeks (bitki naxışlarından ibarət şəbəkə Q.Ə.) formalar içində etdirdi. Və hamısının üstündən də ən yüksək bir süsləmə üsürü olaraq yazıdan istifadə etdi. Xüsusilə Kufi xəttindən istifadə etdi, hərfləri yüksəltdi, yaydı, genişlətdi, yaxud, nöqtə və cizgilərlə süsləyərək əlifbanı (ərəb əlifbasını Q.Ə.) bir sənət vasitəsi halına gətirdi” (Duran, 1997: 132). Göründüyü kimi, Will Durant türklərin müsəlmanlığı qəbul etdikdən sonrakı dövrlərdə “Heyvan üslubunun qanunauyğun inkişafını göstərir. Doğrudan da türk dövlətlərinin inkişafını ilk mərhələlərində (Qaraxanlılar, Qəznəvilər, Səlcuqlular dövründə) həndəsi naxışlar, sonrakı dövrlərdə isə (Elxanilər, Osmanlılar və s.) dövründə isə bitki və nəbati naxışların inkişafı üstünlük təşkil etmişdir.

Daha sonra Will Durant türk sənətinin “mücərrədlikdən” qayıdaraq yenidən “heyvan üslubuna yönəldiyini göstərir: “Dini yasaqların sıxlığı azaldıqca sənətkarlar yeni dekorasiya (bəzək üsurları Q.Ə) meydana gətirməyə başladılar. Beləcə quşlar, heyvanlar, həşəratlar sənətə girməyə başladılar. Sənətkarların bəzək zövqü, mozaika, minyatür, keramika və parça sənətlərinin tezliklə hamısında özünü göstərməyə başladı. Tezliklə bütün sənət çalışmalarında naxış yaradıcılığı hakim bir motivin və ya formanın müntəzəm vahidini daşıyır; bu vahid mərkəzdən kənarlara, yaxud başdan sona doğru inkişaf edərək işlənirdi. Eynilə bir musiqi əsərinə bənzəyirdi bu. Bu naxış yaradıcılığı üçün heç bir vəsait işə yaramaz sayılmırdı. Ağac, metal, tuğla, daş, şüşə, kiramid, mərmər mücərrəd formaların ahəngini yaratmaqda istifadə edilirdi. Çin də daxil olmaqla heç bir ölkənin sənətində əvvəllər belə bir inkişaf görünməmişdi” (Duran, 1997: 133).

Beləliklə, İslam memarlığı Azərbaycan da daxil olmaqla bütün müsəlman dünyasında müsəlman memarlıq abidələrində (məscidlər, minarələr, türbələr, xanəqahlar və s.) inkişaf etdi, yüksəldi. Təqribən 1000 ilə yaxın tarixi bir dövr ərzində müxtəlif dağıdıcı təsirlərə məruz qalan bu abidələrin sadəcə adı qalmışdı. Müxtəlif təbii qüvvələrin, zəlzələlərin, müharibələrin təsiri ilə yerlə yeksan olmuşdu.

Xətt sənəti də süsləmə məqsədini daşıyırdı. Yazı ilə rəsm arasında mehriban bir birlik olması qədim Çin mənbələrindən məlumdur. Kufidən gələn Kufi yazını xəttatlar böyük bir ustalıqla işləyib çiçəklər və başqa naxışlarla kompozisiya halına gətirirdilər. Beləliklə Kufi yazı, o dövr memarlığının başlıca dekorativ üsurlərindən biri halına gəldi. Sonrakı dövrdə memarlıq və tarixi abidələr dekorunda xətti yazı tətbiq edilməyə başladı. Dünyanın heç bir tərəfində bundan daha gözəl yazı və bu yazılardan düzələn daha gözəl bir sənət ola bilməzdi.

Bütün bunlar İslami həyatı gözəlləşdirmək üçün əl-ələ vermişdi. Beləliklə ərəb qrafikasından düzələn yazı motovləri (kompozisiyalar) dövrünün bütün memarlıq və incəsənət əsərlərində öz dekorativ həllini tapmışdı. Aydın olur ki, müasir dövrdə ornamental nəzəriyyə qədim türk sənəti “Heyvan üslumundan” qaynaqlanır. Ornamental nəzəriyyə memarlıq bədii yaradıcılığının elə sahəsidir ki, müsəlman incəsənətinin sintezində həlledici rol oynayır. Şərq ölkələrinin memarlıq dekorunda ornamentallaşma hakim mövqe tutur və özünün yüksək bədii həllini tapır.

Təbiət elmlərinə və fəlsəfəyə nəzər saldıqda görürük ki, simmetriya bəşər mədəniyyəti üçün qəribə sxemlərin (naxışlar) məqsəd və vəzifəsini qarşılıqlı əlaqələndirir və tarazlaşdırır. Elm və incəsənətin bir çox sahələrində qəbul olunan forma və ifadələr nəticə etibarlı ilə simmetriyaya söykənir. Simmetriya prinsiplərinin bilik dairəsini vahid şəkllə salır və bütünləşdirir. (Veil, 1968: 46). Simmetriyanın bu növü memarlıq dekorunda ikiölçülü şəkildə tətbiq edilir, sistematik xarakter daşıyır, nisbətən mürəkkəb, lakin bütün hallarda maraqlı doğuran həndəsi simmetriyanın bir növüdür. Üçölçülü fəzada o kristallarda atomların yerləşməsi ilə xarakterizə olunur. Ona görə ornamental və ya kristalloqrafik simmetriya adlanır.

İkiölçülü fəzada ornamental şəkllə baxaq. Bu quruluş düzgün altıbucaqlılardan təşkil olunan naxışdır. Təbiətdə bu arı şanı formasında reallaşır

Şəkil 2. Arı şanının forması

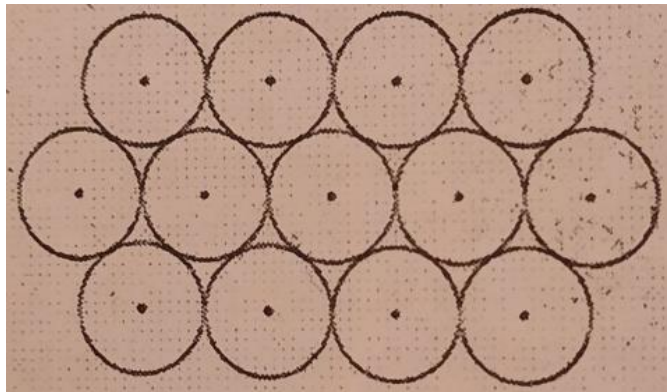
Şanının özəyi ölçüləri eyni olan düzgün altıbucaqlı prizmalardan təşkil olunmuşdur. Bu prizmanın otracaqları omamental müstəvini tam doldurur. Əgər biz müstəvini toxunan çevrələrlə örtək

O zaman toxunma nöqtələrindən çevrə xaricinə çəkilən toxunanların əmələ gətirdikləri çoxbucaqlılar sistemi şəkil 3-də olan forma ilə eyniləşər. Bu analogiya

ikiölçülü müstəvidə düzgün altıbucaqlılar sistemi, üçölçülü fazada isə düzgün altıbucaqlı prizmatik sistemlə eyniləşir.

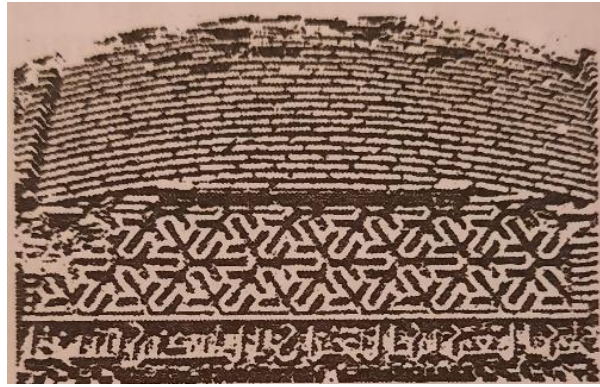
Qeyd etmək lazımdır ki, arı şanının quruluşu haqqında çox yazılıb. “Min bir gecə” nağıllarında göstərilir ki, “Mənim evim ən ciddi memarlıq qanunlarına əsasən qurulub. Evklid özü həndəsəni mənim şanımın formasından öyrənib” (Veyl G.1968.s. 114).

Orta əsr Avropa intibahının məşhur nümayəndəsi Leonardo da-Vinçi müəyyənləşdirmişdir ki, ornamental simmetriya müstəvi üzərində diskret qrupların hərəkəti nəticəsində yaranır (Bulatov, 1988: 29).

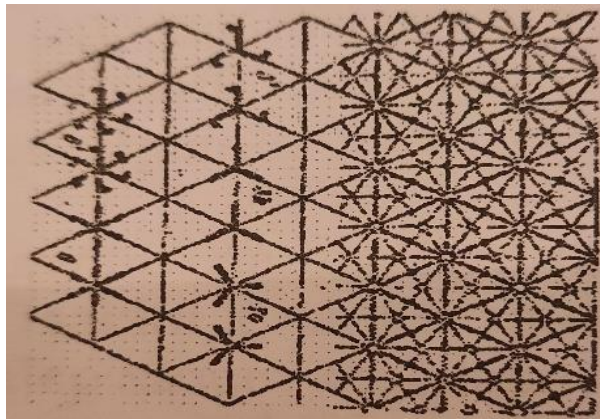

Şəkil 3. Müstəvinin çevrələrlə örtülməsi

İndi isə Orta əsr Azərbaycan memarlıq dekorunda ornamental nəzəriyyənin əyani tətbiqini göstərək. Bunun üçün Cənubi Azərbaycanda, Qəzvinlə Həmədan arasında Sultan Alparslanın hahimiyyəti zamanı inşa olunan, tarixi 1067-cü ilə aid olan I Hərrəqan türbəsi üzərində bəzək fraqmentinin quruluşunu nəzərdən keçirmək kifayətdir (şək. 4).

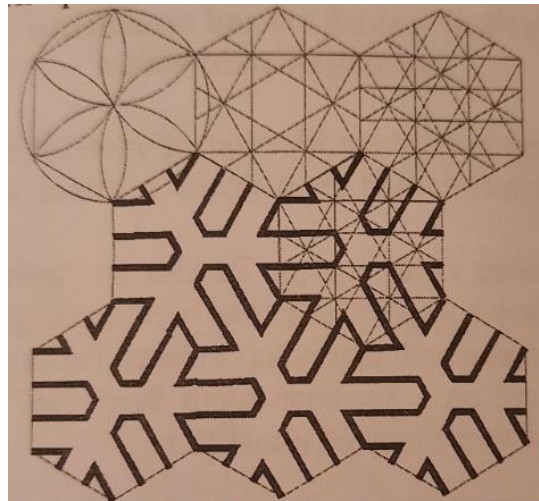

Bu ornamentin quruluşu düzgün altıbucaqlı qəfəs sistemindən yaranır

Şəkil 5. Düzgün altıbucaqlı qəfəsin alınması.

Şəkil 4-də Birinci Hərrəqan türbəsi (1067) üzərində bəzək fraqmenti, Şəkil 6-da isə göstərdiyimiz prinsipdən istifadə edərək onun qrafiki analizi göstərilmişdir. Məhz bu hərəkət müəyyən mərkəzi nöqtə ətrafında fırlanma və yerdəyişmə simmetriyasından yaranır. Bu simmetriya qrupunda dönmə tam fırlanmanın natural ədədə tam bölünməsi ilə alınır $360^\circ/n$; $n=2, 3, 4, 6$). O nöqtəsini qütb adlandırırıq. Bu hala güzgü simmetriyası müəyyən düz xəttə, köçürmə simmetritası isə müəyyən a məsafəsində həyata keçirilir. Burada 1 oxu sürüşmə oxu adlanır. Yekun halda hərəkət vektor $2a$ qədər olur. Beləliklə, bizim elementar qəfəsdə sürüşmə vektorunun qiyməti hərəkət vektorunun yarısı qədər olur.

Şəkil 6. Hərrəqan türbəsi. Həndəsi naxışın qrafiki analizi.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, Q., Hacıyeva, S. (2014). Bir naxışın izi ilə. NDU, Elmi Əsərlər. №3 (59), Naxçıvan.
2. Əliyev, Q., Namazov, B., Əsədov, H. (2022). Orta əsr Naxçıvan türbələrinin memarlıq xüsusiyyətlər konstruksiyalarının hesablanması. Naxçıvan, 200 s.
3. Qiyasi, C. (1991). Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı.
4. Aslanapa, O. (2021). Türk sanati. Remzi kitab evi, 451 s.
5. Aliyev, N. (2020). Gəmiqaya qayaüstü rəsmləri. Naxçıvan, 574 s.
6. Hasan, C.G., Birinci, A. (2002). Genel türk tarihi. Ankara, 537 s.
7. Əliyev, Q. (2015). Başlanğıcların başlanğıcı: Naxçıvan-Marağa memarlıq formalarının mahiyyəti. İstanbul, 482 s.
8. Ulucam, A. (2000). Ortaçağ ve sonrasında Van gölü çevresi mimarlığı. Ankara, 268 s.
9. Durant, W. (1977). İslam mədəniyyəti. Tərcuman, 1001 temel eser.
10. Veil', G. (1968). Simmetriya. Moskva.
11. Əliyev, Q. (2007). Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı.
12. Bulatov, M.S. (1988). Geometricheskaya v arkhitekture Srednei Azii IX-XV vv. Moskva.
13. Gika, M. (1936). Ehstetika proporsii v prorode i v iskusstve. Moskva.
14. Bortold, V. (1940). İslam medeniyyeti tarihi. İstanbul.

Göndərildi: 02.04.2024

Qəbul edildi: 20.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/37-41>

Nişanə Kərimova
Bakı Slavyan Universiteti
kerimova.nishana05@gmail.com

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN LEKSİK İFADƏLƏR OLARAQ İŞLƏDİLMƏSİ VƏ MAHİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Xarici dilin tədrisinə kommunikativ münasibətin mövcud olduğu dövrdən danışarkən, mənimsənilən və ya tədris olunan leksik ifadə ilk növbədə kommunikativ prizmadan əhəmiyyətli olub-olmaması nəzərə alınmalıdır. Tədqiqatımızın obyektı ingilis dili olduğu üçün onun tərkibindəki polisemantik sözlərin və leksik ifadələrin üstünlük təşkil etməsini qeyd etmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilnin tədrisi zamanı dinləyicilərə çox saylı problemlər yaradan dil vahidlərindən və strukturundan biri də leksik ifadələrin aşılınması və tədrisi məsələsidir.

Açar sözlər: ingilis dili, leksik ifadələr, atalar sözləri, kommunikasiya, zərb-məsəllər

Nishana Kerimova
Baku Slavic University
kerimova.nishana05@gmail.com

The use of proverbs as a lexical expression in English classes and their significant issues

Abstract

When discussing the period during which a communicative approach to teaching a foreign language is used, it is important to consider whether the lexical expressions being studied or taught are significant from a communication perspective. Given that the focus of our research is on the English language, it is worth noting the prevalence of polysemous words and phrases in its vocabulary. It should be emphasized that one of the linguistic features that often causes difficulties for learners when learning English is the challenge of understanding and using lexical expressions accurately.

Keywords: English language, lexical expressions, proverbs, communication, sayings

Giriş

İngilis dili dərslərində yeni leksik ifadələrin öyrədilməsi və işlədilməsi problemi psixoloji və metodiki ədəbiyyatda ən çox müzakirə olunan mövzulardan biri olmasına rəğmən, hələ də ingilis dili tədrisinin aktual və həll olunmamış problemlərindən biri olaraq qalmaqdadır. İngilis dilində ünsiyyətə girməyə çalışan hər bir şəxs dilin lüğət tərkibi, qrammatik, struktur və fonetik xüsusiyyətləri ilə yanaşı leksik ifadələrini də mənimsəməlidir. Dildə olan leksik ifadələrin mənimsənilməsi isə tək-cə biliklə deyil, eyni zamanda vərdiş və bacarıqlarla yiyələnmək mümkündür.

Atalar sözləri və bu kimi leksik ifadələr bir başa olaraq şüura təsir edir. Atalar özləri həyatın müxtəlif sahələrində insanları yarralı və səmərəli fəaliyyətə yönəldir.

Atalar sözlərinin digər funksiyalarından biri də didaktik (yəni öyrədici, tərbiyə edici məzmun), hikmətamizlik göstərməkdir. Atalar sözləri xalqın qədimliyindən, tarixindən, mədəniyyətindən xəbər verməklə yanaşı onun koloritlərini nümayiş etdirir. Məhz bu prizmadan məsələyə yanaşaraq, atalar sözlərinin dərs prosesində istifadəsi ölkəşünaslıq baxımından leksik ifadələr olaraq əhəmiyyət kəsb edir:

Məsələn:

South and West, home is best-Gəzməyə qərrib ölkə, ölməyə vətən yaxşı.

Atalar sözləri mənsub olduğu xalqın mədəniyyəti onun əxlaqi və mənəvi normalarını, təbliğ edir. Müəllim İngilis dili dərində kulturoloji məsələlərdən bəhs edərkən atalar sözlərinə istinad edə bilər:

Məsələn:

Man is the head of the family and woman is the neck that turns the head. Kişi ailənin başıdırsa qadın onu hərəkət etdirən boyundur.

Fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsas rol oynayan kriteriyalardan biri olaraq təlim-tədrisdə atalar sözlərinin böyük rolu ola bilər. Buna görə də dərs zamanı atalar sözlərindən istifadə müəllimin fəaliyyətində böyük yer tutmalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi pedaqoq təlim-tədris prosesində fərdin şəxsiyyətə çevrilməsində əsas yer tutan subyekt kimi iştirak edir.

Pedaqoji priyom və metodlarla birlikdə pedaqoq şagirdlərin psixologiyasını, dünya görüşünü nəzərə almaqla, təlimə tətbiq etdiyi ədəbi nümunələrin auditoriyanın təbiəti ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Keçirilən ingilis dili dərsinə müvafiq olaraq, müəllimin ingilis dili atalar sözləri, qanadlı sözlərə, aforizmlərə, nəsihətlərə, zərbi məsəllər kimi leksik ifadə nümunələrinə istinad etməsi və onlardan bəhrələnməsi auditoriyanın tərbiyə mühitinin yaxşılaşdırılmasına və ədəbi nümunələrin aid olduğu xalqın əxlaqi-mənəvi zənginliyi öyrənilməsinə təkan vermiş olar:

Məsələn:

Say well or be still. Yaxşı danış ya da ki, sus.

A bad tree does not yield good apples. Cürük ağac yaxşı bar verməz.

Atalar sözlərinin leksik ifadələr olaraq ingilis dilində yaranması X əsrə təsadüf edir. İngilislərin atalar sözlərinə marağın yaranmasına onların Latın dilinə maraqları stimullaşdırmışdır. Burdan belə bir nəticə çıxartmaq olur ki, atalar sözləri kimi digər leksik ifadələr də daxil olmaqla dil tədrisi prosesini motivləşdirən bir amildir. Atalar sözlərinin leksik ifadələr olaraq tez qavranılması və anlaşılması onu dil praktikasının zəruri komponentlərindən birinə çevirir.

Hər bir dili öyrənməklə yanaşı, tələbə dilin aid olduğu etnosun milli-mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərini və s. dəyərlərini də mənimsəmiş olur. Buradan belə bir nəticə çıxartmaq olur ki, xarici dili öyrənmək təkcə dil bilgilərinə yiyələnmək deyil eyni zamanda onu mənimsəyən təhsilləndirici, tərbiyələndirici, inkişaf etdirici təsirlər də göstərir. Məntiqi nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, tələbələrin əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişaf etməsində böyük rol oynayan leksik ifadələrin bir qolu olan atalar sözləri və zərb məsəlləri əvəzsiz böyük rol oynaya bilər.

Dinləyicilər ingilis dilinin leksik ifadələrinin aparıcı qollarından olan olan atalar sözləri və məsəllərinin vasitəsi və köməyi ilə İngilis xalqının mədəni koloritlərini də öyrənmək şansı əldə edirlər:

Məsələn:

We must learn walk before we run.

A friend in need a friend indeed.

leksik ifadə olan zərbi məsəl və atalar sözünün semantik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirdikdə görürük ki, İngilislər də bizim kimi mənəvi dəyərlərə böyük diqqət və qiymət verirlər. Dərsin məmununa və planına müvafiq olaraq, bu qəbildən olan leksik ifadələrdən o cümlədən, atalar sözlərinin və zərb məsəllərinin, qanadlı sözlərin, aforizmlərin və s. ifadələri tələbələrə çatdırmaqla habelə, eyni zamanda Azərbaycan dilində olan eyni mənalı leksik ifadələr ilə analoji paralellər apararaq ailənin, evin, elin dəyərliliyini aşılamaq olar.

Müvafiq təhsil pilləsində müəllim dinləyicilərə və ya auditoriyaya bu və ya digər leksik ifadələri verməklə onun təhsilləndirmə vəzifəsi ilə yanaşı vəzifələrindən olan tərbiyələndirici funksiyasını da yerinə yetirmiş olur. Belə ki, bu qəbildən olan nümunələr tələbələrə əxlaqi-mənəvi xüsusiyyətlərin aşılmasına və ümumdünya dili olan ingilis dilinin də əxlaqi keyfiyyətlərə münasibətini bildirmiş olur.

Pedaqoq bu qəbildən olan leksik ifadələri tələbələrə təkcə əzbərlətmək və öyrətməklə kifayətlənməməlidir. O, tələbələrə onların yaş psixologiyalarına müvafiq formada informasiya verdikdən sonra atalar sözləri və zərb məsəllərinə qarşı stimulaşdırıcı və motivasiya yaratmalıdır.

Dərs zamanı ingilis atalar sözləri və zərb məsəlləri kimileksik ifadələrdən istifadə etməklə ingilis dillilərin yaşam tərzini və ictimai-sosial həyatı haqqında aydın təsəvvür yaratmaq mümkündür:

Məsələn:

Where there is a will there is way (Niyət olan yerdə uğur da olar).

Don't put new wine into old bottles (Təzə şərabi köhnə şüşəyə tökməzlər).

Qeyd etdiyimiz kimi, leksik ifadələr sıralarından olan atalar sözləri və zərb məsəllər, nəsihətlər, aforizmlərdən dərs mühitində yararlanmaq tələbələrin folklor nümunələrinə marağını artırmaqla eyni zamanda, mənəvi tərbiyəsinə də öz müsbət təsir göstərmiş olur:

Məsələn:

Money is not everything (Pul hər şey demək deyil).

Walls have ears (Yerin də qulağı var).

İngilis dilində ibrətəməz fikirlər, dinləyicilərin əxlaqının saflaşmasına kömək göstərən nəsihətlər, müdrik kəlamları ehtiva edən leksik ifadələr kifayət qədərdir. İngilis xalqının öyüd-nəsihətini yaşadan atalar sözləri və zərb məsəllər belə leksik ifadələrdəndir. Bir-iki cümlədən ibarət olan leksik ifadələrində hikmət və mənə, vətənpərvərlik, mərdlik və qoçaqlığa, eyni zamanda şər qüvvələrə qarşı nifrət və mübarizə öz əksini tapa bilmişdir:

Məsələn:

A word to the wise is enough. -Arifə bir işarə də bəsdir.

Speech is silver, silence is golden. -Danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır.

Fight fire with fire. -Atəşə atəşlə cavab ver.

Verilən leksik ifadələrin ingilis dili dərslərində istifadə olunması auditoriyanın hər bir işi təmkinlə, səbrlə, yersiz danışmamağa yer verməmək kimi məsələlərə baxışlarını formalaşdırır.

Atalar sözləri və zərb məsəlləri leksik ifadələrin ən ədəm formalarındandır. Bu leksik ifadələrdən istifadə, mənsub olduğu xalqın tarixi haqqında da təsəvvür yaratmağa imkan vermiş olar:

Məsələn:

This other Eden, demi-paradise (Başqa bir Eden, yarımçıq cənnətdir).

Dinləyicilərə atalar sözləri və zərb məsəlləri kimi leksik ifadələr verməklə, aid olduğu millətin vətənpərvərlik, əməksevərlik, yurda məhəbbət, təbiətə qayğı və s. mənəvi dəyərlərini dinləyicilərə çatdırmaq olar:

Məsələn:

There is a time to speak and a time to be silent. Danışmağın özvaxtı susmağın da özvaxtı var.

He who laughs last laughs longest. Sonuncu gülən çox gülər.

Verilən nümunələr ingilis xalqının nitq mədəniyyətinə nə qədər önəm verdiyini göstərir. Bu leksik ifadələrin istifadəsi auditoriyaya nitq mədəniyyətini aşılamaq olur. Sərbəst işin növləri çoxdur: kitab üzərində, dərs vəsaitlərinin üzərində çalışmaq, jurnal və qəzet materialları ilə işləmək və s.

Leksik ifadələrin bir qismi sadə nəqli quruluşa malik olduğu üçün onları hətta elementar səviyyədə İngilis dilini öyrənənlərə vermək olar.

Məsələn:

Time is money. Vaxt puldur

A cat has nine lives. Pişiyin doqquz canı var və ya pişik kimi 9 canı var.

Bu sadə cümlələr elementar səviyyəli tələbələrə cümlə üzvlərinin yerini öyrənməyə kömək etmiş olar.

Məsələn:

A bad excuse is better than none. Pis formada üzrxahlıq etmək etməməkdən yaxşıdır.

Bu leksik ifadələr ingilis dilində sifətin dərəcələrini öyrədərkən istifadə etmək olar təqdim etmək olar.

Bu qəbildən leksik ifadələri pedaqoq istifadə etməklə nəzərdə tutulmuş nəzəri qrammatik materialı tələbələrə çatdırmaq olur və eyni zamanda dinləyicilərin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini artırmış olur.

Məsələn:

A change is as good as rest. Dəyişiklik istirahət qədər yaxşıdır.

Leksikifadələrdən mürəkkəb cümlələrin tədrisində və təhlilində də istifadə oluna bilinər:

Məsələn:

Dont count your chickent before you hatch. (Cücəni payızda sayarlar).

Fəli sifət bir və ikinin cümlədə işlənməsində:

Məsələn:

A fault confessed is half redressed. Etiraf edilmiş günah əhvin başlanğıcıdır.

Dərsləridə, mürəkkəb cümlə quruluşlarında, cümlə formalarında və s. leksik ifadələrdən çox istifadə etmək məqsəduyüdür.

Bu tip leksik ifadələrin vasitəsi ilə dilimizdə qarşılığı olmayan leksik ifadələrin qrammatik quruluşu və s. xarakterik xüsusiyyətlərinin tədrisi prosesində də istifadə etmək olar. Buraya modal fəllər, subcanktiv bir və iki, cerund da daxil olmaqla ingilis dilinin bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri daxildir:

Məsələn:

Saying is one thing, doing another. Demək başqa etmək başqa (cerund).

Be swift to hear, slow to speak. Əvvəl dinlə sonra danış.

Bu leksik ifadələrdən ibarət sintaktik vahidlər mürəkkəb vahidlərdən ibarət olub cerundla və əmr cümləsi şəklində verilmişdir. Müəllim bu leksik ifadələri verərək dilimizdə qarşılığı olmayan cerunddinləyicilərə başa sala bilər.

Leksik ifadələrin köməkliyi ilə “to be”-siz qrammatik istisnalara da aydınlıq gətirmək olar:

Məsələn:

Snug as a bug in a rug. Rahatgılıq xalçadakı güvə kimidir.

Honesty the best policy. Ən böyük siyasət düzlükdür.

Bu qəbildən olan leksik ifadələrin üslubiyyat dərslərində də tədrisi böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər. Beləki, bu növ leksik ifadələr üslubiyyat dərslərində tətbiq oluna bilinəcək nümunələrin ən yaxşısı ehtimal oluna bilinər. Dilçiliklə məşğul olacaq gələcək mütəxəssislərin üslubiyyatının zəngin olması başlıca şərtlərdən birinin olmasını nəzərə alsaq, bu leksik ifadələrin öyrənilməsinin onların gələcək karyeralarında mühümlüyünü təsəvvür etmək elə də çətin olmaz.

Məsələn:

Üslubi sintaktik vahidlərdə xəbərin yeri və işlənmə yerinə görə rolu haqqında danışarkən bu leksik ifadələr istinad edə bilər:

Məsələn:

Might as well be hanged for a sheep as a lamb. Bəla eyni gələndə sənə də gələr.

Atalar sözü ənənəvi qrammatik klişədə deyil, üslubi qəlibdə verilmişdir.

Məsələn:

I do love thee! Mən onu həqiqətən sevirəm!

Burada “do” fəlinin işlənməsi, onun emosional emfatikliyə və çalara malik olması nümunə əsasında izah oluna bilinər və dünya söz incilərindən bir nümunə də dinlyicilər öyrənmiş olurlar.

Bu leksik ifadələr ingilis dilində natiqlik sənətini öyrənən tələbələr üçün mükəmməl nümunələr ola bilər.

Üslubiyyatla bağlı digər bir problem isə nitqin yorucu və sıxıcı olmaması məqsədi ilə təkrarlardan, yorucu ifadələrdən qaçmaqdır. Bu məqsədlə də kommunikativ ünsiyyət zamanı daha çox sinonim, antonim və leksik ifadələrdən səy göstəririk. Bu eyni zamanda nitqin və mətnin rəngarəng olmasını da şərtləndirir. Nitqin monotonluqdan uzaq tutmaq üçün sinonim, antonim və frazeoloji vahidlərlə yanaşı atalar sözləri və zərb məsəllərindən istifadə etmək də nitqi koloritli edir. Atalar sözləri və zərb məsəllərindən, ebalə bi qəbildən olan leksik ifadələrdən nitqdə istifadə adresantın həmin dil funksionallıq qabiliyyətini nümayiş etdirir. Məhz buna görə də atalar sözləri və zərb məsəlləri və s. leksik ifadələrin ingilis dili dərslərində tədrisi və aşılınması üslubi əhəmiyyət kəsb edir.

İngilis dilində bir çox inversiyalı cümlələr vardır. Bu qrupdan cümlələrin də nəzərəli tədrisini verərəkən leksik ifadələrdən yararlanmaq onların daha da yaxşı qavranılmasına zəmin yaratmış olar:

Məsələn:

A bad excuse is better than noe. Zəif üzrxahlıq heç etmədən daha yaxşıdır.

Never say die. Heç vaxt öl demə vəya heç vaxt tərək etmə.

No smoke without fire. Od olmayan yerdən tüstü çıxmaz.

Leksik ifadələrin inversiyalı cümlələri dilçilikdə və üslubiyyatda inversiya halının tədrisində ən mükəmməl sitatlar ola bilər.

Nəticə

Çağdaş dövrdə ingilis dilinin leksemlərinin və leksik ifadələrinin dinləyicilərə kommunikativ bilik və vərdişlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün leksemlərin mənimsənilməsi danılmazdır. Eyni zamanda leksik ifadələrin kommunikasiyanın müvəfəqiyyətli formada alınmasında oynadığı rol və tutduğu vəzifə də şübhəsizdir. Məhz buna görə, ingilis dili tədrisi edən pedaqoq, dinləyicilərin diqqətini yaranan qüsurlara yönəltməli, istifadə olunmuş leksik ifadələrin kommunikativ məqsədlərlə və ya mövcud situasiyadakı kontekstə müvafiq olub-olmamasını təyin etməli və uyğunluqları aradan götürmək istiqamətinə yönəltməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, K. (1999). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 281 s.
2. Bayramov, H. (1978). Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: 175 s.
3. Cəfərov, S. (1970). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 326 s.
4. Vəliyeva, N. (2006). Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Nurlan, 460 s.
5. Məmmədşadə, K. (2008). İngiliscə-Azərbaycanca-Rusca frazeoloji lüğət, Bakı: Qafqaz Universiteti, 223 s.
6. Musayev, O. (1986). İngilis dilinin qrammatikas. Bakı: Maarif, 368 s.
7. Bayramov, N.A. (1960). Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələri. Feili sabit söz birləşmələri // Dilçilik məcmuəsi. XIV c. Bakı: Nizami adına Ədəbiyyat və Dilçilik İnstitutu, s.71-82.
8. Seyidov, Y. (1966). Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 340 s.

Göndərildi: 26.03.2024

Qəbul edildi: 10.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/42-46>

Röya Qəhrəmanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
omerqehreman@mail.ru

QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİNİN DİALEKT FONETİKASINDA SƏSARTIMI HADİSƏSİNİN TARİXİ-LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Tarixən və çağdaş dövrdə müəyyən sözlərin müxtəlif sözlərinə səsartımı hadisəsinin təzahürü canlı danışıq dili üçün təbii hal olmuşdur. Qədim türk sözlərinin fonetik tərkibini tədqiq edərkən burada müasir ədəbi dillə müqayisədə qapalı samitlə başlanan bəzi sözlərə “y” samitinin artımı müşahidə olunur. XI-XII əsrlərdə Azərbaycan dilində dialekt fərqləri mövcud olmuş və bu fərqlər xalqın etnik tərkibində iştirak etmiş tayfaların dil xüsusiyyətləri əsasında baş vermişdir ki, məqalədə bu məsələlərə diqqət yetirilir. Qədim türk sözlərinə “y” samitinin artımını və onların çağdaş şivələrdəki paralellərinə həm klassik ədəbiyyatın (“Kitabi-Dədə Qorqud”, Mahmud Kaşgari “Divanı”) dilində, həm də dialektal areallarında görmək olar. Qədim fonetik hadisələr (rotatizm və lamdaizm) Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində, eləcə də Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində öz izini qoruyub saxlamışdır. Bu baxımdan qədim fonetik hadisə və qanunların dialekt və şivələrdə təzahür formaları ilə rastlaşmaq olur.

Dialekt leksikasının mühüm bir hissəsini təşkil edən arxaik sözlərdə səsartımı və səsdüşümü hadisələri mütəmadi olaraq özünü göstərməkdədir. Qədim türk leksik qatında həm ilkin mənasını və fonetik tərkibini, həm də fonetik dəyişikliyə məruz qalan sözlər, həmçinin də ilkin mənasına yaxın olan leksik vahidlər mövcuddur.

Açar sözlər: səsartımı, qədim türk sözləri, dialektlər, şivələr, tarixi-müqayisəli təhlil

Roya Kahramanova
Azerbaijan State Pedagogical University
omerqehreman@mail.ru

Historical-linguistic features of the phenomenon of sound change in the dialect phonetics of ancient Turkic words

Abstract

Historically and in modern times, the manifestation of the phenomenon of sounding certain words into different words has been a natural phenomenon for living spoken language. When studying the phonetic composition of ancient Turkish words, an increase in the consonant "y" is observed in some words that begin with a closed consonant compared to the modern literary language. In the XI-XII centuries, there were dialectal differences in the Azerbaijani language, and these differences were based on the language characteristics of the tribes that participated in the ethnic composition of the people, and the article focuses on these issues. The growth of the consonant "y" in ancient Turkish words and their parallels in modern dialects can be seen both in the language of classical literature ("Kitabi-Dade Gorgud", Mahmud Kashgari "Divani") and in dialectal areas. Ancient phonetic phenomena (rotatism and lamdaism) have preserved their traces in the written monuments of the Azerbaijani language, as well as in the dialects and dialects of the Azerbaijani language. From this point of view, the manifestations of ancient phonetic phenomena and laws can be found in dialects.

In archaic words, which form an important part of the dialect lexicon, the phenomena of voice increase and decrease are regularly manifested. In the ancient Turkish lexical layer, there are words that have both their original meaning and phonetic composition, as well as phonetic changes, as well as lexical units that are close to their original meaning.

Keywords: *pronunciation, ancient Turkish words, dialects, dialects, historical-comparative analysis*

Giriş

Bu və ya başqa dildə müəyyən təsirlərlə əlaqədar sözlərin inkişaf yolu ilə yaranması, yaxud diferensiallaşma prosesləri ilə qarşılaşmaq olur. Bununla yanaşı olaraq, dilin daxili qanunları əsasında bu və ya digər sait və ya samitin artım və düşmə meyilləri özünü göstərməkdədir. Türk dillərində, o cümlədən dialektlərində *v*, *y*, *h* və *s*.samitlərin gerçək təkamül meyilləri olduğu kimi, artma və düşmə meyilləri də müşahidə olunmaqdadır.

Ümumxalq Azərbaycan dilinin fonetik tərkibi yekcins olmamışdır. İlk dövrlərdə fonetik hadisələrin, qanunlar və bunların sonrakı inkişafı, dialekt və şivələrdəki izləri bu gün ciddi maraq doğurur. E.Əzizovun qeyd etdiyi kimi, “*Orta əsrlərdə Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin fonetik sistemində özünü göstərən başlıca xüsusiyyətlər dilin başqa yaruslarında olduğu kimi, müxtəlif fonetik hadisələrin paralelliyi, arxaizmlər və innovasiyalardır. Dialekt fonetikasında belə xüsusiyyətlərin müşahidə olunması bir tərəfdən köktürk və qədim türk əlamətlərinin saxlanması ilə, digər tərəfdən isə dilin ilkin yaxud kökdil formalarının dəyişməsi ilə, xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş etnosların dil vahidlərinin paralel işlənməsi ilə əlaqədar olaraq özünü göstərir*” (Əzizov, 1984: 55).

Dialekt fonetikasında müəyyən səbəblərdən fonetik hadisələr baş verir, bu hadisələr qanunauyğun şəkildə özünü göstərir. Həmin qanunauyğunluq nitqin səs quruluşu, onun inkişafını idarəetmə fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Səs qanunları dilin və dialektlərin inkişafının müxtəlif dövr və mərhələlərində və ya qohum dillər arasında səslərin uyğunluğunu müəyyən edir. Qədim türk sözlərində “*nitqin səs quruluşunun inkişafındakı dəyişmələri dərk etməkdən ötrü fonetik uyğunluqları müəyyənləşdirmək çox mühüm önəm kəsb edir*” (Budaqov, 1956: 123).

Daimi və təsadüfi səs artımları orfoepik və orfoqrafik normalara müvafiq olaraq baş verir. Birinci təkcə samitlərə aiddir. Saitlə bitən sözlərə saitlə başlanan morfoloji göstərici əlavə edildikdə dilimizin fonetik tələblərinə görə ya bu sətirlərin biri düşməli, ya da onların arasına bir samit artırılmalıdır. İki sait arasına samit artırılan zaman səs artımı görünür. Tarixən *y*, *n*, *s* samitləri bu qəbildən xarakterik hesab edilir. Tarixi fonetikada baş vermiş hadisələrdən biri səs artımıdır. Həm tarixi, həm də dialekt fonetikasında fərqli məqam və formalarda bu hadisə baş verir. Hər bir dövrə məxsus dildə, onun fonetik sistemində tədricən bu hadisə yaranır, ümumiləşir, sabitləşir və qanunu duruma düşür, bəzi hallarda isə məhdudlaşır, təsadüfi hal hesab edilir.

B.Əhmədov yazır: “*Səs artımı (proteza) bütün sait və samitləri əhatə etmir. Xüsusilə, şivələrdə sözün samit artımı diqqəti çəkir. Samit artımı baş vermiş sözlərdə çox maraqlı məsələlərlə qarşılaşmaq olur. Xüsusilə, şivə sözlərini qədim və müasir türk dilləri və onların şivə materialları ilə müqayisə etdikdə bir çox yeni məsələlər ortaya çıxır*” (Əhmədov, 1990: 52).

Eliziya deyilən hadisə sözlərin əvvəlinə, ortasına və sonuna samitlərin artımıdır. Bu hadisə həm tarixən, həm də şivələrdə geniş yayılmışdır.

Sait artımına diqqət edək, tarixən alınma sözlərdə *bədoy* sözü səs artımı nəticəsində bədəvi formasına düşmüşdür (Şühədanamə, 2019: 228).

Digər nümunə alınma sözlərə aiddir, sözün ortasında: *zülmkar-zülümkar, qəsbkar-qəsbikar*. Bu formalar təsadüfi sait artımıdır. Bundan əlavə, tarixi mənbələrdə *feodal* (feodal), *müdafiyyə* (müdafiə) qəbildən olan orfoepik səs artımlarına da rast gəlinir.

I. Söz əvvəlində. Söz əvvəlində təkcə *y* və *h* samitlərinin artımına rast gəlmək olur.

Y samit artımı. Azərbaycan dilinin Zaqatala-Qax şivələrində, həmçinin də digər dialekt və şivələrdə. Məs.: *yeniş, yesir, yudmax, yalov, yüz, yürəx* və s.

H samitinin artımı. Açıq saitlərin əvvəlində bu hadisə özünü göstərir. Məs.: *həylə (elə), hasant\hasat (asan, asat), həlbəttə (əlbəttə), halay (alay)* və s.

Söz əvvəlində *h* samitinin artırılması hadisəsinə XIX yüzilliyə aid yazılı ədəbi dildə də rast gəlinir. Məs.:

Vermərəm küllü-cahana bir hərasın seyrini

Qıl tamaşa, gör nə göycək, xoş məkandır Üştibin (Nəbati, 1958: 144).

Q e y d: Hərəs Qaradağın Üştibin qəsəbəsində Araz çayının adı ilə adlanan sahədir - kövşəndir).

Bu hadisə türk dilinin Makrdon şivəsində (helbette, hambat və s.), qaqaüz dilinin Vulkanes şivəsində də müşahidə olunmaqdadır: *hadet, hayğır, hambar, harmut, haşca (akca)* (Dmitriev, 286), uyuğur dilində: *harava, hökuz* (Russko, 1956: 25, 76).

Söz əvvəlində səs artımına digər nümunələr:

Bu dağlar Keremi dağlar, Gülün yoh ki, derem dağlar,

Ülüzgar (rüzgar) belle esse Üregim verem bağlar (16, 53).

II. Söz ortasında. Tarixən Azərbaycan dilində və Azərbaycan şivələrində *y, h, v, n, q, g* səslərinin artımına sözün orta mövqeyində rast gəlmək olur. Müşahidələr göstərir ki, bu artıma şivələrdə rast gəldiyimiz alınma sözlər məruz qalmışdır. *Y* samiti həm açıq, həm də qapalı saitlərin arasında, bəzi hallarda da bir açıq saitlə *n, l, t* samitləri arasında yerləşir: *təqəyit, taqayit, vağıqa, xayın, Tayır (Tahir), şayır, şiyə, itayat, bayıs, materyal, hayla, həylənçi* və s. (Qərb dialektlərində).

H samitinin artımı ilə dildə və dialektlərdə fonosemantik fərqli sözlər və fonovariant leksik vahidlər əmələ gəlmişdir. V.Aslanov bu artıma aid *hör, hürk, his, hörqüc, hin, hür, hışqır* kimi sözləri göstərir (Aslanov, 1967: 57-60).

H samiti, əsas etibarlı ilə, tərkibində qoşa saitli alınma sözlərdə: *nəhlət, məhlim, ehdina, ehtiraz, sücahat* və s.

Azərbaycan dilinin şivələrində 20-dən çox söz *h* samiti ilə başlayır. *Dədə Qorqud da “öğür”-ağlamaq anlamında hönkür-hönkür ağlamagı ifadə edir.* Belə sözlərin kökü qədim türçədə “ör”(ö: r) feilidir.

Aşağıdakı folklor nümunəsində də “elə” sözü “heylə” şəklindədir:

Dədəm gəlsin söz gəlsin,

Oymağımıza saz gəlsin.

Qoşqu deyib heyləsin

Bahar söyü söyləsin.

Cəbrayıl keçid şivəsində “herağac”- herağaş sözü əslində “erağac” (tez, erkən, vaxtından əvvəl mənasında) şəklindədir. “Heyvərə”, “hodaq” sözləri də bu qəbildəndir. Sözün əvvəlinə “h” samiti artırılmışdır.

V samitinin artımı: *suval, duva, firavan* və s. (Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri, 1955: 61).

Azərbaycan dilinin Quba dialektində *n* samitinin artımı qydə alınmışdır. Məsələn, *bənzi- bəzi.* (Rüstəmov, 1961: 84).

“Qulanc” sözündə sağır nunun (N) tələffüzü hiss olunur. Muğan qrupu şivələrində və “Şühədanamə”də (Şühədanamə, 2019: 56).

Söz ortasında *r* samitinin artımı: *pars (pas), tərəcib (təəssüf)* (Muğan qrupunda).

Q samiti də söz ortasında: *dışqarı, calqax* (Şirəliyev, 1962: 101).

G samitinin artımı: *gedərqi* (Əksər şivələrdə rast gəlinmir)

III. Söz sonunda.

Bu mövqedə *n, l, t, m, d, x, v, h* samitləri artırılır. Məs.: *kərən, ötərin, qabaxcan, qabaxcandan* və s. Quba və Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri bu xüsusiyyət üçün xarakterikdir.

Söz sonunda *d* samitinin artımı: *xayışd.*

Söz sonunda *t* samitinin artımı: *nobat (növbə)nubat), hasant* və s.

Söz sonunda *l* samitinin artımı: *şomayıl (balıq adı).*

Söz sonunda *v* samitinin artımı: *kilov.*

Söz sonunda *h* samitinin artımı: *düşərgah (düşərgə).*

Söz sonunda *m* samitinin artımı: *köşgam.*

Ağ saqal-ağsaqqal

Sorar olsam, sagımı arğış?

Ağ saqallu babamı, ağ bürcəklü anamı (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 59).

Çü-çün-üçün: Ol bəglər ağ çıqardı, qara geydi *səninçün*, Bamsı! (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 59). Tay\day-dayça-daylaq. Mahmud Kaşğaridə “tay”- tay atattı=day at oldu, Azərbaycan dilində day, dayça (dialektlərdə daylaq) (Kazımov, 2014: 103).

Çün inayət tənridən oldu (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 89).

Azərbaycan dilinin tarixi abidələrində üçün qoşmasının birinci saitinin düşməsi hadisəsi nisbətən geniş yayılmışdır.

Bu səs artımı tarixi inkişaf prosesində formalaşmışdır. *Dayqul* şəklində Qazax dialektində *daylaq*, *qulun* mənasında işlənməkdədir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 1964: 166).

Qazax və Oğuz rayonlarında “koğa” sözündən Tovuz dialektində **o** saitinin uzanması ilə, r samitinin artırılması ilə Goranboy rayonunda istifadə olunmaqdadır. Məsələn, müqayisə et: Koga - çobanların quzu tutmaq üçün işlətdiyi ucu qarmaq şəkilli ağac –Koğa gəti quzuyu tutax (Qazax); koğar – ağac qabığından düzəldilmiş səbət. – Koğarı ver, armud yığax. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 1994: 264-165).

Səs artımı I sözünün sonrakı inkişafında – ığaç, ağaç (ekin, bitki, orman mənasında)

İkinci mənsubiyyət şəkilçisində səs artımı ədəbi dilimizdən fərqli olaraq müşahidə olunur. Məs.: *Yüzlər demə ki, hər birisüdü günəş tək,*

Adəm demin ki, hər birisüdü mələk bigi (Şühədanamə, 2019: 356).

Sonrakı prosesdə “Hər biridir” şəklində ədəbi dildə gərcəklənmiş, amma dialekt və şivələrdə qalmışdır.

Dilin sonrakı prosesində n samiti artırılır. Məs.: *Oğuz yigidinin öykəni qapardı, qılıcın çıqardı* (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 90).

Səs artımı heca artımını da əhatə edir. Məs.: *dün – dünən: Dün qatdı, köçdi* (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 90).

Qoşa samitlərdən biri ya düşür, ya artırılır: *Yedi gün, yedi gecə yortdı* (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 90).

Dialektlərdə “y” samiti əlavə olunur: *enmək (yenmək)*: Nə yerdə **enir**-qarışur, toz varsa və nə yerdə qarğa-quzğun oyanarsa, anda istəyəlim!”-dedi (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 91).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “yemə”, “içmə” sözlərinə k samiti artırılıb. Məs.: *Yemə-içmə idi* (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 94).

Aktiv səs artımının müşahidə olunduğu bölgələri tədqiqatçılar da qeydə almışlar. Məsələn: Naxçıvan qrupu: Hərə öz dərdiyənən-sətiyənən əlləşirdi. Düşman söyüynən ocağını söndürəninin oşağı bi də ynmaz. Bu dünya mülkinə diqqətə bax, Zəmanın gərđişi dəgil oyuncuz (Təbriz folklor örnəkləri, 218). Güney Azərbaycan: Özgələrin iştahasıynan xürəh yemək olmaz. Öz ipinnən quyuya düşmə. (Təbriz dialekti). Şərqi Anadolu: Suyini çekdihdən sonra yağınan gizerur, alursan geri (Sağır, 1995: 366).

Sözgedən hadisə sait və samitlərdə özünü göstərir, Azərbaycan bölgələrində müşahidə edilən səciyyəvi fonetik xüsusiyyətlərdəndir. Bölgələr üzrə həm eyniyyət, həm də diferensiya müşahidə olunmaqdadır. Sait artımında özünü göstərən həmin fərqlərin bir qismi tarixi etnolinqvisistik, bir qismi isə dildənəkar faktorların nəticəsi olaraq müəyyənləşir. Səs artımı hadisəsi hər dövrə uyğun olaraq fonetik sistemdə tədricən ümumiləşir, sabitləşir və qanuni vəziyyətə keçir, amma məhdudlaşan və təsadüfi xarakter daşıyan hallara da rast gəlmək mümkündür.

Nəticə

Sözgedən hadisə sait və samitlərdə özünü göstərir, Azərbaycan bölgələrində müşahidə edilən səciyyəvi fonetik xüsusiyyətlərdəndir. Bölgələr üzrə həm eyniyyət, həm də diferensiya müşahidə olunmaqdadır. Sait artımında özünü göstərən həmin fərqlərin bir qismi tarixi etnolinqvisistik, bir qismi isə dildənəkar faktorların nəticəsi olaraq müəyyənləşir. Səs artımı hadisəsi hər dövrə uyğun olaraq fonetik sistemdə tədricən ümumiləşir, sabitləşir və qanuni vəziyyətə keçir, amma məhdudlaşan və təsadüfi xarakter daşıyan hallara da rast gəlmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Əzizov, E.İ. (1984). Orta əsr Azərbaycan dialektlərinin fonetik xüsusiyyətləri. Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri. (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). ADU-nun nəşri, Bakı, s.54-65.
2. Budaqov, R.A. (1956). Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, Azərnəşr.
3. Əhmədov, B. (1990). Azərbaycan dilində leksika məsələləri. Bakı, Maarif, 140 s.
4. Nəbati, S.Ə. (1958). Seçilmiş əsərləri. Bakı.

5. Dmitiriev, N.K. (1955). Vstavka i vypadanie glasnykh i soglasnykh v tyurkskikh yazykakh. Issledovaniya , M., 286 s.
6. Russko-uygurskii slovar'. (1956). M.
7. Aslanov, V. (1967). Iz ehtyudov po istoricheskoi fonetike azerbaidzhanskogo yazyka o foneme R. Izd. AN. Azerb. SSR, seriya lit. i yazyka, isskustvo, № 1, s. 57-60.
8. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri (1955). Bakı.
9. Rüstəmov, R.Ə. (1961). Quba dialekti. Bakı.
10. Şühədanamə. (2019). Bakı, “Elm”, 681+334 s.
11. Şirəliyev, M. (1962). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı.
12. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.
13. Kazımov, İ. (2014). Mahmud Kaşğari “Divan”ı və çağdaş türk dilləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 224 s.
14. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (1964). Bakı.
15. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (1994). Ankara.
16. Caferoğlu, A. (1994). Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme. Ankara: TDKY: 586, c.1, 218 s., 2, TDKY: 587.
17. Təbriz folklor örnəkləri. (2013). AMEA Folklor İnstitutu. Bakı, Nurlan.
18. Mukim, Sağır. Erzincan Yöresi ve Ağızları (inceleme-metinler-sözlük). (1995). Ankara: TDKY: 565.

Göndərildi: 04.04.2024

Qəbul edildi: 20.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/47-52>

Təranə Hüseynova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
teranehuseynova24@gmail.com

AZƏRBAYCAN PROFESSIONAL BƏSTƏKARLIQ YARADICILIĞINDA ZAKİR BAĞIROVUN YARADICILIĞINA BİR NƏZƏR

Xülasə

Yaradıcılığında Ü.Hacıbəyov ənənələrinə sadıq qalan Z.Bağirov həm də ictimai xadim, folklorşünas, pedaqoq, bəstəkar kimi rol oynamışdır. Onun bu cəhətləri isə yaradıcılığında bir çox cəhətlərin meydana gəlməsi, həm də çoxşaxəli inkişafına səbəb olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəstəkar öz fəaliyyətini, həm Qərbi Avropa klassik musiqi alətləri, həm də Azərbaycan xalq musiqi alətləri arasında olan çulğalaşma və müqayisə prinsipi üzərində qurur. O, öz yaradıcılığında arfa, fortepiano, klarnet, tar, kamança alətlərinə həsr etdiyi müxtəlif janrlı musiqi əsərlərində bu alətlərin spesifik ifa xüsusiyyətini əsas götürmüşdür. Alətlərə bu cür yanaşma həm də onun bəstəkarlıq axtarışlarının mühüm obyektini kimi ifadələnir. Belə ki, bəstəkar Qərbi Avropa musiqi alətlərinə müraciət edir, onların texniki imkanlarını yüksək səviyyədə nümayiş etdirməyə çalışır. Daha sonra bəstəkar, bu alətlərdə onun texniki imkan qaydalarını xalq musiqi alətlərinə şamil edərək onların ən ümdə ifa-texniki qaydalarını xüsusi ustalıqla nümayiş etdirməyə çalışır.

İstər konsert janrı olsun, və ya opera və musiqili komediya janrları olsun, bəstəkar öz hisslərindən keçən ən ümdə keyfiyyətləri milli xalq mənafeyi baxımından üzə çıxarmışdır.

Bəstəkarın səhnə yaradıcılığı həm müasir, həm də klassik üslub tələblərinə cavab verir. Onun klassik səhnə yaradıcılığı məhz milli zəmin baxımından xüsusi çalarlarla fərqlənir. Belə ki, bəstəkar öz sələflərinin fikirlərinə və yaradıcılıq üslublarına sadıq qalaraq, yeni məişət və ictimai hadisələri müasir, çoxcəhətli avanqard üslubda təqdim edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, professional, bəstəkar, janr, konsert, musiqi

Tarana Huseynova
Nakhchivan State University
teranehuseynova24@gmail.com

An overview of Zakir Baghirov's work in the professional composition of Azerbaijan

Abstract

Z.Baghirov, who remained faithful to the traditions of U.Hajibeyov in his work, also played a role as a public figure, folklorist, pedagogue, and composer. These aspects of his creativity have led to the emergence of many aspects and also to his multifaceted development. It should also be noted that the composer bases his activity on the principle of comparing and comparing both Western European classical musical instruments and Azerbaijani folk musical instruments. In his creations, he took the specific performance characteristics of these instruments as a basis in his musical works of different genres, which he dedicated to harp, piano, clarinet, tar, and kamancha instruments. This approach to instruments is also expressed as an important object of his compositional pursuits. Thus, the composer turns to Western European musical instruments and tries to demonstrate their technical capabilities at a high level. Later, the composer applies the rules of his technical capabilities in these instruments to folk musical instruments and tries to demonstrate their most important performance-technical rules with special mastery.

Whether it is a concert genre, or opera and musical comedy genres, the composer revealed the best qualities of his feelings in terms of national public interest.

The stage creativity of the composer meets the requirements of both modern and classical styles. His classic stage work is distinguished by special shades in terms of the national ground. Thus, the

composer, adhering to the ideas and creative styles of his predecessors, presents new domestic and social events in a modern, multifaceted avant-garde style.

Keywords: Azerbaijan, professional, composer, genre, concert, music

Giriş

XX əsrdə Azərbaycan bəstəkarlarının müxtəlif janrlara müraciət etmələri, bu janrların bir-birinə təsiri nəticəsində yeni janr formalarının əmələ gəlməsi, onların ardıcıl şəkildə inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur.

Məhz bu cür inkişaf ənənəvi hal olaraq müxtəlif professional bəstəkarların yaradıcılığının ardıcıl inkişafına zəmin yaratmış, bu prinsip XXI əsrdə müasir bəstəkarlarımızın yaradıcılığında da davam etdirilməkdədir.

Keçmiş Sovet dönməsində Azərbaycan professional bəstəkarlıq yaradıcılığında belə bir fikrə istinad etmək olur ki, Azərbaycan sovet bəstəkarları öz yaradıcılıq təcrübəsində doğma musiqi ənənələrinə, onun janr və formalarına istinad edərək, ümumbəşər musiqisinin nailiyyətlərindən səmərəli istifadə etmək yolu ilə Azərbaycan musiqisini daha da inkişaf etdirmişlər (İsmayılov, 1984:100).

XX əsrin I yarısında Azərbaycan professional musiqisinin banisi Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığında maarifçilik, musiqi elminin təşəkkülü, geniş kütlələrin maariflənməsi istiqamətində milli mədəniyyətin inkişafında həm ictimai xadim, alim, folklorşünas, pedaqoq, həm də bəstəkar kimi böyük rol oynamışdır. Bir çox janrların meydana gəlməsi, təkamülü, bir sıra professional kollektivlərin yaranması bu bəstəkarın adı ilə bağlıdır. Ü.Hacıbəyov yaradıcılığı öz fəaliyyətinə ağır həyat şəraitində başlayan, Şərqdə ilk dəfə musiqili teatr yaradan, milli incəsənətdə yeni səhifələr açan, humanizm və yüksək ideyalıq mövqeyini təsdiq edən fəaliyyəti ilə tanınmışdır. Məhz bu bəstəkar ilk dəfə xalq musiqisinin məzmununu ümumavropa musiqi yaradıcılığının keyfiyyətləri ilə birləşdirərək ona yeni istiqamət vermişdir. Bu istiqamətin rolu müxtəlif professional Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığının meydana gəlməsi və inkişaf etməsində öz əksini tapır.

Ü.Hacıbəyov yaradıcılığına əsaslanan M.Maqomayev və A.Zeynallının yaradıcılığı özünə məxsusluğu ilə fərqlənmişdir. M.Maqomayev yaradıcılığında ilk simfonik əsərlər və professional opera yaradıcılığına, A.Zeynallı yaradıcılığında isə ilk milli romansların, fortepiano və skripka üçün miniatürlərin meydana gəlməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu səbəbdəndir ki, Azərbaycan professional musiqisində görkəmli yer tutan Q.Qarayevin yaradıcılığında həm böyük ideya məzmununa malik mövzuların dərinədən açılması, yüksək vətəndaşlıq pafosu, səadət və azadlıq uğrunda mübarizə, internasionallıq, ümumavropa professional musiqisinin, xalq və aşiq musiqisinə xas olan tembr səslənmələri ilə birləşməsi mühüm rol oynamış, əsasən onun yaradıcılığı mürəkkəb müasir seriyalı, son dərəcə dəqiq və zəkaya əsaslanan yazı texnikası ilə əks olunur. Z.Bağirovun yaradıcılığının çiçəkləndiyi dövr isə XX əsrin 60-90-cı illərini əhatə edir. Bəstəkarın yaradıcılığı bu illərdə Q.Qarayev, F.Əmirov, C. Hacıyev, Niyazi, S.Hacıbəyov, C.Cahangirov, T.Quliyev, S.Ələsgərov, A.Məlikov, A.Əlizadənin XX əsrin I yarısında yaratdıqları əsərlərin təsiri dairəsində meydana gəlmiş, bununla yanaşı Z.Bağirovun yeni ənənəvi cərəyanlı yazı üslubu müxtəlif əsərlərinin də meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bəstəkarın yaradıcılığına müxtəlif aspektdən yanaşmaq olar. Bu müxtəliflik onun rəngarəng musiqi janrlarına müraciət etməsində öz əksini tapır. Şərti olaraq bəstəkarın yaradıcılığını konsert və səhnə yaradıcılığına bölmək olar.

Z.Bağirovun konsert yaradıcılığı solo alətlərin simfonik orkestrlə çoxşaxəli formada istifadəsində öz əksini tapır. Bəstəkar öz yaradıcılığında həm Avropa, həm də Azərbaycan milli xalq musiqi alətlərinə müraciət edir. Ümumiyyətlə, bəstəkarın yaradıcılığında müxtəlif alətlərə müraciət etmə bu alətlərin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərini və ifa texnikasını açıb göstərmək xüsusi hal alır. Bu xüsusiyyətlər onun arfa aləti üçün yazdığı fantaziyalar, rapsodiyalar, simfonik orkestr və xalq çalğı alətləri orkestri üçün süitalar və s. öz əksini tapır.

Zakir Bağirova qədər Azərbaycan bəstəkarlarının arfa alətinə müraciəti onların yaratdıqları müxtəlif səhnə və simfonik əsərlərdə öz təəcəssümünü ümumi orkestr aləti kimi tapmışdır. İlk dəfə olaraq məhz Z.Bağirov arfa alətinə solo alət kimi yanaşmış və alət üçün müxtəlif janrlı əsərlər

bəstələmişdir. Bu haqda Q.Hüseynova həm namizədlik dissertasiyasında, həm də nəşr etdirdiyi “Arfa və onun Azərbaycan professional musiqisinin inkişafında yeri və rolu” adlı monoqrafiyasında geniş məlumat vermişdir (Hüseynova, 2005: 124).

Bəstəkarın səhnə yaradıcılığı da özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Burada opera, operetta, musiqili komediya, opera-balet, kantatalar, xor üçün mahnılar, romanslar, vokal üçün romans və mahnılar xüsusi yer tutur. Onun yaradıcılığında mahnı və romanslara müraciət etmə öz əhatəliyi ilə seçilir.

Lakin Z.Bağirov bəstəkarlıq fəaliyyəti ilə yanaşı həm də xalq mahnı və təsniflərinin toplanması işində də böyük xidmətlər göstərmişdir. İlk dəfə olaraq bəstəkar muğamları T.Quliyevlə birlikdə nota köçürmüşdür. Belə ki, “Rast dəstgahı”nı və “Zabul dəstgahı”nı T.Quliyev, “Düğah dəstgahı”nı isə Z.Bağirov nota almışdır (Zöhrabov,1991: 64-65). Bundan başqa, onlar Azərbaycan xalq rəqslərinin nota yazılmasında da xidmət göstərmişlər. Bu haqda bəstəkar E.Dadaşova “Azərbaycan xalq rəqslərinin not yazıları haqqında (1930-1970-ci illər)” məqaləsində belə məlumat verir: “1951-ci ildə Azərbaycan Dövlət Musiqi nəşriyyatı tərəfindən T.Quliyev, Z.Bağirov və M.S.İsmayılovun not yazılarına əsasən “Azərbaycan xalq rəqsləri” toplusu buraxıldı” (Dadaşova, 2005: 163).

Bəstəkar həm də musiqi tənqidçisi kimi çıxış etmişdir. Onun hərbi-vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı əsərlər isə bəstəkarın II Dünya müharibəsi illərində keçdiyi rəşadətli döyüş yolu və xidməti ilə bağlı olmuşdur. Z.Bağirovun gənclik illərinə təsadüf edən müharibə dövrü onun yaddaşına silinməz izlərlə ömürlük həsr olunmuşdur.

Bəstəkarın yaradıcılığında konsert janrının xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi F.Əmirov yaradıcılığında XX əsrin 40-50-ci illərində rast gəldiyimiz, onun A.Babayevlə birlikdə yazdığı fortepiano və xalq çalğı alətləri üçün konsertinin təsirini də qeyd etmək lazımdır (Qasımova, Bağirov,1984: 129). Bu konsertin təsiri nəticəsində bəstəkarın klarnet və simfonik orkestr, fortepiano və simfonik orkestr üçün konsertləri yaranmışdır. Daha sonra Z.Bağirovun tar və simfonik orkestr, kamança və simfonik orkestr üçün konsertlərinə isə Q.Qarayevin L.Koqana həsr etdiyi skripka və simfonik orkestr üçün konsertinin, fortepiano və simfonik orkestr üçün konsertlərinin təsiri böyük olmuşdur.

Z.Bağirovun səhnə yaradıcılığı çox maraqlıdır. Xüsusilə onun opera və musiqili komediya yaradıcılığı özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Bəstəkarın opera yaradıcılığında Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev və F.Əmirovun opera yaradıcılığı ənənələrinə sadıq qalma ön plana çəkilir.

Musiqili komediyalarında isə bəstəkar yenə Ü.Hacıbəyovun və F.Əmirovun yaradıcılığına müasir baxımdan yanaşma özünü göstərir. Z.Bağirovun “Qoca Xottabıç” uşaq opera-baleti ideya-məzmun cəhətdən, beynəlmiləçilik, estradalılıq, balet nömrələri cəhətdən (Z.Bağirovun “Qoca Xottabıç” uşaq opera baletinin poetik mətni İ.Peredovoyun, librettosu isə S.Nevedovanındır) Q.Qarayevin “İldırım yollarla”, “Yeddi gözəl” baletlərinə yaxındır. Həmçinin, bu opera-baletin musiqi mövzuları Q.Qarayevin V.Şekspirin mövzusu əsasında “Qış nağılı”, V.Vişnevskinin mövzusu əsasında “Nikbin faciə” dram tamaşalarına yazdığı musiqi ilə uyğunluq təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, öz yaradıcılığında Z.Bağirov cəsarətlə müxtəlif “orijinal” alətlərə (arfa, orqan) müraciət etmiş, bu alətlərin bütün imkanlarını, səciyyəvi cəhətlərini üzə çıxardaraq, gözəl əsərlər yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Z.Bağirov hələ tələbəlik illərindən, ustad Bülbülün rəhbərlik etdiyi Musiqi elmi tədqiqat kabineti (METK) təşkilatında milli folklorun toplanması və nota yazılmasında yaxından iştirak etmiş, bununla da gələcək nəsələ qiymətsiz töhvələr vermişdir. Bunların içində mahnılar, rəqslər, muğamlar, aşıq havaları və s. vardır. Ən çox xalq mahnıları bəstəkar tərəfindən XX əsrin 30-cu illərində Cabbar Qaryağdı oğlunun və Bülbülün ifasında nota yazılmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan musiqisi tarixində muğamın nota köçürülməsi ilk dəfə olaraq 1936-cı ildə Z.Bağirov və onun yaxın dostu T.Quliyev (1936) tərəfindən, böyük ustalıqla həyata keçirilmişdir. “Düğah” (Z.Bağirov, 1936), “Segah- Zabul”, “Rast” (T.Quliyev, 1936) muğamlarının ilk dəfə nota salınması və pianoda ifa edilməsi böyük bəstəkarımız Ü.Hacıbəyovu heyretləndirmiş, hədsiz dərəcədə sevindirmişdir. Muğamların nota köçürülməsini, pianoda ilkin ifa edilməsini o “Azərbaycan musiqi mədəniyyəti”ndə Z.Bağirov və T.Quliyev tərəfindən yaradılmış bir qələbə kimi qiymətləndirmişdir. (Bağirov, Bağirov,1993: 12).

Q.Qarayev, Z.Bağirovun və T.Quliyevin muğamların nota köçürülməsi qələbəsindən söz açaraq yazırdı: “Bu böyük hadisə idi, axı lap bu yaxınlara qədər belə bir fikrə haqq qazandırmaq istəyirdilər ki, mürəkkəb intonasiya əsaslı və sərbəst metro-ritmik ölçüyə malik muğamları nota köçürmək qeyri- mümkündür” (Zöhrabov, 1991: 65).

Muğamların nota köçürülməsinin elmi əhəmiyyətə malik olması haqqında musiqişünas N.Mehdiyeva belə yazırdı: “T.Quliyev və Z.Bağirov öz işləri ilə o zaman üçün mühüm sayılan bir problemi - sərbəst improvizənin metro-ritmik ölçüsünü, melizmatikasını dəqiq yazmaq və muğamların lad xüsusiyyətlərini harmonik dildə əks etdirmək probleminin həllinə nail oldular” (7).

1939-cı ildə orta musiqi təhsilini başa vuran (P.İ.Çaykovski adına Moskva Dövlət Konservatoriyasının nəzdindəki orta ixtisas musiqi məktəbində) və P.İ.Çaykovski adına Moskva Dövlət Konservatoriyasına daxil olan bəstəkar hərbi borcunu yerinə yetirmək üçün Sovet Ordu sıralarına çağırılır. 1939-cu ildən 1941-ci ilə qədər ordu sıralarında Ryazan şəhərində avtonəqliyyat alayında qulluq edir. S.Mirzəyevanın 5 iyun 1990-cı ildə “Bakinskiy raboçiy” qəzetində dərc olunan “Əsgər borcu” məqaləsində göstərilir ki, 1941-ci ilin bir payız günündə Moskvadakı orta məktəblərin birində toplanmış məntəqəsində odlu döyüşlərdən sağ qayıtmış çox sayda əsgərlər toplanır və onlar arasında olan Z.Bağirov akt zalında gördüyü royaldan ayrılı bilmir. Sürücü əsgərin sözə baxmayan barmaqları klaviatura üzərində şütüməyə başlayır. Əllərin yavaş-yavaş ifası əsgərin etüdlər və fortepiano pyesləri ifa etdiyi mehriban sülh dövrünü xatırladır. Moskva konservatoriyasında yaxın vaxtlara qədər olan tələbə Şopenin nöktürünü ifa edir. Bütövlükdə musiqiyə diqqət verən Zakir arxasında nə qədər insanın toplaşdığını hiss etmir. Birdən özünü konsert zalındakı kimi hiss edir və ona yönələn alqışlarda, “Yenə ifa et, qardaş!” qışqırırlar və bunun ardınca List, Bethoven... ifa olunur. Gənc fortepianoçu onun ifasından ruhlanan dinləyiciləri gördükdə döyüş yoldaşlarına kiçik əmin-amanlıq həyatı bəxş etməsi ilə özündə daxili nikbinlik hiss edir. Konsertə qulaq asan toplantı məntəqəsinin rəisi Z.Bağirovu yanına çağırır. Musiqi həvəskarı, simfonik və kamera konsertlərinin daimi dinləyicisi olan bu şəxs əsgərin gələcək həyatını təyin edərək, onu zabit məktəbinə oxumağa göndərir.

Koreliyada texniki zabit, daha sonra sursat şöbəsinin rəisi kimi fəaliyyət göstərərək, o bir dəfə də olsun öz fəaliyyət estrada qruplarının tərkibində əsgərlər qarşısında çıxış etməmişdir. İkinci dünya müharibəsi qutaran vaxt mayor rütbəsinə yüksələn Z.Bağirov Buxarestdən qayıdaraq yenidən Moskva Dövlət Konservatoriyasında təhsilini davam etdirir. Moskva Dövlət Konservatoriyasının nəzəriyyə bəstəkarlıq fakültəsini üç ilə başa vuran Z.Bağirov burada görkəmli musiqi elm xadimlərindən N.Sposobin, L.Mazel, B.Çukerman və görkəmli rus pianoçusu və bəstəkarı Raxmaninovun tələbəsi B.Qiçdən təhsil alır.

1951-ci ildə Z.Bağirov, T.Quliyev və M.S.İsrafilovun birlikdə topladıqları “Azərbaycan xalq rəqsləri” məcmuəsində 22 qədim xalq rəqs melodiyalarının “Diringi”, “Şah sevəni”, “Oynamaq ovşarısı”, “Bərzəni”, “Sonayi”, “Atlanma”, “Kömür təpə”, “Məsməyi”, “Gödək dəre”, “Ağaxanı”, “Aydını”, “Bağda- gülü”, “Hacıcan”, “Ağırlama”, “Güllü”, “Dəlilo”, “Nadiri”, “Cıdır”, “Koroğlu”, “Əşrəfi”, “Gülüstani” - indiyə qədər də xalq arasında toylar, tamaşalar, müxtəlif şənliklərdə zurnaçılar və ya balabançılar dəstəsi tərəfindən ifa olunurlar.

Z.Bağirovun xalq musiqisinin zəngin və geniş rəqs melodiyaları sahəsinə dərinləndirən maraqlı göstərməsi, onları toplayıb, tədqiq edib, öyrənməsi, sonra isə nota salıb, müxtəlif məcmuələr şəklində onları bizlərə çatdırması sevimli bəstəkarımızın geniş dünyagörüşə malik olması, xalqını, vətəni, millətini hədsiz sevməsindən irəli gəlmişdir. Ümumiyyətlə bəstəkar 1950-64-cü illər ərzində 50-yə qədər əsər bəstələmişdir ki, buraya fortepiano və səs üçün Azərbaycan və rus şairlərinin sözlərinə romanslar, kütləvi estrada mahnıları daxildir. Bu mahnıları xalqımızın tanınmış müğənnilərindən R.Behbudov, Ş.Ələkbərova, S.Qədimova, M.Babayev və s. ifa etmişlər.

“Zakir Bağirovun “Kukla tamaşası” adlanan fortepiano silsiləsi və daha hazırlıqlı şagirdlər üçün nəzərdə tutulub” (Seyidov, 1980: 56).

Ümumiyyətlə, bəstəkarın fortepiano əsərləri silsiləli şəkildə uşaqların zövqünü oxşayan müəyyən oyun və tamaşalarda istifadə oluna bilən pyeslərlə də yadda qalandır (Əsgərova, 1989: 56).

“Kəndimizin mahnısı” musiqili komediyasının isə ilk tamaşası 1959-cu ildə olmuşdur (Bədəlbəyli, 1969: 134). Məqalədən aydın olur ki, “Kəndimizin mahnısı” musiqili komediyası “bəstəkar Zakir Bağirovun ilk səhnə əsəridir. Bir sıra gözəl mahnıları və başqa musiqi əsərləri ilə dinləyicilərin məhəbbətini qazanmış Zakir Bağirovun bu komediyaya yazmış olduğu musiqi onun yeni yaradıcılıq müvəffəqiyyətidir” (11).

Bu komediya “Bakı” qəzetində Qubad Qasımovun qeyd etdiyi kimi “aktual və tərbiyəvi əhəmiyyəti olan məsələlərdən birinə həsr edilmişdir... kəskin satira və canlı gülüşü, oynaq və şən musiqisi ilə fərqlənən bu tamaşa dinləyicilərin rəğbətini qazanar, yadda qalar” (12).

Qeyd etmək lazımdır ki, Z.Bağirovun “Dörd arfa üçün Rapsodiya”sı Sovet bəstəkarlarının arfa üçün bəstələdikləri əsərlər sırasında birinci, ilk virtuoz, instrumental əsər olmuşdur. Məsələn, T.Yaqubovanın qeydinə görə “Bu rapsodiyası” keçmiş SSRİ-nin bir çox şəhərləri ilə yanaşı, Amerika, Fransa, İran, Çexoslovakiyada ifa olunub (Yaqubova, 1978: 20).

Bu illərdə fortepiano və səs üçün N.Babayevin sözlərinə yazılmış digər bir mahnı da “Qartal” mahnısıdır. Bu mahnıda da bəstəkar öz arzularını, elinə-obasına, vətənin təbiətinə olan hisslərini, qartalın uçması, pərvazlanması şəkildə əks etdirir.

Z.Bağirovun fortepiano və səs üçün yazılan və 1959-cu ildə çap olunan digər əsəri “Seçilmiş mahnılar” məcmuəsidir. Bu mahnılar məcmuəsində 6 mahnı cəmləşmişdir.

Estrada müğənnilərinin repertuarlarını zənginləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş bu məcmuə, şairlərdən T.Əliyevin (№ 1), H.Hüseynzadənin (№ 2), H.Abbasızadənin (№ 3), Ə.Əlibəylinin (№ 4 və № 6), İ.Səfərlinin (№ 5) sözlərinə yazılmış altı mahnıdan ibarətdir. Şən, oynaq, məhəbbət lirikasına həsr olunmuş, estrada janrına məxsus bu mahnıların adları ardıcıl olaraq aşağıdakı kimi öz əksini tapmışdır:

1) “Yeni il gəlir”; 2) “Ay qız”; 3) “Bilsən necə sevindim”; 4) “Lirik mahnı”; 5) “Ay qaşı, gözü qara qız”; 6) “Gəl-gəl”.

Bu illər ərzində Z.Bağirov fortepiano və simfonik orkestr üçün fantaziyasını və Ümumittifaq kənd təsərrüfatı sərgisi zamanı “Azərbaycan” kino filminə musiqi yazır.

Bəstəkar 1960-cı ildə “Əməkdar incəsənət xadimi” adına layiq görülür. “Şərəf Nişanı ordeni” və “Yubiley medalı” ilə təltif olunur (Azərbaycan Sovet ensiklopediyası. I c., 1976: 532).

Bəstəkarın 1977-ci ildəki hesabat işində tanış oluruq ki, o həmin il ərzində orqan və instrumental kamera orkestri üçün “Passakaliya”, simfonik orkestr üçün “İki süita” və “Uvertürası”nı yazmışdır. Elə həmin il bəstəkarın “Qoca Xottabıç” uşaq opera baletini tamaşaya hazırlanmışdır.

Z.Bağirovun fortepiano əsərlərindən ibarət digər bir məcmuə yenə 1984-cü ildə nəşr olunmuşdur. Bu məcmuəyə “Düşüncə”, “Tokkatina”, “Arabeska” və “Kukla” tamaşası süitəsi daxil olunmuşdur. Bu süitəyə isə “Uvertürə”, “Cəsur atlılar”, “Balerinanın rəqsi”, “Beşik mahnısı”, “Çin rəqsi”, “Sehirbaz”, “Təntənəli yürüş” kimi pyeslər daxildir. Bu nömrələrdən “Beşik mahnısı” və “Çin rəqsi” 1965-ci ildə çap olunmuş Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərindən ibarət məcmuədə 8-ci və 9-cu nömrələr kimi də yerləşir.

Bəstəkarın fortepiano üçün 1989-cu ildə nəşr olunan fortepiano miniatürlərində 7 miniatür - 1-ci - Prelüd, 2-ci - Pyes, 3-cü - Prelüd, 4-cü - Kənd bayramı, 5-ci - Pyes, 6-cı - Mahnı və Rəqs, 7-ci - Prelüd toplanmışdır.

Bəstəkar ömrünün sonuna yaxın kamança və simfonik orkestr üçün konsertini yazır. Bu konsertin klaviri isə 1989-cu ildə yazılmışdır. Konsert virtuoz ifa tərzini əks etdirməklə çox maraqlı ifa texnikasını özündə birləşdirir.

Nəticə

Beləliklə, ömrünün 45 ilini Konservatoriyada tədris işinə sərf edən bəstəkar, 700-ə qədər tanınmış musiqiçilər yetişdirmişdir.

Z.Bağirov 1996-cı ildə yanvar ayının 8-də Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

Z.Bağirovun həyatı, yaradıcılığı və araşdırılan əsərləri romantik-realist hisslərlə bağlı olaraq daha inkişaflı şəkildə özünü büruzə verir. Bəstəkarın əsərlərində nəzərə çarpan tematikliyin

şərhindəki rəngarəng üsullar içində ilk növbədə musiqi materialının güclü təsirini qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, Z.Bağirovun həyat və yaradıcılığını araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bəstəkar bütün kompozisiyalarında həmişə xalq sənətinə arxalanan və bu xəzinədən bəhrələnən sənətkarımızdır.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov, M.S. (1984). Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Bakı: İşıq, 100 s.
2. Hüseynova, Q. (2005). Arfa və Azərbaycan professional musiqisinin inkişafında yeri və rolu. Bakı: Adiloğlu, 157 s.
3. Zöhrabov, R. (1991). Muğam. Bakı: Azərnəşr, s. 64-65.
4. Dadaşova, E. (2005). Azərbaycan xalq rəqslərinin not yazıları haqqında (1930-1970-ci illər) // "Musiqi dünyası" jurnalı, 3-4/25, s.163-169.
5. Qasımova, S., Bağirov N. (1984). Azərbaycan sovet musiqi ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 244 s.
6. Bağirov, N. (1993). Zakir Bağirov. Bakı: Şur, 21 s.
7. Mehdiyeva, N. (1987). Sənətin səmimiyyəti. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti. 13 noyabr.
8. Seidov, T. (1980). Azerbaidzhanskaya sovetskaya fortepiannaya muzyka (1930-1970) Baku: Yazychy, s.56.
9. Əsgərova, S. (1989). Musiqi, uşaqlar, təxəyyül. Bakı: İşıq, s.56.
10. Bakı Musiqi Akademiyasının arxiv materialları. Papka 31, iş № 1. Bədəlbəyli Ə. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. Bakı: 1969, Elm, 1969, 245 s.
11. Ağamirov, A. (1959). Kəndimizin mahnısı. "Коммунист Азербайджана" qəzeti. 16 dekabr.
12. Qasimov, Q. (1959). Kəndimizin mahnısı. "Bakı" qəzeti, 19 noyabr.
13. Yaqubova, T. (1978). Zakir Bağirov / «Qobustan» incəsənət toplusu. № 1, s.19-21.
14. Azərbaycan Sovet ensiklopediyası (1976). I c. Bakı, s.532.

Göndərildi: 22.03.2024

Qəbul edildi: 07.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/53-57>

Turan Məmmədzadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
turan.mamedzade.93@mail.ru

İDMAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ MEXANİZMLƏRİN ROLU: ELMİ-NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ASPEKTLƏRİN QARŞILIQLI TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə elmi-nəzəri və praktiki aspektlərin qarşılıqlı təhlili əsasında idman münasibətlərinin tənzimlənməsində beynəlxalq mexanizmlərin rolu nəzərdən keçirilir. Universal və regional beynəlxalq müqavilələrin və digər mexanizmlərin təhlili aparılıb, üstünlüklər və çatışmazlıqlar təhlil edilib. Eyni zamanda, beynəlxalq mexanizmlərin praktiki fəaliyyəti də qiymətləndirilib.

Açar sözlər: idman, bədən tərbiyəsi, beynəlxalq müqavilə, beynəlxalq mexanizmlər, YUNESKO, futbol oyunları, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, milli qanunvericilik, Ümumdünya Antidoping Agentliyi, Ümumdünya Antidoping Məcəlləsi

Turan Mammadzadə
Baku State University
master student
turan.mamedzade.93@mail.ru

The role of international mechanisms in the regulation of sports relations: mutual analysis of scientific-theoretical and practical aspects

Abstract

In the article, the role of international mechanisms in the regulation of sports relations is reviewed based on the mutual analysis of scientific-theoretical and practical aspects. Analysis of universal and regional international agreements and other mechanisms was carried out, advantages and disadvantages were analyzed. At the same time, the practical activity of international mechanisms was also assessed.

Keywords: sport, physical education, international treaty, international mechanisms, UNESCO, football games, Commonwealth of Independent States, national legislation, World Anti-Doping Agency, World Anti-Doping Code

Giriş

Məlum olduğu kimi, idman sahəsində milli qanunvericilik əhəmiyyətli rola malik olsa da, əsas tənzimləmə rolunu beynəlxalq mexanizmlər oynayır. Çünki, bir tərəfdən vahid beynəlxalq standartların müəyyənlişdirilməsi funksiyasını həyata keçirsə də, digər tərəfdən sülhün və təhlükəsizliyin özəyi sayılan idman oyunlarının keçirilməsi üçün dövlətlərin mövqelərinin uzlaşdırılmasını da özündə ehtiva edir. Şübhəsiz ki, çoxsaylı beynəlxalq mexanizmlərin təhlili, geniş elmi araşdırmanın nəticəsi sayılsa da, sözügedən məqalədə onların bir neçəsinin qısa xarakteristikası nəzərdən keçiriləcəkdir.

Belə ki, son nəticədə 1985-ci il 19 avqust tarixli “İdman tədbirləri, o cümlədən futbol oyunları zamanı zorakılığın və xuliqanlıqın qarşısının alınması haqqında” Avropa Konvensiyasının ləğvinə yönəlmiş 2016-cı il 3 iyulda Sen-Deni şəhərində imzalanmış “Futbol oyunları və digər idman tədbirləri zamanı təhlükəsizlik, mühafizə və xidmət məsələlərinə vahid yanaşma haqqında Avropa Şurası Konvensiyası” dövlətlərin ərazisində peşəkar futbol klubları və milli komandalar tərəfindən oynanılan futbol oyunları və ya turnirlərlə bağlı zəruri addımlar atılması, habelə ərazilərində ev

sahibliyi etdikləri digər idman növlərinə və ya idman tədbirlərinə, o cümlədən qeyri-peşəkar futbol oyunlarına, xüsusilə təhlükəsizlik və ya mühafizə risklərinin mövcud olduğu şəraitlərdə tətbiq etməsi imkanlarının imkanlarının nəzərdən keçirilməsi kimi məsələləri özündə ehtiva edir.

Məqsədə gəldikdə, sözügedən beynəlxalq-hüquqi sənədin əsas qayəsini futbol oyunları və digər idman tədbirləri zamanı təhlükəsiz, etibarlı və qonaqpərvər mühit yaratmaq təşkil edir.

Bir sıra terminlərin (məsələn, mühafizə tədbirləri, xidmət tədbirləri, vahid yanaşma, yaxşı təcrübələr və s.) izahlı anlayışlarını müəyyən edən Konvensiya “təhlükəsizlik tədbirləri”ni əsas məqsədi stadion daxilində və ya ondan kənarında futbol və ya digər idman tədbirləri ilə bağlı risklərin qarşısının alınması, azaldılması və/və ya bu tədbirlərlə əlaqədar baş verən istənilən zorakılıq və ya digər cinayət fəaliyyətlərinə və ya pozuntulara reaksiya vermək üçün hazırlanan və həyata keçirilən istənilən tədbir qismində müəyyən etmişdir (1).

Bununla yanaşı, Konvensiya daxili koordinasiya mexanizmləri, gözlənilməz və fəvqəladə halların planlaşdırılması, azarkeşlər və yerli icmalarla qarşılıqlı əlaqə, qanunçuluğun qorunması strategiyaları və əməliyyatları, hüquqazidd davranışın qarşısının alınması və sanksiyaların qoyulması və s. kimi məsələlərin tənzimlənməsini də nəzərdə tutur.

Müstəqil Dövlətlər Birliyi çərçivəsində aparılmış əməkdaşlıq əlaqələri isə keçmiş SSRİ məkanında keçirilmiş əməkdaşlıqla müqayisədə daha zəif şəkildə özünü büruzə verir. Bu, bir tərəfdən, qurumun hüquqi təbiəti və onun daha çox humanitar inteqrasiya təsisatı olmasından irəli gəldiyi halda, digər tərəfdən bir sıra iştirakçı dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının MDB-yə münasibətdə tutduğu konseptual mövqeyi ilə birbaşa əlaqəlidir. Bununla belə, bu qurum çərçivəsində müəyyən beynəlxalq müqavilələrin mövcudluğuna rast gəlmək mümkündür. Nümunə qismində 2007-ci il 25 may tarixində Yalta şəhərində imzalanmış “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərin bədən tərbiyəsi və idman sahəsində əməkdaşlığı haqqında Saziş”i göstərmək olar.

Sözügedən sənədin 1-ci maddəsinə əsasən, Tərəflər öz dövlət orqanları, milli olimpiya komitələri, milli idman – federasiyaları (ittifaqları, assosiasiyaları), beynəlxalq, regional və digər bədən tərbiyəsi – idman təşkilatları və birliklərinin xətti ilə bədən tərbiyəsi və idman sahəsində əməkdaşlığın inkişafına yardım edir, onların bədən tərbiyəsi, idman və olimpiya hərəkətinin səmərəli inkişafına yönəlmiş təşəbbüslərini dəstəkləyirlər.

Bundan əlavə, Saziş olimpiya hərəkətinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması və milli olimpiya komitələrinə dəstək verilməsi, sağlam həyat tərzini və idman nailiyyətlərini təşviq edən məlumatların mübadiləsinə və yayılmasına yardım göstərilməsi, kütləvi idman tədbirlərinin təşkili və təşviqi, əhəlinin bədən tərbiyəsi və idman vasitəsi ilə sağlamlaşdırılması üzrə milli proqramların tərtib olunmasına və həyata keçirilməsinə qarşılıqlı köməklik edilməsi, birgə elmi tədqiqatların həyata keçirilməsi, bədən tərbiyəsi və idman sahəsində məlumat və sənəd mübadiləsinin aparılması və s. istiqamət və formalarda çoxtərəfli əməkdaşlığın icrasını özündə ehtiva edir.

Doğrudur, Saziş iştirakçılarının bədən tərbiyəsi və idman üzrə Şurasının yaradılması və Əsasnamənin müddəaları nəzərdə tutulsa da, lakin real təcrübədə bu məsələ özünün tam təsdiqini tapmamışdır.

Müasir dövrdə sağlamlığın qorunmasında, mənəvi, mədəni və fiziki tərbiyədə, eləcə də beynəlxalq qarşılıqlı anlaşmanın və sülhün möhkəmlənməsinə şərait yaratmaqda idmanın mühüm rol oynadığını nəzərə alaraq, idmanda dopinqin aradan qaldırılmasına yönəlmiş beynəlxalq əməkdaşlığın təşviqi və fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, birgə işbirliyi mühüm və ümdə rola malikdir. Məhz bu sahədə həm beynəlxalq müqavilə, həm də institusional mexanizmlər aparıcı rol oynayır.

Belə ki, Dopinqlə mübarizə sahəsində bilavasitə mübarizəni həyata keçirən əsas beynəlxalq qurum – Ümumdünya Antidopinq Agentliyi (ÜADA), idman hərəkəti və dövlətlər tərəfindən təsis edilmiş və maliyyələşdirilən beynəlxalq müstəqil qurumdur. Onun əsas fəaliyyətləri elmi tədqiqat, təhsil, antidopinq fəaliyyətinin inkişafı və bütün idman növləri və bütün ölkələrdə antidopinq siyasətlərini birləşdirən sənəd olan Ümumdünya Antidopinq Məcəlləsinin monitorinqini daxil edir (Houlihan, 2021 : 3-15; Kremenik, Onodera..., 2007: 69-83).

ÜADA aşağıdakı istiqamətlər üzrə öz fəaliyyətini həyata keçirir:

- Ümumdünya Antidoping Məcəlləsinin qəbulu, implementasiyası və həyata keçirilməsi üzərində nəzarət;

- elm və tibb;

- ADAMS sistemi vasitəsilə qlobal miqyasda anti-doping fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və s.

Nizamnaməsi beynəlxalq sənəddir və onun məqsədi dopinglə mübarizə və dünya səviyyəsində onların razılaşması fəaliyyətini yaxşılaşdırmaqdır. Beynəlxalq standartlar dövlət və nizamnaməni imzalayanların məşvərəti ilə tənzimlənmiş və ÜADA tərəfindən qəbul olunmuşdur. Nizamnamənin 24 fəslə vardır:

ÜADA hər il beynəlxalq standart kimi qadağan olunmuş siyahını çap etdirir. Bu siyahı hər il ÜADA-nın İnternet səhifəsində yerləşdirilməlidir. Qadağan olunmuş siyahı kimi yalnız bir sənəd vardır. Qadağan olunmuş maddə aşağıdakılardan ibarət olandır:

- idmançının fəaliyyətinə müsbət təsir edir;

- idmançının sağlamlığına mənfi təsir göstərir;

- idman əhval-ruhiyyəsi ilə təzad təşkil edir.

2004-cü ildə təşkilat tərəfindən Ümumdünya Antidoping Məcəlləsi qəbul edilmişdir ki, sözügedən sənəd bütün dünyada idman təşkilatları çərçivəsində antidoping siyasətləri, qaydaları və müddələrinin harmonizasiyası ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən mühüm aktdır. Məhz bunun əsasında AMADA tərəfindən 2017-2018-ci, habelə 2021-ci illərdə Antidoping Qaydaları hazırlanmışdır. Antidoping Qaydaları milli və beynəlxalq səviyyəli idmançılar, idmançılara dəstək heyəti, digər şəxslərə və idman subyektlərinə şamil edilir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, ölkədə bütün idman subyektləri idmanda dopingə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə bu qaydalara riayət etməlidir (4).

M.V.Timetsin də qeyd etdiyi kimi, ÜADA-nın Məcəlləsi, eləcə də Ümumdünya Antidoping Proqramı və Agentlik tərəfindən hazırlanan digər sənədlər üç səviyyəni - birinci və ikinci səviyyəli sənədlər bütün antidoping və idman təşkilatları üçün imperativ (öhdəlik xarakterli məcburetmiş təsirinə malik), üçüncü səviyyə sənədləri isə tövsiyə xarakteri daşıyır (Timets, 2005: 22).

Birləşmiş Millətlər Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (YUNESKO) da antidopinglə mübarizə sahəsində mühüm beynəlxalq mexanizmin formalaşmasına öz töhfəsini vermişdir. Belə ki, bunun bariz nümunəsi kimi 2005-ci il 19 oktyabr tarixində Paris şəhərində YUNESKO Baş Konfransının 33-cü sessiyasında qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının da tərəf olduğu “İdmanda dopingə qarşı mübarizə haqqında” Beynəlxalq Konvensiyanın sözügedən təşkilatın bədən tərbiyəsi və idman sahəsində fəaliyyətinin strategiyası və proqramı çərçivəsində məqsədi idmanda doping tətbiq edilməsinin qarşısının alınmasına və onun kökünün kəsilməsi naminə ona qarşı mübarizəyə kömək etməkdən ibarətdir. Konvensiya Ümumdünya Antidoping Məcəlləsini tanıyır, onun effektiv tətbiqi təmin edir və dövlətlərin qlobal şəkildə doping probleminin həlli üçün istifadə edə biləcəkləri hüquqi çərçivəni təmin edir.

Dopingə qarşı milli səviyyədə mübarizəyə fəaliyyətin tərkibi isə özündə ölkə daxilində əlaqələndirməni, qadağan olunmuş maddələrin və metodların əldə edilməsinin və idmanda onlardan istifadə olunmasının məhdudlaşdırılmasını, idmançının yardımçı heyətinə aid tədbirləri, qida əlavələrinin satışı və paylaşdırılması sahəsində qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsini, maliyyə tədbirlərinin həyata keçirilməsini, doping nəzarətinə kömək tədbirlərini birləşdirir (6).

Azərbaycan Respublikasının da tərəf olduğu (20 iyun 2003-cü il) Avropa Şurasının 16 noyabr 1989-cu il tarixində Strasburq şəhərində imzalanmış “Antidoping Konvensiyası” da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şübhəsiz ki, bu sənəd bir sıra əlamətlərinə görə YUNESKO çərçivəsində qəbul olunan müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənəddən fərqlənir. Belə ki, ilk növbədə, vurğulamaq lazımdır ki, YUNESKO Konvensiyasında “idmanda doping” antidoping qaydasının pozulması halı qismində nəzərdən keçirildiyi halda, Avropa Şurasının Konvensiyasında bu anlayış idmançılara dopingin yeridilməsi və ya onların doping vasitələrinin və doping metodlarının farmakoloji növlərindən istifadə etmələri kimi ifadə olunmuşdur. Fikrimizcə, sonuncu tərif daha təkmil anlayışdır və əhatə dairəsi dəqiq təsbit olunmuşdur.

Bundan əlavə, Avropa Konvensiyası “doping vasitələrinin farmakoloji növləri və ya doping metodları” anlayışını da (*müvafiq beynəlxalq idman təşkilatları tərəfindən qadağan edilmiş və Konvensiyanın tələblərinə əsasən Monitoring Qruputərəfindən təsdiq olunan siyahıya daxil edilmiş doping vasitələri və ya doping metodlarının növləri*) müəyyən etmişdir (7).

İdmanın hər sahəsində qloballaşma xüsusilə keçən əsrdə beynəlxalq idman mübahisələrinin gedərək artmasının nəticəsi olaraq beynəlxalq idman təşkilatları tərəfindən idman mübahisələrinin qısa müddət ərzində idman hüququnun və idmanın ruhuna uyğun şəkildə həll edə biləcək müstəqil arbitraj məhkəməsinin meydana gətirilməsi məcburiyyətini doğurmuşdur. Bu səbəbdən 1984-cü ildə ingiliscə adı Court of Arbitration For Sport (C.A.S) və ya fransızca adı Tribunal Arbitral Du Sport (T.A.S) olan idmanın dünyadakı ən üst məhkəmə orqanı yaradılmışdır. CAS beynəlxalq idmana xidmət edən və idman hüququ ilə bağlı mübahisələrin ən qısa müddət ərzində həll etmə səlahiyyəti olan müstəqil məhkəmədir.

İdman Arbitraj Məhkəməsinin yaranması, tarixi və inkişafına gəldikdə, 1981-ci ildə həmin dövrdə Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi (IOC) rəhbəri olmuş Juan Antonio Samaranch idmanda yaranan mübahisələri həll edəcək ayrıca bir məhkəmənin yaranması fikri ilə ilk dəfə çıxış etmişdir.

CAS-ın Statutu və Nizamnaməsi 30 iyun 1984-cü il tarixində qüvvəyə minmiş və eyni tarixdən də fəaliyyətə başlamışdır. CAS-ın rəhbəri hakim Keba Mbaye və baş katibi Gilbert Schwaar olmuşdur. CAS-a ilk müraciət 1986-cı ildə olmuşdur və ilk qərar isə 1987-ci ildə qəbul edilmişdir. CAS-ın səlahiyyətlərini qəbul edən ilk beynəlxalq idman federasiyası isə Beynəlxalq Atçılıq Federasiyası olmuşdur. 22 iyun 1994-cü il tarixində İCAS-ın yaradılması haqqında Paris Müqaviləsi imzalanmışdır. Yaradılan bu idarəetmə forması ilə IOC-un CAS üzərindəki nəzarəti aradan qaldırılmışdır (Dimeo, 2008: 26).

1994-cü ildə CAS-ın önəmli dəyişikliklərini tənzipləyən və İCAS-ın qurulmasını və iki Arbitraj Dairəsini - Birinci Dərəcə Arbitraj Dairəsi və Apellyasiya Arbitraj Dairəsinin təşkil edilməsini göstərən İdman Arbitraj Qaydaları (KOD) qüvvəyə minir (Miller, 2008: 153).

İdman Arbitraj Məhkəməsinin strukturu və orqanları baxımından, mərkəzi İsveçrənin Lozanna şəhərində olan CAS, Avstraliya və Amerika bölgəsindəki mübahisələrə baxılmasını asanlaşdırmaq məqsədi ilə ABŞ-ın Nyu-York və Avstraliyanın Sidney şəhərlərində Daimi İnzibati Bürolarını (Permanent Decentralized Offices) yaratmışdır. Bu bürolar Lozanna bağlı olaraq işləməkdə və bütün səlahiyyətləri etmə hüququna malikdir.

CAS-ın idarəetmə və maliyyə işləri ICAS tərəfindən aparılmaqdadır. ICAS hər biri idman hüququ, arbitraj və arbitraj icraatı sahəsində təcrübəli olan 20 üst səviyyəli hüquqşünas üzvdən ibarətdir. Bu üzvlər hər biri dörd nəfər olmaq üzərə Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi, Beynəlxalq İdman Federasiyaları (International Sports Federations, İFS), Milli Olimpiya Komitələri Birliyi (Association of National Olympic Committees, ANOC) tərəfindən seçilməkdə və bu 12 üzv bir araya gələrək 4 üzv daha seçdikdən sonra, 16 üzv geri qalan 4 üzvü də seçməkdədir. Üzvlərinin səlahiyyət müddətləri isə 4 ildir (Latty, 2011: 36).

İCAS-ın aşağıda qeyd edilən fəaliyyətləri həyata keçirir:

- ✓ İdman Arbitraj Kodeksini (Code of Sports-Related Arbitration) hazırlamaq və ya dəyişdirmək;
- ✓ CAS-ın hakim və mediatur siyahısını formalaşdırmaq;
- ✓ IOC-un təklifi ilə CAS-ın rəhbərini və iki müavini seçmək;
- ✓ Birinci dərəcə Arbitraj Bölməsi, Apellyasiya Arbitraj Bölməsi və Anti-Doping Bölməsi rəhbərlərini və nümayəndələrini seçmək;
- ✓ CAS-ın maliyyə dəstəyini vermək;
- ✓ CAS-ın büdcə və hesablarını təsdiqləmək (Kremenik, Onodera, 2007: 73).

CAS Məcəlləsinin R45-ci maddəsinə əsasən, mübahisənin mahiyyəti ilə tətbiq olunacaq qanun, tərəflər tərəfindən arbitraj razılaşması və ya arbitraj maddəsi ilə müəyyən edilə bilər. Tərəflər bu məsələni təyin etməyiblərsə, mübahisənin mahiyyəti baxımından İsveçrə qanunlarının tətbiq ediləcəyi nəzərdə tutulur. Əlavə olaraq, tərəflər arbitraj məhkəməsindən *ex aequo et bono* mübahisəsinin mahiyyəti baxımından qərar verməsini tələb edə bilərlər.

Nəticə

CAS Məcəlləsinin R46 nömrəli maddəsinə görə, məhkəmə nəticəsində qərar səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Çoxluğa nail olmaq mümkün deyilsə, qərar işə baxan heyətinin rəhbəri tərəfindən verilir.

Qərar imzalamadan əvvəl CAS Baş Katibliyinə göndərilir və yalnız forma və bəzi əsas prinsiplər baxımından səhv olub-olmadığı araşdırılır. Tərəflərə bildirilən qərar icra olunur (Zakharova, 2014: 76).

Qərarın bildirilməsindən sonra 30 gün ərzində İsveçrə Qanununa əsasən İsveçrə Federal Məhkəməsinə şikayət verilə bilər.

Ədəbiyyat

1. “Futbol oyunları və digər idman tədbirləri zamanı təhlükəsizlik, mühafizə və xidmət məsələlərinə vahid yanaşma haqqında Avropa Şurası Konvensiyası”nın təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/40411>
2. Houlihan, B. (2021). The Evolution of Performance-Enhancing Drug Use in Sport. In *Emerging Drugs in Sport*. Eds., O.Rabin, O.Corazza. Geneva: Springer, p. 10 (pp. 3-15).
3. Kremenik, M., Onodera, S., Nagao, M., Yuzuki, O., Yonetani, S. (2007). A Historical Timeline of Doping in the Olympics (Part II 1970-1988) // *Kawasaki Journal of Medical Welfare*, Vol. 12, No. 2, pp. 69-83.
4. Antidoping Qaydaları. <https://www.amada.az/legal/antidoping-qaydalari/>
5. Timets, M.V. (2005). Vsemirnoe antidopingovoe agentstvo: struktura i osnovnye napravleniya deyatel'nosti // *Sport: ehkonomika, pravo, upravlenie*, 2005, № 4, c. 23-26.
6. “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun və həmin Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. <https://e-qanun.az/framework/360>
7. “Avropa Şurasının “Antidoping Konvensiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/2220>
8. Dimeo, P. (2008). *A History of Drug Use in Sport 1876-1976: Beyond Good and Evil*. Oxford: Routledge: Taylor & Francis, 153 p.
9. Miller, D. (2008). Ofitsial'naya istoriya Olimpiiskikh igr i MOK ot Afin do Pekina (1894-2008). M., 592 s.
10. Latty, F. (2011). Transnational Sports Law // *The International Sports Law Journal*, No 1-2, pp. 34-38.
11. Kremenik M., Onodera S., Nagao M., Yuzuki O., Yonetani S. (2007). A Historical Timeline of Doping in the Olympics (Part II 1970-1988) // *Kawasaki Journal of Medical Welfare*, Vol. 12, No. 2, pp. 69-83.
12. Zakharova L.I. (2014). Pravovoi status i ehlementy mezhdunarodnoi pravosub"ektnosti MOK // *Evraziiskii yuridicheskii zhurnal*, № 7, s.75-78.

Göndərildi: 01.04.2024

Qəbul edildi: 20.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/58-62>

Gülü Mütəllimli
Xəzər Universiteti
magistrant
gulumutellimli7@gmail.com

ŞAGİRD LƏRDƏ XXI ƏSR BACARIQLARININ FORMALAŞMASINDA MƏKTƏB RƏHBƏRLİYİ, MÜƏLLİM, VALİDEYN ÜÇBUCAĞI

Xülasə

Bu məqalədə XXI əsr bacarıqları, bu bacarıqların inkişafında valideyn, müəllim, məktəb rəhbərliyinin təsiri təsvir olunur. Məqalədə XXI əsr bacarıqları araşdırılmış, elmi-nəzəri ədəbiyyatlar təhlil edilmişdir. Məqalədə ədəbiyyat təhlili üsulundan istifadə edilərək yazılmışdır. Qeyd edilməlidir ki, araştırmada XXI əsr bacarıqları deyəndə nə başa düşülür? "4C" bacarıqları nələrdir? XXI əsr bacarıqlarının formalaşmasında məktəb rəhbərliyinin, valideynin, müəllimin rolu, kimi fikirlərə aydınlıq gətirilir. Valideyn, müəllim, məktəb rəhbərliyinin rolları barədə yerli və xarici tədqiqatçıların məqalələri araşdırılmışdır. Müasir dövrün bacarıqları dedikdə tənqidi düşünmə, problem həll edə bilmə, İKT bacarıqları və s. olaraq göstərilir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatı (Organisation for Economic Cooperation and development, OECD), Təhsildə Texnologiya üzrə Beynəlxalq Cəmiyyət (The International Society for Technology in Education, ISTE), Milli Araşdırmalar Şurası (National research council, NRC) və s. kimi beynəlxalq təşkilatların bu mövzudakı araşdırmaları və onların ümumiləşdirdikləri nəticələr təsvir olunur.

Açar sözlər: XXI əsr bacarıqları, valideyn, müəllim, məktəb rəhbərliyi, təhsil

Gulu Mutallimli
Khazar University
master student
gulumutellimli7@gmail.com

Triangle of school administration, teacher, parents in the formation of 21st century skills in students

Abstract

This article shows the 21st century skills, as well as the influence of parents, teachers, school management in the development of these skills, the main questions answered by the article. 21st century During the research, more than 50 literatures on 21st century skills were found. This research was written using the method of literature analysis. It should be noted that in the research, what is meant by 21st century skills? What are 4C skills? The role of school management, parents, and teachers in the formation of 21st century skills is clarified. The roles of parents, teachers, and school management have become the subject of research articles in many countries. The skills of the era are shown as critical thinking, problem solving, ICT skills, etc. The studies of international organizations such as OECD, ISTE, NRC, etc. on this topic and their summarized results are seen.

Keywords: 21st century skills, parent, teacher, school management, education

Giriş

Günümüə qədər XXI əsr bacarıqlarının öyrənilməsi yönündə bir çox araşdırmalar aparılıb. Bu bacarıqlar müasir dövrümüzün bir parçasına çevrilədir. Tədqiqatçıların apardıqları araşdırmaların nəticələri onu göstərir ki, müasir dövr bacarıqları sabit və dəyişməz olaraq göstərilir. XXI əsr bacarıqlarını düzgün xarakterizə edən ifadə isə belədir "elmi-texniki inkişafa görə dəyişilən bacarıqlar". Zaman keçdikcə, inkişaf getdikcə həmin bacarıqlarda dəyişilir, daha da formalaşır. Araştırmada bu bacarıqların növləri verilmişdir. Həmin bacarıqlara, ümumiyyətlə şagirdlərin

inkişafına təkan verən digər amillərdə incələnmişdir. Araşdırmanın nəticəsi olaraq qeyd olunub ki, XXI əsr bacarıqlarının inkişafı olduqca vacib məsələdir və bu inkişaf müəllimdən, məktəb rəhbərliyindən, valideyndən asılıdır. Məqalədə vurğulanan təsirlər diqqətə alınmalıdır, nəticədə verilən fikirlərə əsaslanaraq sözügedən bacarıqların inkişafı yönündə bəzi addımlar atıla bilər.

XXI əsr bacarıqları

Müasir dövrdəki təhsil anlayışı bundan illər əvvəlki təhsil anlayışı ilə üst-üstə düşür. Hal hazırda XXI əsr təhsili deyəndə nəzərdə tutulan fərdin (şagirdin) sahib olduğu bilik və bacarıqların ön plana çıxarılması, əzbər əsaslı deyil, təcrübəyə əsaslanan bir təhsildir. Məktəblərin daşdığı rollarda artıq dəyişmişdir. Beləki artıq məktəblər sadəcə şagirdlərə məlumatların çatdırıldığı bir məkan deyildir, cəmiyyəti formalaşdıran əsas qurumlardandır (Uçak, Erdem, 2020; 12). XXI əsr bacarıqları günümüzdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Erkən yaşlardan etibarən insanlarda bu bacarıqların formalaşdırılmasında əsas məsuliyyət məktəbin üzərindədir. Bu bacarıqlar əsasən 4 başlıq altında toplanır ki, bunada “4C” bacarıqları (Yaradıcılıq, Əlaqə, ünsiyyət, Fikirlərə tənqidi yanaşmaq, düşünmək, Əməkdaşlıq) deyilir (Chiruguru, 2020) :

Yaradıcılıq (Creativity) – Burada vurğulanan odur ki, şagirdlər hazır bilikdən əlavə, öyrəndikləri bilikləri analiz edərək, yeni fikirlər yaradıb, formalaşdırma bilməlidir. Ətraf aləmdən alınan məlumatları bir-biri ilə əlaqələndirib, nəticəyönümlü düşünərək, yeni ideyalar irəli sürərək məqsədə nail olunmalıdır.

Əlaqə, ünsiyyət (Communication) – Belə ki, şagirdlərə həm bir-birləri ilə, həm də ətraf aləmlə düzgün şəkildə ünsiyyətin necə qurulmalı olduğu göstərməlidir. Onlar həm özlərinə, həm də ətrafdakı insanların fikirlərinə hörmətlə yanaşaraq, birlikdə çalışa bilməyi bacarmalıdır.

Fikirlərə tənqidi yanaşmaq, düşünmək (Critical thinking) – Dövrümüzdə informasiya kirliliyi mövcuddur. Bu səbəbdən dövrün yetişirdiyi şagirdlər artıq məlumatlara tənqidi yanaşma bilməli, öz düşüncələri ilə müstəqil şəkildə qərarlar verməyi bacara bilməlidir.

Əməkdaşlıq (Collaboration) – Hazırda fərdi əməkdən, işdən daha çox qrup şəklində edilən işlər daha önəm kəsb edir. Bu həm iş yaşantısı üçün, həm də məktəb üçün keçərlidir. İnsanlar birlikdə, ortaq şəkildə işlər görüb, fərqli düşüncələrə hörmətlə yanaşaraq, hər zaman yeni yollar taparaq, ortaq fikrə gəlməyi bacarmalıdır. Belə olduğu təqdirdə alınan işlər daha məqsədəuyğun sayılacaqdır.

Bunlardan başqa fərddə bəzi savadlar olmalıdır. Həmin təməl savadlar vasitəsi ilə o dövr tələblərinə cavab verə bilər: İqtisadi savadlılığı, İKT savadlılığı, mədəni savadlılıq, elmi savadlılıq və s. Gün-gündən sürətlə inkişaf edən texnologiyaları nəzərə alaraq qeyd edilir ki, hazırda ən önəmli savadlılıq məhz İKT savadlılığıdır. Beləki artıq məktəb həyatından iş həyatına bütün insanlar müstəqil şəkildə texnologiyadan düzgün istifadə edə bilməlidirlər (Çelik, 2021; 13; Hazar, 2018: 1306-1316). İqtisadi savadlılıq dedikdə ən əsas büdcənin düzgün idarə edilməsi nəzərdə tutulur (IowaCore, 2010). Elmi, informasiya savadlılığı isə biliyin hansı zamanda, necə əldə edilməsidir. Bunlardan başqa bəzi keyfiyyətlərdən söhbət gedə bilər. Bunlara misal olaraq liderlik, ətrafa uyğunlaşa bilmə, maraqla yanaşmaq, əzmkar olmaq və s. Bunlarda şagirdin inkişafında mühüm rollar oynayır.

Dünyada bir çox beynəlxalq qurumlar XXI əsr bacarıqları haqqında sayısız araşdırmalar etmişdir. Bu qurumlara Milli Araşdırmalar Şurası-NRC, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatı-OECD, Texnologiya üzrə Beynəlxalq Cəmiyyət-ISTE, Şimali Mərkəzi Rayon Təhsil Kitabxanası- NRCEL və s kimi beynəlxalq təşkilatlar misal olaraq verilə bilər.

Şimali mərkəzi rayon təhsil kitabxanası (NRCEL) müasir dövrün əsas bacarıqlarını 4 yerə ayırmışdır (EnGauge, 2003):

- Texnologiya dövrü savadlılığı;
- Hər zaman yeniliyə açıq olan düşünmə;
- Effektiv ünsiyyət;
- Səmərəliliyin yüksək olması;

Milli Araşdırmalar Şurası (NRC) XXI əsrin əsas bacarıqlarını 3 ana qrupda birləşdirmişdir (National Research Council 2011):

- Konqnitiv;
- Şəxsiyyətdaxili;
- Şəxsiyyətlər arası;

Texnologiya üzrə Beynəlxalq Cəmiyyətin (ISTE) araştırmalarında isə sözügedən bacarıqlar isə (ISTE standart for students) 6 yerə ayrılır:

- İnnovasiya və yenilik;
- Problemləri asanlıqla həll etmə, tənqidi düşünmə, qərar qəbul edə bilmə;
- Mövzuya uyğun araştırma apara bilmə, məlumat toplama;
- Rəqəmsal vətəndaşlıq;
- Texnoloji proses, konsepsiyalar;
- Düzgün ünsiyyət və tərəfaşlıq.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatı (OECD) isə 3 növ olaraq sıralamışdır XXI əsr bacarıqlarını (OECD 2018):

- Problemlərlə və yaranan çətinliklərlə başa çıxma bilmə;
- Özündə məsuliyyət hiss etmə;
- Yeni fikirlər, dəyərlər yaratma;

Məktəb rəhbərliyi

Edilən araşdırmalarda direktorun rolunun olduqca mühüm olduğu aydın olur. Araşdırmalardan görünür ki, şagirdlərdə XXI əsr bacarıqlarının formalaşması üçün ilk olaraq məktəbdə buna xidmət edən mühit yaradılmalıdır. Həmin mühiti isə ilk olaraq məktəb rəhbərliyi təmin etməlidir. Məktəb rəhbərləri müəllimlərlə həm ierarxik mövqedə olmalı, eyni zamanda da daim inkişafı dəstəkləyərək səmimi mühit formalaşdırılmalıdır. Məktəbdə texnologiya ilə təmin edilmənin nə dərəcədə olması, müəllimlərin dərsləri əsrin tələblərinə görə keçə bilməsi, bütün heyətin bir-biri ilə münasibəti məhz rəhbərliyin mövqeyindən asılıdır (Karataş, Gök, Özçetin, 2015: 167 – 185). Rəhbərlik bu keyfiyyətlərə malik olmalıdır (Horenstein, 1995:18-40).

- 1) Yenilikçi ola bilmək, inkişafa meyilli düşüncəyə sahib olmaq;
- 2) Təsirli bir dəyişimin nə olduğunu anlamaq;
- 3) Təhsil qurumlarını, özəlliklə digər məktəblərin strategiyası ilə yaxından maraqlanmaq;
- 4) İnkişaf üçün doğru istiqaməti seçə bilmək;
- 5) Bütün proseslərdə məktəb heyətinə necə rəhbərlik edə biləcəyinin fərqlində olmaq.

Müəllim

Ənənəvi təhsildəki müəllim rolundan fərqli olaraq XXI əsr müəllimi sinifi idarə edən, sərt müəllim anlayışından uzaqlaşaraq, öyrənməyi öyrədən, məlumatı öyrədən deyil, məlumatın öyrənilməsinə yol göstərən bir rola sahib olur (Coşkun, 2022: 31-38).

Lemov (2010) araştırmalarına görə müəllim fərqli üsullardan, suallardan istifadə edərək şagirdlərin diqqətini daha çox çəkə bilər, eyni zamanda bu şagirdlərin nailiyyət göstəricilərini daha çox artırma bilər. Lemov 49 ayrı texnikadan bəhs etmişdir, lakin bu texnikaları 7 başlığa qruplaşdırmışdır :

- 1) Dərsin düzgün proqramla dizayn edilməsi;
- 2) Şagirdlərdən daha yüksək gözləntilər gözləmək;
- 3) Sınıfta daha güclü bir öyrənmə mədəniyyəti formalaşdırmaq;
- 4) Şagirdlərin xarakterinin formalaşdırılmasında rol oynamaq;
- 5) Şagirdlərin dərstə aktivliyini təmin etmək;
- 6) Akademik müvəffəqiyyət üçün planlar qurmaq;
- 7) Şagirdlərin akademik göstəricilərini daha da yüksəyə qaldırmaq.

XXI əsr bacarıqlarına sahib olmayan, yeniliyə açıq olmayan, dəyişimə önəm verməyən bir müəllim eynilə özü kimi fərdlər yetişdirəcəkdir. Müəllim nə qədər gələcək yönümlü düşüncəyə sahib olarsa, şagird bir o qədər parlaq gələcəyə sahib ola bilər (Çiftçi, Sağlam, Yayla, 2021: 718-734). Eyni zamanda müəllimlər dərs prosesini elə şəkildə qurmalı və idarə etməlidir ki, şagirdlərin müstəqilliyi tam şəkildə təmin olunsun. Əgər belə şərait olarsa bu zaman onlar rahatlıqla fikirlərini ifadə edə biləcək, öyrənmə prosesi daha nəticəyönümlü keçəcək (Zeybek, 2019; 1).

Valideyn

Beləki şagirdin düzgün təhsil alması üçün həm məktəb, həm də ailə olduqca böyük önəm kəsb edir. Deyilə bilər ki, bu iki amildə bir-birini tamamlamalıdır. Birində boşluq hiss olunarsa o zaman təhsil prosesinin uğurlu alınmaması çox böyük ehtimaldır (Yılmaz, Öznacar, 2016: 59-85). Valideyndə olmalı olan xüsusiyyətləri Yılmaz. E və Öznacar. B (2016) belə sıralamışdır:

- Övladının təhsil aldığı məktəbin daxili siyasəti ilə yaxından maraqlanmalıdır;
- Məktəbdə yaşanan proseslər haqqında daimi məlumatlı olmaq;
- Şagirdin təhlükəsizliyinin məktəbtən kənar da təmin edilməsi;
- Daimi olaraq şagirdi məktəbdə olmalı olan düzgün hərəkət qaydaları ilə məlumatlandırmaq;
- Məktəb valideynlə hər hansısa şəkildə əlaqə yaratmaq istəyirsə, bu ismarıqlara vaxtında cavab vermək;
- Məktəbdə olan tədbirlərə, valideyn iclaslarına qarşı məsuliyyətli yanaşmaq;
- Şagirdin dost, yoldaşlarına fikir vermək, sosial mühitdə onu daimi izləmək, texnologiyadan necə, nə qədər istifadə etdiyinə diqqət etmək;
- Məktəbə, dərslərə, həyata dair şagirdə məsuliyyət formalaşdırmaq.

Nəticə

Bu araştırmada müasir təhsil sisteminin əsas tələblərindən biri olan “XXI əsr bacarıqları”, həmçinin hazırki təhsildə valideyn, məktəb rəhbərliyi, müəllimin rolları vurğulanmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, araşdırma zamanı görülmüşdür ki, XXI əsr bacarıqlarının açıqlaması fərqli qurumlar tərəfindən fərqli şəkildə göstərilmişdir. Araştırmada əsas yer verilən hissə “4C bacarıqları” olmuşdur. Aydın olmuşdur ki, sözügedən bacarıqlar artıq müasir təhsil sistemində olduqca diqqətə layiq mövqedə dayanır. Şagirdlərdə bu bacarıqların formalaşmasında əsas rolları müəllimin, rəhbərliyin, valideynin oynadığıda görülür. Beləki məktəb rəhbərlərinin idarə etmə strategiyasından asılı olaraq həmin məktəbin gələcək uğurları, şagirdlərinin həyatda daha uğurlu mövqə tutacağı görülür. Eyni zamanda rəhbərlərin müəllimlərə olan münasibəti, onların şagirdlərə olan münasibətinə təsir edir. Həmçinin müəllimlərin şagirdlərə qarşı tutumu şagirdlərin motivasiyalarını, gələcək hədəflərini, onların sahib olduqları bacarıqları çox dəyişir. Bu da araşdırma zamanı əldə edilən faktordur. Vurğulanıla bilər ki, valideynlərdə şagirdlərdə formalaşan XXI əsr bacarıqlarının inkişafında məktəb mühiti qədər önəmli rol oynayır. Araşdırma zamanı əldə edilən məlumatlarda görünür ki, ev mühiti, valideynlərin davranışları məktəbdəki mühitlə eyni önəm dərəcəsindədir:

- Şagirdlərdə müasir dövrün tələbi olan XXI əsr bacarıqlarının formalaşma bilməsi üçün məktəbdə daha əlverişli mühit formalaşdırıla bilər. Məsələn dərslərdə araştırmalar daha çox edilə, qrup işləri daha çox aparıla bilər;
- Məktəb rəhbərliyi müəllimlərin, bütün məktəb heyətinin işinə daha çox nəzarət edə, paralel olaraq müəllimlərin dərslər keçmə üsullarının inkişaf ettirilməsi üçün onların seminarlarda, tədbirlərdə olmasını dəstəkləyəcək mövqedə ola bilər;
- Məktəblərin müasir texnoloji avadanlıqlarla təmin edilməsi prosesi daha da sürətləndirilə bilər;
- Bu araştırmada keyfiyyət araşdırma üsulundan istifadə edilmişdir, lakin gələcək tədqiqatlarda kəmiyyət üsulundan istifadə oluna bilər;
- Bu mövzuda daha geniş şəkildə məlumatlanmaq üçün daha çox ədəbiyyatlardan istifadə olunması tövsiyə olunur.

Ədəbiyyat

1. AzərTac., (2021). https://azertag.az/xeber/xxi_esrde_genclerin_bacariqlarina_yeni_baxis-1958088 08.05.2024
2. Behar-Horenstein, L.S. (1995). Promoting effective school leadership: a change oriented model for the preparation of principals. *Peabody Journal of Education*. 70, 3, 18-40. https://www.researchgate.net/publication/233353381_Promoting_Effective_School_Leadership_A_Change-Oriented_Model_for_the_Preparation_of_Principals 22.04.2024

3. Coşkun, F. (2022). Öğretmenlik mesleği ve 21. yüzyıl becerileri.,Eğitim bilimleri eleştirel inceleme dergisi., 3/1, 31-38.
4. Çelik, B.S. (2021). Lise öğrencilerinin 21. Yüzyıl becerilerini algılama düzeylerinin incelenmesi., T.C. Biruni üniversitesi lisansüstü eğitim enstitüsü eğitim bilimleri anabilim dalı psikolojik danışmanlık ve rehberlik yüksek lisans programı.
5. Çiftçi, S., Sağlam.A.,Yayla.A. (2021). 21 yüzyıl becerileri bağlamında öğrenci, öğretmen ve eğitim ortamları., RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi (24)., s. 718-734.
6. EnGauge. (2003). enGauge21st Century Skills. https://www.cwasd.k12.wi.us/highschl/newsfile1062_1.pdf 20.04.2024.
7. Hazar, E. (2018). Bilgi, Medya ve Teknoloji Becerileri Yeterlilik Ölçeği: Geçerlilik ve Güvenirlik Çalışması. Journal of Human Sciences, 15(2), s. 1306-1316.
8. ISTE standart for students. <https://iste.org/standards/students> 21.04.2024
9. IowaCore.(2010). K-12 21st Century Skills. <https://educate.iowa.gov/media/217/download?inline => 21.04.2024.
10. Karataş.S.,Gök.R.,Özçetin.S.,(2015). Okul Yöneticilerinin Yenilik Yönetimi Yeterliklerine İlişkin Öğretmen Algıları., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi., Sayı 33, 167 – 185.
11. Kağıthaneli.P.A. (2022). Sınıf Öğretmenlerinin 21. Yüzyıl Öğreten Becerilerinin Farklı Kişisel Değişkenlere Göre İncelenmesi, T.C Pamukkale üniversitesi eğitim bilimleri enstitüsü temel eğitim anabilim dalı sınıf öğretmenliği bilim dalı tezsiz yüksek lisans projesi.
12. Qaraxanlı, R. (2019). Gələcəyin Təhsili Sənarisi., <https://muallim.edu.az/news.php?id=5252> 09.05.2024.
13. National Research Council. (2011). Assessing 21st century skills: Summary of a workshop: National Academies Press. <https://nap.nationalacademies.org/read/13215/chapter/1#ix> 20.04.2024
14. OECD. (2018). The future of education and skills: Education 2030.
15. Suresh Babu Chiruguru. (2020). The Essential Skills of 21st Century Classroom (4Cs). (PDF). The Essential Skills of 21st Century Classroom (4Cs) (researchgate.net).
16. Yılmaz, E., Öznacar.B.,Ünal.a. (2016). Eğitim bilimlerinden yansımalar, 59-85.

Göndərildi: 05.04.2024

Qəbul edildi: 17.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/63-68>

Gunay Karimova
Baku State University
master student
gunay.n.kerimova@gmail.com

CONCEPT OF CONTRACT AND CONTRACT TERMS IN THE ROMANO-GERMANIC LEGAL SYSTEM

Abstract

There are two main legal systems which were adopted by majority of countries as their legal system: the Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal systems. In both of these legal systems, regulation of variety of matters regarding contract is considered to be essential. Because of the fundamental differences of the legal systems in question, main institutions of concept of contract such as conclusion of contract, form, content and expression of will thereof are regulated, applied and interpreted differently respective of each legal system. Therefore, the comparative analysis of concept of contract and contract terms under Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal systems and identification of their similar and distinctive features have always been a topical issue. In order to conduct such a comparative analysis, firstly it is important to understand the characteristics of those institutions in question in the respective legal systems. Considering this, it is essential to analyze and to understand the concept of contract and contract terms under Romano-Germanic legal system which is a legal system also adopted in Republic of Azerbaijan. For this, it is appropriate to review the theoretical works explaining the concept of the contract in the Romano-Germanic legal system, including the legislation of the Republic of Azerbaijan which belongs to the Romano-Germanic legal system.

Keywords: *contract, contract terms, legal systems, romano-germanic legal system, institutions of concept of contract*

Günay Kərimova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
gunay.n.kerimova@gmail.com

Roman german hüquq sistemində müqavilə və müqavilə şərtləri anlayışları

Xülasə

Ölkələrin əksəriyyəti tərəfindən hüquq sistemi kimi qəbul edilmiş iki əsas hüquq sistemi mövcuddur: Roman-German və Anqlo-Sakson hüquq sistemləri. Bu hüquq sistemlərinin hər ikisində müqavilə ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edilən hüquq sistemlərinin əsas fərqlərinə görə müqavilənin bağlanması, forması, məzmunu və iradə ifadəsi kimi müqavilənin əsas institutları bu hüquq sistemlərində fərqli şəkildə tənzimlənir, tətbiq edilir və şərh olunur. Buna görə də Roman-German və Anqlo-Sakson hüquq sistemlərində müqavilə və müqavilə şərtləri anlayışının, yəni müqavilənin bağlanması, forması, məzmunu və iradə ifadəsi kimi institutlarının müqayisəli təhlili və onlar arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi həmişə aktual məsələ olmuşdur. Bu cür müqayisəli təhlilin aparılması üçün ilk növbədə sözü gedən müqavilə institutlarının müvafiq hüquqi sistemlərindəki xüsusiyyətlərini dərk etmək vacibdir. Bunu nəzərə alaraq, müqavilə və müqavilə şərtləri anlayışını Azərbaycan Respublikasının da qəbul etdiyi Roman-German hüquq sistemində təhlil və dərk edilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Bunun üçün, Roman-German hüquq sistemində müqavilənin anlayışını izah edən nəzəri əsərlərin, o cümlədən Roman-German hüquq sistemində aid olan Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin nəzərdən keçirilməsi məqsədmüvafiqdir.

Açar sözlər: müqavilə, müqavilə şərtləri, hüquq sistemləri, roman-german hüquq sistemi, müqavilə institutları

Introduction

When analysing the concept of contract in Romano-Germanic law, its terms, basic principles and features, we consider it useful to provide examples of the ways this institution is regulated in the Civil Code of Azerbaijan.

In the legislation of the countries applying this legal system, the concept of contract is considered as a type of civil legal relationship, and due to the fact that all parties to the contract have equal rights, it is stated to be the concept of private (civil) law. As we know, a contract is a type of transaction. And a transaction is deemed to be an expression of will aiming to obtain specific legal consequences (Ayan, 2002: 257; Oğuzman, Öz, 2014: 23; Tekinay, Akman, Burcuoğlu, Altop, 1993: 34).

Article 324 of the Civil Code of Azerbaijan states that a transaction, which is considered a unilateral, bilateral or multilateral expression of will aimed at the establishment, change or termination of relations of a civil legal nature, can be one-way and in the form of a contract (bilateral or multilateral) (4).

According to Article 389 of the Civil Code, titled "Concept of contract", a contract is an agreement of two or more persons on the formation, change or termination of rights and obligations of a civil nature (4).

However, according to the generally accepted opinion in theory, a contract is a transaction concluded by free, reciprocal and interrelated expressions of will of two or more persons in the form required by law, on the establishment, modification or termination of civil rights and obligations (Ayan, 2002: 157; Oğuzman, Öz, 2014: 106; Tekinay; Akman; Burcuoğlu; Altop, 1993: 407).

For example, in a contract of sale, the seller offers to sell a certain thing at a certain price, that is, submits an offer, and the buyer accepts to buy such a thing at such a price offered by the seller, that is accepts it. So, the contract is concluded.

Apparently, two important constituent elements take part in the concept of contract in the Romano-Germanic law. These are the parties to a contract and their mutually corresponding expressions of will. That is, in the absence of these two constituent elements, the contract is considered not been concluded and the transaction (contract) existed at all (Ayan, 2002: 157; Kramer, 1990: 164; Kut, 2012: 32; Müller; Jörg, 1964: 255; Oğuzman; Öz, 2014: 106; Schönenberger; Jäggi, 1973: 74; Tekinay; Akman; Burcuoğlu; Altop, 1993: 70).

Article 324.6 of the Civil Code states that if it is impossible to clearly specify the content of the expression of will based on its external nature or other circumstances, it is accepted that the expression of will does not exist, and in other words a transaction (contract) does not exist (4).

In this regard, it is mandatory that two constituent elements exist at the same time so that the contract could be concluded and thus the existence of concept of contract accepted. These are the parties to the contract and their expressions of will.

In the Romano-Germanic legal system, the parties to a contract can be individuals or legal entities. It should be noted that since it is a matter of civil legal capacity that allows the individuals to be a party to a contract, the formation of legal capacity can be regulated by the legislation of each country in different forms.

For example, according to the civil legislation of the Republic of Azerbaijan, the legal capacity of an individual arises from the moment of his birth and ends with his death. (4).

The right to conclude a contract as being related to the basic human rights is also recognized as one of the civil rights. In this regard, all individuals can become parties to a contract provided that they have legal capacity.

But, of course, incapacitated individuals (for example, young children and persons with mental illness) cannot conclude a contract themselves, their legal representatives can do so on their behalf.

According to Article 342.1 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan adopted on the basis of this theory, a contract (transaction) concluded by an individual who is considered incapacitated as a result of a mental disturbance, is invalid (4).

As for legal entities, article 44.1 of the same Code states that legal capacity of a legal entity arises from the moment of state registration and ends at the end of liquidation, that is, from the moment of removal from state registry (4).

As previously stated, the expression of will is accepted to be the other constituent element of the concept of contract in the Romano-Germanic law.

The concept of expression of will, which is considered as a constituent element in the conclusion of a contract, is the manifestation in the outer world of a person's ideas formed in his inner world, which can cause a legal consequence.

For example, any person may wish (think) to buy a store, lease his non-residential area. These ideas of an individual, in other words his inner intentions (decisions), aimed at obtaining legal consequence are called his will (Akyol, 2006: 11).

As we can see, the will cannot cause a legal consequence when kept in the person's inner world. For this reason, it will be of no importance in terms of legal system.

Only the manifestation of this will in the outer world is of importance in terms of legal system. To put it differently, it is necessary for a person to reveal his thoughts (intentions) and express (declare) them in a form that can be understood in the outer world (Kocayusufpaşaoğlu; Hatemi; Serozan; Arpacı, 2017: 51; Saymen; Elbir, 1966: 68-69).

Therefore, it is simply stated that the expression of will can be considered as the expression of person's inner thoughts (intentions). It is apparent that this thought (intention) should be focused on a legal consequence in the way to create, change or terminate any legal relationship. From this point of view, the expression of will can be assumed to be such an expression that creates, modifies or terminates any legal relationship (Enneccerus; Nipperday, 1960: 899; Flume, 1992: 51; Von, 1983: 399).

Apparently, the expression of will required for the conclusion of contract is an expression of person's will manifested in the outer world. This expression can be both in writing and oral. It is only important to bring it to the other party in the form required by laws.

Thus, according to the concept of contract, it is not enough just to express a will, it should also be mutual, consistent with each other and put in a form required by laws.

Contract is concluded by mutual (and interrelated) expressions of the parties' will. The reciprocal expressions of will is basically the focusing of such expression directed to the conclusion of a contract, on the person or persons intending to be a party thereto (Tandoğan, 2008: 51; Tekinay; Akman; Burcuoğlu; Altop, 1993: 70).

Therefore, in order to conclude a contract, it is necessary that the person who submitted a proposal (offer) for concluding a contract, has sent the expression of his will to the interested person (counterparty), and that person who accepted the proposal (acceptance) has sent his own expression of will to the sender of the proposal.

The fact that these expressions of will have been sent to another person and not to the person who wants to be a party to the contract, is not sufficient for conclusion of the contract. As a result, the "reciprocity" of the expressions of will is one of the creative elements of the contract (Tandoğan, 2008: 51; Tekinay, Akman, Burcuoğlu, Altop; 1993: 70).

In the reciprocal expressions of will, the first expression in terms of time is called an offer, and the second - acceptance (Akyol, 2006: 66).

Thus, the response of the person to whom the offer is sent, regarding the acceptance of the same, to the sender of the same is considered as an acceptance. This confirms that in order to conclude a contract, it is necessary to send an offer first.

Article 405.2 of the Civil Code states that a contract is concluded by sending an offer (offer to conclude a contract) by one of the parties and accepting it (acceptance of the offer) by the other party (4).

According to the requirements of Article 408 of the Civil Code, to put it differently, the offer to conclude an agreement must comply with certain conditions required by law (4).

Thus, the offer must be addressed (sent) to one or more persons, and the contract must be considered concluded if the other party agrees with this offer, that is, accepts it (Tekinay, Akman, Burcuoğlu, Altop, 1993: 70).

From this point of view, just as the key terms of a contract must be specified in the offer, it is also necessary that it should be sent to the other party in the form required by law (Süleymanlı, 2019: 47).

So, if the price of an apartment is posted on the internet, this is not enough to be considered an offer. Although an apartment and its price are indicated here and addressed to several persons, it is impossible to accept it as an offer, since the contract for the sale of an apartment must be notarized. Because, even if the other party agrees with the offer, the contract is not considered concluded. It is necessary to notarize the offer and the acceptance so that the contract should be concluded (Chen-Wishart, 2015: 257).

However, it is considered a public offer from the seller to the buyer if in the market a product is placed on the shelf with its price written on it. Thus, the contract is considered concluded if the buyer wants to buy the product at the same price. That is accepts the offer (acceptance).

Article 408.7 of the Civil Code states that if a proposal containing all sufficient contract terms clearly reflects the will of the person making the same to enter into the contract with anyone who will respond to the proposal under the terms mentioned in it, such proposal shall be deemed a public offer.

As we can see, for any proposal to be considered an offer, it is necessary that it should reflect all the special terms of the contract in the same way as comply with the requirements to its form. Thus, for the contract to be considered concluded, the parties to the contract must agree upon its special terms. This agreement is only possible if the parties on a reciprocal basis send to each other the expressions of will that conforms to them. That is, the contract can be concluded by disclosure (agreement) of mutual expressions of will of its parties under special terms thereof.

It should be noted that the special terms of the contract vary according to the type of a contract (Tekinay, Akman, Burcuoğlu, Altop, 1993: 76).

For example, the important conditions in the purchase and sale contract are considered the price of the sold item and its price, in the construction contract - the order and price, in the lease agreement - the leased premises and rental fee.

According to Article 405.1 of the CC, the contract is considered concluded if the parties agree on all special terms of the contract executed in the required form. The terms relating to the subject of a contract, the terms referred to in the Civil Code as important or necessary for these types of contracts, as well as all the conditions in respect of which an agreement must be reached upon at the request of either party, are considered important (4).

Now therefore, just as it is necessary that the expressions of will required for the conclusion of a contract should be reciprocal, it must also correspond to each other (Oğuzman, Öz, 2014: 23).

Therefore, it is necessary that the expressions of will required to conclude a contract should be free and independent in exactly the same way as reciprocal and in conformance with each other.

Apparently, the content of a contract, in other words, the terms of a contract are specified by free will of parties based upon the principle of freedom of contract. The concept of contract terms are classified in the Romano-Germanic law as the “special terms” and the “other provisions”.

The “special terms” of a contract along with terms related to the subject thereof are the terms explicitly regulated and referred to in the law as essential or necessary for the same types of contracts. Moreover, the terms under which an agreement must be reached at the request of either party, are also considered special (4).

If the “special terms” of the contract are not specified in the contract, the contract is considered invalid in the Romano-German laws.

For example, if the subject of the sale is indicated but not specified in the purchase and sale contract, and it is impossible to identify it in any other way, the contract is deemed invalid even if it is signed.

Meanwhile, a contract is considered valid even if the terms expressed as the “other terms” of a contract are not specified herein. However, it shouldn't be forgotten that with a view to prevent problems that may arise in future, it is useful that all other terms suggested by the parties should also be stipulated in the contract in compliance with the requirements of the principle of freedom of contract.

For example, it is recommended that the “other terms” of a contract, such as the place of execution hereof, the moment of execution, liability for non-execution, the way of settlement of disputes under the contract, the term of a contract, etc. should be stipulated in the contract.

Conclusion

For understanding the concept of contract and contract terms in the Romano-Germanic legal system, it is essential to analyze the variety of rules which describe the requirements for conclusion of a valid contract. Many of these rules are codified in the respective legal documents of the countries which adopted this legal system. In this legal system, two initial requirements are recognized for conclusion of a valid contract - parties with legal capacity and their clear, independent and confirmative expression of will. In the Romano-Germanic legal system, notions such as offer and acceptance is defined and the whole process of making an offer and accepting the said offer is regulated, including i) how the offer must be made, ii) how the acceptance must be communicated to the offeror, iii) what should be indicated in the offer, iv) which situations conclude public offer and so on.

Additionally, Romano-Germanic system makes distinction between contract terms as ‘special terms’ and ‘other terms’. The reason for this distinction is because of how these two categories of terms of the contract affect the validity of the contract. In Romano-Germanic laws, a contract which doesn't specify the special terms is considered invalid, meanwhile other terms do not constitute such result.

References

1. Ayan, M. (2002). Borçlar Hukuku Genel Hükümler. Konya.
2. Oğuzman, K., Öz, T. (2014). Borçlar Hukuku Genel Hükümler, c. 1, 12. B. İstanbul.
3. Tekinay, S., Akman, S., Burcuoğlu, H., Altop, A. (1993). Borçlar Hukuku, B.7. İstanbul.
4. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi . <https://e-qanun.az/framework/46944>.
5. Kramer, E. (1990). Vertragsnichtigkeit und hypothetischer Parteiwille im schweizerischen Obligationenrecht, Prof. Dr. Halûk Tandoğan'a Armağan. Ankara: 155-164 s.
6. Kut, A. (2012). Handkommentar zum Schweizer Privatrecht, Obligationenrecht Allgemeine Bestimmungen, Art. 1-183 OR. Zürich-Basel-Genf.
7. Müller, Jörg. P. (1964). Die Grundrechte der Verfassung und der Persönlichkeitsschutz des Privatrechts. Bern.
8. Schönenberger, W., Jäggi, P. (1973). Kommentar zum Schweizerischen Zivilgesetzbuch, V. Bd., Obligationenrecht, 3. Aufl., Teilband V 1a, Art. 1-17 OR. Zürich.
9. Akyol, Ş. (2006). Dürüstlük Kuralı ve Hakkın Kotüye Kullanılması Yasası. İstanbul.
10. Kocayusufoğlu, N., Hatemi, H., Serozan, R., Arpacı, A. (2017). Borçlar Hukuku Genel Bölüm, 1. C., Borçlar Hukukuna Giriş, Hukukî İşlem, Sözleşme, 7. B. İstanbul.
11. Saymen, F., Elbir, H. (1966). Türk Borçlar Hukuku, Umumî Hükümler. İstanbul.
12. Ennecerus, L., Nipperdey, H. (1960). Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts, Zweiter Hb., 15. Aufl. Tübingen.
13. Flume, W. (1992). Allgemeiner Teil des bürgerlichen Rechts, Zweiter Band, Das Rechtsgeschäft, 4. Auflage. Berlin-Heidelberg.
14. Von, T. (1983). (Tərcümə edən: EDEGE. C). Borçlar Hukuku, C.1-2. Ankara.

15. Tandoğan, H. (2008). Borclar Hukuku Ozel Borc İlişkileri, Cilt I. İstanbul.
16. Süleymanlı, S. (2019). Mülki hüququn əsasları. Bakı: Hüquqi Yayın evi.
17. .Chen-Wishart, M. (2015). Contract Law, 5th Edition. Oxford.

Received: 03.04.2024

Accepted: 17.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/69-73>

Səid Məhəmmədli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
seid.mehemmedli822@gmail.com

VERGİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN CİNAYƏT-HÜQUQİ MÜHAFİZƏSİ ZAMANI TÖRƏDİLƏN DƏLƏDUZLUQ ƏMƏLLƏRİNDƏ ALDATMANIN ANLAYIŞI VƏ FORMALARI

Xülasə

Məqalədə vergi cinayətlərinin törədilməsi zamanı yol verilən dələduzluq əməlinin törədilməsinin üsulu kimi aldatmanın anlayışından və onun növlərinin cinayət-hüquqi təhlilindən bəhs edilir. Dələduzluq əməli aldatma və ya etibardan sui-istifadə etmə yolu ilə törədilir və əmlak sahibi, yaxud mülkiyyətçisi öz əmlakını və ya ona olan hüququnu başqa şəxslərə yalan vədlərin təsiri altında könüllü surətdə verir. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunun “Dələduzluq cinayətlərinə dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” 11 iyun 2015-ci il tarixli 7 nömrəli Qərarında göstərilir ki, dələduzluq cinayətinin üsulu kimi aldatma dedikdə, özgə əmlakını (əmlak hüququnu) ələ keçirmək niyyətində olan şəxs tərəfindən bilə-bilə yalan, həqiqətə uyğun olmayan məlumatların verilməsi və ya həqiqi məlumatların gizlədilməsi, yaxud da əmlakın ələ keçirilməsinə yönəlmiş qəsdən törədilən başqa hərəkətlərin edilməsi başa düşülür. Ədəbiyyatlarda isə, aldatmanın aşağıdakı təsnifatı aparılır: şəxsiyyətə dair, predmetə dair, hadisə və hərəkətlərə dair, niyyətə dair aldatma.

Bundan əlavə, məqalədə vergi cinayətlərinin törədilməsi zamanı dələduzluğun formalarından biri kimi aldatma ilə bağlı ədəbiyyatlarda müəlliflər tərəfindən səsləndirilən fikirlərə istinad edilməklə, adı çəkilən üsulun mahiyyət və məzmununa da aydınlıq gətirilir.

***Açar sözlər:** vergi, vergi cinayətləri, dələduzluq, əmlak, əmlak hüququ, aldatma, aldatmanın növləri, saxta sənədlər*

Səid Mahammadli
Baku State University
graduate student
seid.mehemmedli822@gmail.com

Deception and forms of fraud in the criminal-legal protection of tax relations

Abstract

Description of deception and criminal-law analysis of its types is discussed as a method of committing fraud in the article. Fraud is committed through deception or abuse of trust and the property owner or proprietor voluntarily transfers his property or the right to it to other persons under the influence of false promises. The Decree No. 7 of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan dated June 11, 2015 “On judicial practice in cases of fraud crimes” states that with regard to deception as a means of committing fraud, at the same time, it is understood that a person who intends to take possession of another’s property (property right) reports knowingly false, inaccurate information or conceals reliable information or commits other deliberate actions aimed at taking possession of property. In the literature, deception is classified as: deception about a person, object, events and actions, intention.

Along this, referring to the ideas spoken in literatures by the authors related to deception as a committing method of fraud in the article, the essence and content of the mentioned method are also clarified.

Keywords: *taxes, tax crimes, fraud, property, ownership right, deception, types of deception, fake documents*

Giriş

İlk öncə, onu diqqətə çatdırmaq ki, vergilərin müəyyən olunması və yığılması sahəsi üzrə dövlətin qoymuş olduğu məqsədə nail olmaq üçün, hər şeydən əvvəl, ictimai əlaqələrin hüquq normaları ilə tənzimlənməsi önəmlidir. Qeyd edək ki, həmin zərurət Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasından irəli gəlməkdədir. Belə ki, Konstitusiyanın 73-cü maddəsinə (Vergilər və başqa dövlət ödənişləri) görə müvafiq olaraq, hər bir şəxsin vergiləri ödəmə borcu bu vergilərin qanunla müəyyən olduğu və qanunla nəzərdə tutulan əsasların olduğu zaman yaranır (1). Beləliklə, vergilərə dair qanun üzrə təsbit edilən normalar ilə tənzimlənən münasibətlərin hər biri vergi hüquq münasibətləri olaraq təzahür etməkdədir. Bildirək ki, vergi hüquq münasibətləri üzrə tənzimlənmənin əsasını Azərbaycan Respublikasının 11 iyul 2000-ci il Vergi Məcəlləsi təşkil edir. Bu Məcəllə ölkəmizdə vergi sisteminin, vergitutmada ümumi əsasları, verginin müəyyən olunması, ödənilməsi və yığılması qanunlarını, vergi ödəyiciləri ilə dövlət vergi orqanları, eləcə də vergi əlaqələrinin başqa iştirakçıların vergitutma məsələləri ilə əlaqəli hüququ və vəzifələri, vergi nəzarəti formaları və üsullarını, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına əsasən məsuliyyəti, dövlət vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərin hərəkətsizliyindən şikayət olunması qaydalarını müəyyənləşdirir.

Yuxarıdakılardan da göründüyü kimi, vergi hüquq münasibətlərinin hər biri ayrı-ayrı şəxslər və orqanlar arasındakı münasibətləri daxil edilmiş müxtəlif aspektləri əhatə etməkdədir. Vergilərlə əlaqəli münasibətlər dövlət orqanlarının arasında, dövlət orqanları, eyni zamanda bələdiyyə orqanları yaxud vergi ödəyicisi sayılan fiziki və hüquqi şəxslər ilə bu və ya başqa orqanlar arasında əmələ gələ bilər. 1995-ci il Konstitusiyasına əsasən vergini ödəmək borcu hər bir şəxsə aid olduğuna görə, vergi hüquq münasibətləri üzrə vergi ödəyicisi ilə vergi orqanı arasındakı münasibətlər əsas yer tutur və kütləvi xarakter daşıyır. Məlumdur ki, dövlət öz funksiyası və vəzifələrini adətən vergilər hesabına formalaşmış dövlət büdcəsi vasitəsilə gerçəkləşdirir.

Ümumiyyətlə, qanun ilə müəyyən olunan vergiləri vermək barədə konstitusion müddəanın özü məcbureddici normalardan sayılır və bu norma üzrə vergi ödəyicilərinin öhdəliyi, dövlətin onlara irəli sürmüş olduğu mütləq tələb müəyyən olunur. Bu əsasda vergi öhdəliyi birtərəflidir; onun icrası üçün zəmanət dövlətin məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq etmə imkanından irəli gəlməkdədir. Odur ki, vergi hüquq münasibətləri üzrə bir tərəfin o birinə (vergi ödəyənin vergi orqanına) tabeliyi səciyyəvidir. Lakin bütün bu və ya s. kimi hallarda bəzən vergi ödəyiciləri müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə etməklə, hər vəchlə vergi və digər məcburi ödənişlərdən yayınmağa çalışırlar. Bu zaman, onlar dələduzluq cinayət əməlinin tərkibini özündə ehtiva edən ictimai təhlükəli əməllərdən belə çəkinmirlər. Məlum olduğu kimi, dələduzluq əməli törədilən zaman, təqsirləndirilən şəxsin qəddi təkcə özgənin əmlakına deyil, bəzi hallarda, həmin əmlakla olan hüquqlarına qarşı da yönəli bilər. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan 1999-cu il Cinayət Məcəlləsinin 178.1-ci maddəsində dələduzluğa “etibardan sui-istifadə etmə və ya aldatma yolu ilə özgənin əmlakını ələ keçirmə və ya əmlak hüquqlarını əldə etmə” kimi anlayış verilir. Göründüyü kimi, dələduzluq aldatma və ya etibardan sui-istifadə etmə yolu ilə törədilir və əmlak sahibi, yaxud mülkiyyətçisi öz əmlakını və ya ona olan hüququnu başqa şəxslərə yalan vədlərin təsiri altında könüllü surətdə verir. Bu zaman, könüllülük baş vermiş dələduzluğun qanuniliyinə dəlalət etmir. Ona görə ki, belə əqd hüquqi cəhətdən əhəmiyyətsizdir, yəni subyekt onu tamah niyyəti və ya əmlakı ələ keçirmək məqsədilə bağlamışdır.

Ümumiyyətlə, törədilmiş əməl, o halda, CM-in 178-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş dələduzluq, yəni etibardan sui-istifadə və ya aldatma yolu ilə özgə əmlakını ələ keçirmə və ya əmlak hüquqlarını əldə etmə hesab edilir ki, şəxsin niyyəti əmlakı ələ keçirərkən və ya əmlak hüquqları əldə edərkən hər hansı öhdəliyin yerinə yetirilməsinə deyil, özgənin əmlakının əvəzsiz və qanunsuz olaraq öz mülkiyyətinə keçirilməsinə, yaxud əmlak hüquqlarının əldə edilməsinə yönəlmiş olsun (2).

CM-də dələduzluğa verilən anlayışdan görüldüyü kimi, dələduzluq iki üsulla həyata keçirilir: aldatmaqla və ya etibardan sui-istifadə etməklə. Qeyd edək ki, dələduzluğun törədilmə üsullarından biri kimi aldatma, ümumilikdə, bir çox digər müxtəlif cinayətlərin də törədilməsi üsulu kimi çıxış edə bilər və ya çıxış edir. Ümumiyyətlə, aldatma tək-cə cinayətlərin törədilməsi üsulu kimi müvafiq hüquqi nəticələrin yaranmasına təsir göstərmir. Bundan başqa, o, həmçinin, ictimai əxlaqi münasibətlərdə də cəmiyyət və onun üzvləri olan insanlar tərəfindən heç də müsbət qarşılanmır. Odur ki, aldatma əxlaqa zidd və konkret hallarda hüquqazidd davranış aktı kimi daima hər kəs tərəfindən mənfə qəbul edilir.

Bildirək ki, əvvəllər milli cinayət hüquq elmi dələduzluğun törədilmə üsulu kimi aldatmanın məhz ümumi anlayışına istinad edirdi. Ona görə ki, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Dələduzluq cinayətlərinə dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” 31 yanvar 2002-ci il tarixli 1 sayılı Qərarında nədənsə, aldatmanın anlayışı ilə bağlı izahat verilmirdi. Görünür, Ali Məhkəmənin Plenumu bu ifadənin (aldatma) kifayət qədər anlaşılan olmasına istinad etmişdir. Lakin yenə də buna baxmayaraq, həyata keçirilən məhkəmə təcrübəsində bəzən əmlakın aldatmaqla talanması faktının müəyyən edilməsi vaxtı bir çox çətinliklər yaranırdı. Ona görə də həmin ifadənin düzgün anlaşılması üçün rəsmi qaydada müəyyən izahatlar verilməli idi. Bu səbəbdən, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumu özünün “Dələduzluq cinayətlərinə dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” 11 iyun 2015-ci il tarixli 7 nömrəli Qərarında göstərdi ki, dələduzluq cinayətinin üsulu kimi aldatma dedikdə, özgə əmlakını (əmlak hüququnu) ələ keçirmək niyyətində olan şəxs tərəfindən bilə-bilə yalan, həqiqətə uyğun olmayan məlumatların verilməsi və ya həqiqi məlumatların gizlədilməsi, yaxud da əmlakın ələ keçirilməsinə yönəlmiş qəsdən törədilən başqa hərəkətlərin edilməsi (məsələn, əqdin predmeti olan saxta əşyaların və ya saxta sənədlərin təqdim edilməsi, onların əldə edilməsi, malların alınması zamanı aldadıcı üsullardan istifadə edilməsi və ya hesablaşma görüntüsünün yaradılması və sair) başa düşülür. Dələduzluğun törədilməsi zamanı həqiqətə uyğun olmayan və ya gizlədilən məlumatlar kimi müxtəlif hallar, məsələn, hüquqi faktlar, əmlakın dəyərinə və keyfiyyətinə, təqsirkarın şəxsiyyətinə, onun səlahiyyətlərinə və niyyətinə dair məlumatlar çıxış edə bilər (Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlar məcmuəsi, 2017: 379-380). Yəni aldatma tək-cə yalan və ya yanlış məlumatların verilməsini deyil, həmçinin, mütləq bildirilməli olan məlumatların qəsdən bildirilməməsi, həqiqətin təhrif edilməsi, həqiqət barədə susulmasını da nəzərdə tutur. Bu baxımdan, əgər məlumatların saxtalaşdırılmasının və ya xəbər verilməsi zəruri olan məlumatların gizlədilməsinin təqsirkar tərəfindən qabaqcadan düşünülərək edilməsi müəyyən olunmazsa, onda dələduzluq olmayacaqdır (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası, 2018: 656). Ali Məhkəmə Plenumunun “Dələduzluq cinayətlərinə dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” 11 iyun 2015-ci il Qərarındakı mövqeyi baxımından, dələduzluq zamanı aldatma predmet-lərə, onların keyfiyyət və dəyərinə, şəxslərə, törədilən əməllərə, habelə onların hüquqi və ya faktiki xarakterinə və s.-ə aid ola bilər. Bu cəhətdən, aldatmanın formalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Şəxsiyyətə dair aldatma. Belə aldatma formasına təcrübədə daha tez-tez rast gəlinir. Bu kimi hallarda, dələduzluq edən şəxs özü və ya öz cinayət yoldaşı barədə yalan məlumatlar verir. Bu vaxt aldatma, xüsusən, burada, əgər söhbət bu və ya digər şəxsin mövcudluğu faktından gedirsə, o, üçüncü şəxslərə də toxuna bilər.

Şəxsiyyətə dair aldatmanın əsas növləri aşağıdakılar sayılır: şəxsin eyniləşdirilməsi; şəxsi keyfiyyətlərdə aldatma.

2. Predmetə dair aldatma. Belə aldatma aşağıdakı növləri nəzərdə tutur: predmetin mövcudluğuna dair aldatma; predmetin kəmiyyətinə dair aldatma; predmetin keyfiyyətinə dair aldatma; predmetin dəyərinə dair aldatma (qiymətdə aldatma).

3. Hadisə və hərəkətlərə dair aldatma əmlakın verilməsi üçün əsas ola bilən müxtəlif hadisələr və ya şəxslərin hərəkətlərilə bağlı aldadılmanı nəzərdə tutur. Təcrübədə belə aldatmanın əsasən aşağıdakı variantlarına rast gəlinir:

a) Faktiki olaraq, yerinə yetirilməmiş və ya az həcmdə yerinə yetirilmiş işə görə aldatmaqla tam işin müqabilində pul alınması. Bu formanı qiymətdə aldatmadan fərqləndirmək lazımdır.

Qiymətdə aldatma zamanı tam görülmüş işə və ya təqdim olunan predmetə görə zərərçəkmişin biliksizliyindən istifadə edərək xeyli artıq pul alınrsa, hadisəyə dair aldatma zamanı, yarımcıq görülmüş işi tam iş kimi təqdim etməklə artıq pul alınır.

b) Qeyri-qanuni əmək ödənişi almaq məqsədi ilə məsul şəxsin görülən işin həcmi, mürəkkəbliyini və əmək tutumunu qəsdən artıq göstərməsi.

c) Hüquqi nəticələrə səbəb olan hadisələrin həqiqətdə baş vermədiyi halda, onların baş verdiyinin yalandan təsdiqlənməsi və ya belə hadisələrin həqiqətən baş verdiyi hallarda həmin faktların gizlədilməsi. Bunlar, əksər hallarda, sığorta hadisələrinin, fors-major halların, əmlak zərərinin, istehsalat qəzalarının, xəstəliyin və s. bu kimi müəyyən ödənişlər əldə etməyə səbəb olan və ya müəyyən öhdəlikləri yerinə yetirməkdən azad edən hadisələrin həqiqətdə baş vermədiyi hallarda onların baş verməsinin yalandan (saxta sənədlər, şahidlər, əşyayi-dəlillər və s. təqdim edərək “sübut etməklə”) iddia olunmasıdır.

4. Niyyyətə dair aldatma. Belə aldatmanın məzmununu müvəqqəti istifadə adı ilə, lakin sonradan qaytarmamaq şərti ilə əmlakın aldadılaraq götürülməsi, yaxud əmlakı verən şəxsin xeyrinə hansısa hərəkəti icra etmək barədə yalan vəd edilərək əmlak sahibi və ya mülkiyyətçisinin aldadılması təşkil edir. Həqiqətdə isə, təqsirkar verdiyi bu vədi yerinə yetirmək niyyətində deyildir və o, bu yolla zərər-çəkənin əmlakını alıb, onu öz nəfinə keçirir. Dələduzluq əməllərinin törədilməsi zamanı verilən bütün yalan vədlərin xarakteri müxtəlif olsa da, onlar həmişə əmlakın verilməsi üçün əsas kimi çıxış edir. Qeyd edək ki, “Dələduzluq cinayətlərinə dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Ali Məhkəmə Plenumunun 11 iyun 2015-ci il tarixli Qərarında deyilir ki, şəxs əmlakı (əmlaka olan hüququ) əldə edərək onların verilməsinin şərtləri ilə bağlı öhdəlikləri yerinə yetirmək niyyətində olmadıqda və nəticədə zərərçəkmiş şəxsə maddi zərər vurulduqda, onun əməli o halda dələduzluq kimi qiymətləndirilir ki, təqsirkarın özgə əmlakının talanmasına və ya əmlaka olan hüquqa yiyələnməsinə yönəlmiş niyyəti həmin əmlakı və ya əmlaka olan hüququ əldə edənədən yaranmış olsun. Bu baxımdan da adı çəkilən Plenum qərarında niyyətə dair aldatmanın aşağıdakı formaları göstərilmişdir:

- şəxsin əmlakın ona verilməsi ilə bağlı öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün əvvəlcədən real maliyyə imkanlarının, yaxud əmlakın idarə edilməsi üçün onun icazəsinin olmaması, əmlakı (əmlaka olan hüququ) əldə edərək saxta sənədlərdən istifadə etməsi, başqa şəxs və kredit təşkilatlarına borcunun və ya girovda əmlakının olması haqqında məlumatları gizlətməsi, əqd bağlanan zaman tərəflərdən biri kimi çıxış edən yalançı müəssisələr yaratması onun özgə əmlakının talanmasına yönəlmiş niyyətinin olmasına dəlalət edən hallar kimi çıxış edə bilər. Lakin bu halların da mövcud olması birmənalı olaraq şəxsin dələduzluq etməsi barədə nəticəyə gəlmək üçün əsas vermir və hər bir konkret işin hallarına əsaslanaraq təqsirkarın üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirmək niyyətində olmaması müəyyən edilməlidir.

- şəxs saxta ödəniş tapşırığı ilə banka və ya digər kredit təşkilatına müraciət edərək və ya həmin bankla (kredit təşkilatı ilə) şərtlərini yerinə yetirmək niyyətində olmadığı kredit müqaviləsi bağlayaraq müəyyən məbləğdə pul vəsaitlərini nağd şəkildə əldə etdikdə, yaxud da həmin pul vəsaitlərinin özünün və ya başqa şəxslərin bank hesabına köçürülməsinə nail olduqda, onun bu əməlləri dələduzluq kimi qiymətləndirilir. Bu yolla ələ keçirilmiş pul vəsaitləri təqsirkarın və başqa şəxsin bank hesabına köçürüldüyü və ya nağd şəkildə əldə edildiyi andan cinayət başa çatmış hesab edilir.

- kirayə müqaviləsi üzrə götürülmüş əmlakın qaytarılmaması o halda CM-in 178-ci maddəsilə məsuliyyət yaradır ki, şəxs əvvəlcədən aldatma və ya etibardan sui-istifadə ilə həmin əmlakı əvəzsiz olaraq öz mülkiyyətinə keçirmək niyyətində olsun.

- özgənin əmlakını ələ keçirmək məqsədilə vəzifəli şəxs öz qulluq mövqeyinə görə onun səlahiyyətlərinə aid olmayan hər hansı hərəkətin (hərəkətsizliyin) edilməsini vəd edərək buna görə pul, qiymətli kağız və sair maddi nemətlər aldıqda, təqsirkarın əməli dələduzluq kimi qiymətləndirilməlidir (Quliyev, İmanov, 2004: 680-681; 689-690).

Qeyd edək ki, aldatma şifahi və ya yazılı, habelə müxtəlif hərəkətlər və ya hərəkətsizlik yolu ilə istənilən formada törədilə bilər. Dələduzluqla aldatma zamanı şəxs tərəfindən bilə-bilə yalan, həqiqətə uyğun olmayan məlumatların verilməsi, həqiqi məlumatların gizlədilməsi ya sözlə, ya da

müəyyən hərəkətlərlə ifadə oluna bilər. Bildirək ki, bu hallar içərisində sözdə aldatma halları nisbətən daha geniş yayılmışdır. Müxtəlif aldatma hərəkətləri sözdə aldatma ilə müşayiət olunmasına baxmayaraq, sözdə aldatma müstəqil də tətbiq edilə bilər. Sözdə aldatma da ya şifahi, ya da yazılı formada törədilə bilər ki, öz əhəmiyyətinə görə aldatmanın yazılı və ya şifahi formaları eyni hüquqi qiymətə malikdir. Şifahi forma daha çox dələduzluq edən şəxslə zərərçəkən şəxsin bilavasitə ünsiyyətində olur. Dələduzlar yalan məlumatı şifahi formada verməkdən yazılı formada verməyə o vaxt keçirlər ki, verilən belə yalan məlumat bu və ya digər əmlak iddiasının ifadə edilməsi üçün zəruridir. Məsələn, özgənin adına olan sənədlər (bank əmanət kitabçası, pensiya vəsiqəsi, adlı qiymətli kağızlar və s.) əsasında qanunsuz olaraq pensiya, müavinət, banklara yerləşdirilmiş vəsaitlərin ələ keçirilməsi o halda aldatma yolu ilə törədilmiş dələduzluq kimi qiymətləndirilir ki, təqsirkar, bu zaman, kredit təşkilatının əməkdaşını özünün həmin sənədlərin sahibi olmasına inandırmış olsun (Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlar məcmuəsi, 2017: 384).

Nəticə

Bundan başqa, yalan məlumatlar təsdiq və ya inkar formasında verilə, qəti, yaxud ehtimal olunan formada ifadə edilə bilər. Təcrübə göstərir ki, dələduzlar nəticəyə nail olmaq üçün sözdə aldatma kifayət etmədikdə, aldadıcı hərəkətlərdən istifadə edirlər (6,7,8,9). Çünki bəzən aldatma hərəkətləri sözdən qat-qat artıq inandırıcı qüvvəyə malikdir. Bu, belə hərəkətlərdə təkə yalanın təsdiq edilməsi deyil, həm də bu təsdiq üçün müəyyən “dəlillər”in olması ilə izah edilir. Məsələn, polis forması geyərək axtarış aparən və əşyaları müsadirə edən subyekt təkə özünün polis işçisi olduğunu təsdiq etmir. O, bunu öz xüsusi geyim forması və özünün bütün davranışı ilə “sübut edir”. Yaxud saxta sənəd təqdim edən şəxs, təkə sənədin məzmununda olan yalan məlumatı vermir, həm də müvafiq “yalan sübutları” nümayiş etdirir. Ümumiyyətlə, aldatma hərəkəti, bir qayda olaraq, zərərçəkəni bilavasitə yanıltmaq və bu yolla əmlakı ələ keçirmək üçün tətbiq edilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il Konstitusiyası – <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il Cinayət Məcəlləsi – <http://www.e-qanun.az/framework/46947>
3. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlar məcmuəsi. (1991-2016). (2017). Bakı, “MSV Nəşr”, 480 s.
4. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. (2018). H.e.d., prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Yenidən işlənmiş təkrar nəşr. I Hissə. CM-in 1 – 189-1-ci maddələrinin şərh. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, 704 s.
5. Quliyev, R.İ., İmanov, M.N. (2004). Cinayət hüququ. Xüsusi hissə: Dərslük. Təkrar nəşr. Bakı: Qanun, 816 s.
6. Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il Konstitusiyası – <http://www.e-qanun.az/framework/897>
7. Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il Cinayət Məcəlləsi – <http://www.e-qanun.az/framework/46947>
8. Azərbaycan Respublikasının 11 iyul 2000-ci il Vergi Məcəlləsi – <http://www.e-qanun.az/framework/46948>
9. Azərbaycan Respublikasının 29 dekabr 2015-ci il İnzibati Xətalar Məcəlləsi – <http://www.e-qanun.az/framework/46960>

Göndərildi: 24.03.2024

Qəbul edildi: 20.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/74-79>

Gunash Yusifgizi
Baku State University
master student
yusifqizi2000@mail.ru

HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE CREATION OF COMMERCIAL COURTS

Abstract

The emergence of commercial law accompanied the emergence of commercial courts. Throughout history, the role played by merchants in developing trade relations between states is also reflected in the formation of trade law. Especially since the Middle Ages, merchants began to formulate special rules to resolve disputes and conflicts between them with local and other foreign merchants in the same way. Merchants wanted to remain independent from the jurisdiction of local princes and to speed up the speed of the judicial process. Then, as now, such processes were prolonged for cross-border transactions. The cities of northern Italy developed a special case law for merchant guilds that became known in England as the Lex Mercatoria. These transnational customs later began to spread to the European territory. Although the formation of trade customs has long led to the application of similar rules by different states, the continued development of different legal systems and the different levels of economic relations have led to the differentiation and specificity of how individual states deal with commercial disputes. In this regard, we consider it important to look at the experience of several European countries, Turkey and Russia, in addition to Azerbaijan.

Keywords: *commercial law, commercial traditions, guild, commercial courts, commercial arbitration*

Günəş Yusifqızı
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
yusifqizi2000@mail.ru

Kommersiya məhkəmələrinin yaradılmasının tarixi və hüquqi aspektləri

Xülasə

Kommersiya məhkəmələrinin ortaya çıxması ticarət hüququnun yaranması ilə birlikdə olmuşdur. Tarix boyunca tacirlərin dövlətlər arasında ticarət münasibətlərinin inkişafında oynadığı rol özünü ticarət hüququnun formalaşmasında da göstərir. Xüsusi ilə orta əsrlərdən etibarən tacirlər getdikləri yerlərdə yerli və digər xarici tacirlərlə aralarında yaranan anlaşmazlıq və ixtilafı eyni cür həll etmək üçün xüsusi qaydalar formalaşdırmağa başlamışlar. Tacirlər yerli knyazların yurisdiksiyasından müstəqil qalmaq və məhkəmə prosesinin sürətini sürətləndirmək istəyirdilər. İndi olduğu kimi, o zaman da belə proseslər transsərhəd əməliyyatlar üçün xüsusilə yavaş gedirdi. İtaliyanın şimalındakı şəhərlər İngiltərədə Lex Mercatoria kimi tanınmağa başlayan tacir gildiyaları üçün xüsusi presedent hüququ hazırladılar. Bu transmilli adətlər daha sonra Avropa ərazisinə yayılmağa başladı. Ticarət adətlərinin formalaşması uzun müddət müxtəlif dövlətlərdə oxşar qaydaların tətbiqinə zəmin yaratsa da, dövlətlərin müxtəlif hüquq sistemlərində inkişaflarını davam etdirməsi və iqtisadi münasibətlərin müxtəlif səviyyəsi ayrı-ayrı dövlətlərin kommersiya mübahisələrinə baxılmasında tutduğu yol fərqlənməsinə və spesifikləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu xüsusda Azərbaycanla yanaşı, bir sıra Avropa dövlətlərinin, Türkiyə və Rusiyanın təcrübəsinə nəzər salmağı vacib hesab edirik.

Açar sözlər: *ticarət hüququ, ticarət adətləri, lonca, ticarət məhkəmələri, kommersiya arbitraji*

Introduction

The development of commercial law and the emergence of the first commercial courts (quasi-judicial institutions) are more characteristic of the Middle Ages. Thus, only a few institutions of commercial law have come from the Ancient world and reached our modern times. Roman law had several isolated causes of action specifically for commercial law purposes only.

In the Middle Ages, cities throughout the Holy Roman Empire adopted a practice that began in Italy, developing a common law system of professional law for merchants. This system was adapted to local conditions, but often in similar ways and reflected in municipal laws and the charters of merchant guilds (Ülgen, 2015: 42).

The trade court institution, the guild (corporation), which was the organizational form of the medieval professional and artistic master, and the fair, bazaar, and fairs that formed the medieval trade centers were born from special needs. In the Middle Ages, customs that appeared in guilds, markets, and fairs formed the most important rules of commercial law. To implement these rules regulating the relationship between certain professional groups, special organizations were needed over time. Guilds, which are one of these organizations, were established to protect the interests of merchants in social and commercial life, as well as to solve problems arising in the legal field. The most important feature of the organization of guilds is that the masters of the same profession and art form a closed group (class). Therefore, the guilds only solved the legal problems of their members who were registered in their organizations contributed to the development of commercial customs and customs with the commercial practices they implemented, and formed the foundations of commercial law. Guilds were headed by one or more consuls elected for six months or one year, and these consuls were elected by members registered in the guild. Consuls made their decisions according to commercial customs and traditions (Yenipinar, 2015, 301). Disputes between merchants belonging to different guilds were not dealt with by the guild courts, which had a special organization. Since leaving such disputes between merchants to the (ordinary) legal courts does not provide a solution, the merchants gathered to do business in certain periods of the year, and the resolution of the disputes between them was left to a special court named Fair and Market, and the right of the accident was executed by the merchants. Merchants exercising jurisdiction in these courts followed a simple and simple reasoning method and made decisions according to commercial customs and traditions. Due to all these, the distinguishing feature of the fair and market courts formed in the Middle Ages is that the judges are merchants and the cases are commercial. After the 16th century, a new period of development began in commercial law. Commercial law, which until now had relied on customs and traditions, gradually began to be compiled with orders and laws.

The beginnings of commercial exchanges in *Turkey* date back to the period when the Ottoman Empire was first established. Since the law applied in the period from the establishment of the Ottoman Empire to the declaration of Tanzimat (1299-1839) was based on the principles of the Quran and Sharia, there was no need for a legalization movement in this period. During this period, the place of resolution of commercial disputes was Sharia courts. In the 18th century, institutions similar to the guild organizations in Europe emerged in the Ottoman Empire under the name of tradesmen's organizations. In areas where tradesmen's organizations existed, people who were not members of the organization could not engage in trade and art. To become a member of the organization, a person had to pass through certain stages earn the title of mastership, and be recorded in the tradesmen's register (Narbay, 2020: 39-44). The importance of tradesmen's organization in terms of commercial law's reason is those disputes that arose among the members of the organization were resolved by tradesmen in "guilds", according to professional practices and commercial customs. In this way, tradesmen masters gathered in certain rooms called guilds and worked for the development of their professions as well as finding solutions to the conflicts that arose among themselves.

Since the beginning of the 19th century, the commercial relations of the Ottoman Empire with Europe have increased significantly. For this reason, it has been observed that some commercial customs and traditions, apart from the religious provisions, have begun to enter the legal life and

become increasingly widespread. However, it has become very difficult for Sharia court judges to know and follow these customs and traditions. For these and similar reasons, an exceptional commission was established to hear mixed trade cases between foreign and Ottoman merchants in 1800-1801. This commission, under the supervision of the Customs Commissioner, consisted of foreign and Ottoman merchants. Thus, for the first time in Ottoman history, the jurisdiction of the Sharia courts was narrowed (Narbay, 2020: 39-44).

In 1838, the "Umur-u Public Works Assembly" was established, affiliated with the Ministry of Foreign Affairs and consisting of five members under the chairmanship of the Undersecretary of Foreign Affairs. With the establishment of the Ministry of Commerce instead of the Public Works Council, a commercial court was established in 1840 under this ministry. This court decided to follow commercial customs and European law.

After the proclamation of the Republic, the general establishment and duties of the first instance courts serving in the field of judicial justice were stipulated by Law No. 469 on the Abolition of the Mehakimi Sharia and the Law on the Organization of the Mehakimi which was adopted on 08.04.1924. The first instance courts were the civil courts of peace and the civil courts of the first instance. The Commercial Court of First Instance was organized as a chamber of the Civil Court of First Instance (Demirci, 2019: 95-129). Since 2011, the outcome of commercial disputes and commercial courts has been regulated by the Turkish Commercial Law.

France had dedicated commercial judges as early as the 16th century and transferred this facility to *Germany* during the Napoleonic invasion. After the Thirty Years' War, *France* became a leader in commercial law. A general commercial code known as the "Ordonnance du commerce" was drawn up in 1673 under Louis XIV and his minister of finance, Jean-Baptiste Colbert. It was introduced in 1807 during the Napoleonic era and formed the basis of the regulation of trade relations in *France*, *Poland*, *Luxembourg*, *Belgium*, the *Netherlands*, and parts of *Germany* such as *Rhineland*, *Hesse*, the *Palatinate* and *Baden* (5).

Trade customs formed in the Middle Ages found their way to most European countries after that period. Thus, this transnational system opened its doors to *Germany* in the late Middle Ages. The Bankoamt in *Nuremberg* was one of the first German merchant courts. An imperial edict issued by Maximilian I in 1508 stated: "No one is better qualified to judge the errors and trades of merchants than other learned merchants." The first German commercial court was established in 1804 in *Nuremberg*. This court was presided over by a barrister and two merchants, just like today's commercial departments. French commercial courts employed only merchants, so the practice of using two merchants and one lawyer, as in *Nuremberg* and *Hamburg*, was known as the "German system." *France* then adopted the German approach. The General German Commercial Code (Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch) was introduced in some countries such as *Prussia* and *Austria* in 1861 on the recommendation of the Federal Convention of the German Confederation. It became law in the North German Confederation and throughout the Empire in 1869. In Article 3 of the Code, the choice of a special commercial court is provided, concerning the sending of cases to the "ordinary" court in the absence of a special economic court. Before the Judiciary Act (Gerichtsverfassungsgesetz, 1879), *Germany* had a cross-border supreme court of appeal for commercial cases, a step towards full legal unity. This federal supreme commercial court (Bundesoberhandelsgericht) for the North German Confederation was opened on 5 August 1870 in *Leipzig*. A year later, when the German Empire was established, the court became known as the Imperial High Commercial Court (Reichsoberhandelsgericht) (6).

When the Judiciary Act came into force in 1879, the Imperial Supreme Commercial Court was incorporated into the imperial court (Reichsgericht). Since 1909, the rules of commercial units have not been significantly changed.

The history of commercial courts in *Russia* begins with the establishment of the first commercial court in the Russian Empire on November 26, 1808, in *Odessa*. In a report submitted to the emperor by Duke de Richelieu, Governor-General of *Odessa*, the creation of an independent institution of economic justice in the form of commercial courts was emphasized as a desire to

ensure the most favorable economic regime for Odessa and the entire Black Sea-Azov region. The creation of the first commercial court in Odessa was due to local peculiarities: due to its location on the coast, a significant development of trade was achieved shortly after the city was founded. From this point of view, the general courts of that time were extremely slow and completely ignorant of the daily conditions of trade, which hindered such development. Ten years after the Odessa Commercial Court was established, a similar court was established in Taganrog. This allows us to talk about the beginning of the formation of the system of commercial courts in Russia (Vyatka, 2012: 89-90). At first, the administrative authorities had great influence over the commercial courts, because in difficult cases they usually appealed to the governor-general's office. Subsequently, the settlement of cases through settlement agreements has become one of the most important features of handling cases in commercial courts.

Commercial courts were unique institutions, their main feature and advantage was that the process in these courts was based on the principle of adversary, which greatly accelerated the time of consideration of cases. Common civil courts were dominated by the inquest process at that time, and the adversarial process was introduced only after the judicial reform of 1864. Since the profile of the economy has changed since the early days of the establishment of the *USSR*, the fate of commercial disputes during that period is not characterized. Especially in the last years of the existence of the *USSR*, it was determined by the *USSR* Law No. 1861-I dated December 26, 1990 "On Amendments and Additions to the Constitution (Fundamental Law) of the *USSR* in connection with the improvement of the state management system" that economic disputes in the *USSR* the resolution of which is carried out by the Supreme Arbitration Court of the *USSR* and is noted as the body that resolves economic disputes created in the republics per their laws. The organization, procedure, and powers of the Supreme Arbitration Court of the *USSR* are determined by the Law of the *USSR* No. 2170-I dated May 17, 1991 (entered into force on July 1, 1991) "On the Supreme Arbitration Court of the *USSR*". Under this law, the Supreme Arbitration Court of the *USSR* exercised judicial power by resolving economic disputes between enterprises, departments, and organizations within the jurisdiction of the *USSR*, including collective farms, individual, joint ventures, and international associations of *USSR* organizations. The Supreme Arbitration Court of the *USSR* was abolished on January 2, 1992, by Decree No. 3045-I of the Presidium of the Supreme Soviet of the *RSFSR* dated December 28, 1991.

On the other hand, when elaborating on English commercial law, the first name related to this is Lord Mansfield (1705-1793), one of the great judges of the 18th century, who served as Attorney-General and Minister of Justice, created many of the principles that form the basis of Commercial Law today. The result of his efforts led to the growth of commercial courts at King's Bench and the adoption of many court decisions that developed the law of contract and other commercial matters. Lord Mansfield is often called the founder of *English commercial law*. He modernized the practice by introducing fairer and more efficient procedures and shocked his colleagues by often announcing verdicts orally at trial rather than delaying them for months. The problems with handling complex commercial matters by judges with no experience were relevant at the time. A classic example, the case of *Rose vs The Bank of Australasia*, which arose out of the grounding of Sir Walter Raleigh, is often said to be the spark that led to the creation of the Commercial Court, as the judge of the King's Bench Division, Mr. Lawrence ("Long Lawrence"), created a mess. The idea of a Specialized Commercial Court predates this case. He admitted that it created confusion, citing the huge costs and endless delays often involved in legal proceedings in ordinary courts (6).

From the beginning, the Commercial Court has been at the forefront of implementing flexible procedures to resolve disputes as efficiently as possible. This was the beginning of the practice of referring all interlocutory applications to a Commercial Court judge rather than to magistrates, which continues to this day. Within the Queen's Bench (now the King's Bench Division) and Chancery divisions, this was a feature of the Commercial Court until it was taken over by the recently created Exchequer List. Since the early 1990s, more than 75% of cases brought before the Court have involved at least one foreign party. It was the unanimous recommendation of the Board

of Judges that the first commercial judge, J.C. Mathew. He initially tried all commercial cases (with two reserve judges in case of illness or absence from the circuit). As the Court's work expanded, approximately eight judges began to sit on the Court at any one time, in addition to the 15 specialist judges authorized to sit on the Court. When JC Mathew first sat as a judge of the Court, most trials were completed in one day. The current average length of a Commercial Court hearing is 9 days, and in 2021 the Court heard 11 cases that took more than four weeks. Amounts awarded can run into the billions of pounds, particularly in financial cases (6). Many cases are significant for markets and set the standard for industry practice worldwide. Technology – both as an aid to effective litigation and as a subject – plays an increasingly important role in the work of the Court and the Administration of Justice.

The 1990s, when the *modern Azerbaijani legal system* began to take shape, should be considered the beginning of the formation of a normative base for judicial legal resolution of commercial (economic) disputes. Although Azerbaijan declared its independence in October 1991, the legal system and laws inherited from the USSR did not guarantee the construction of a legal and democratic society, ensuring the rule of law, and protecting human rights and freedoms (8). All these features required the implementation of reforms in the field of law for the future development of society, the formation of a legal and judicial system based on completely new progressive and democratic values, and the legislative framework. As a logical result of this, local economic courts were organized according to the Decrees of the President of the Republic of Azerbaijan "On the organization and operation of the courts of the Republic of Azerbaijan" dated 17.06.1999 and "On the development of judicial bodies" dated 17.08.2006. Before the entry into force of the Law of the Republic of Azerbaijan dated December 30, 2005 "On Amendments and Additions to Some Legislative Acts of the Republic of Azerbaijan", that is, until January 20, 2006, economic disputes in the Republic of Azerbaijan were resolved by the following courts: 1) local economic courts; 2) Economic court on disputes arising from international agreements; 3) Economic Court of the Republic of Azerbaijan; 4) Collegium of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan on economic disputes. After the entry into force of the aforementioned Law, the norms governing the powers of the Economic Court of the Republic of Azerbaijan and the Economic Court on disputes arising from international agreements were removed from the Law "On Courts and Judges" and the issues resolved by them were assigned to the jurisdiction of local commercial courts (9). With the Law dated June 22, 2010, additions and changes were made to the Law "On Courts and Judges", with the aim of improving the judicial system and ensuring the application of the mentioned Law, new courts were established by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated July 15, 2010 - administrative-economic courts were organized: the organization and powers of administrative-economic courts were determined by Articles 42-46-a of the Law "On Courts and Judges" and Article 26 of the Civil-Procedural Code of AR. The location and territorial jurisdiction of the administrative-economic court organized by administrative territorial units or free economic zones of the Republic of Azerbaijan was determined in accordance with Article 109, Clause 32 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, taking into account the proposal of the Judicial-Legal Council (Mövsümov, 2011: 129-131).

Later, in the Decree No. 604 of the President of the Republic of Azerbaijan dated April 3, 2019, "On Deepening Reforms in the Judicial-Legal System", in order to facilitate the opportunities for entrepreneurs to apply to court and to ensure that disputes related to entrepreneurship are considered by judges with deeper legal knowledge and experience in the relevant field, tax and It is planned to establish a specialized court for cases related to customs payments, disputes arising from the payment of mandatory state social insurance fees, as well as other issues related to entrepreneurial activity (11). According to the Decree No. 1325 of the President of the Republic of Azerbaijan dated July 19, 2019 "On the organization of administrative courts and commercial courts and amendments to the Law of the Republic of Azerbaijan "On Courts and Judges", administrative-economic courts will be abolished from January 1, 2020 administrative courts and commercial courts were organized separately in the cities of Nakhchivan, Baku, Ganja, Sumgait, Shirvan and

Sheki. Thus, as a result of the changes that have taken place over the past 25 years, the creation of a body of specialized courts and judges dealing with commercial disputes has been achieved.

Conclusion

The transnational and economic nature of trade relations has created the need for disputes arising from these relations to be handled by specialized courts and judges. In each of the states compared above, the tendency to form trade customs to protect the rights of foreign traders and the need for separate institutions that can apply these customs as a logical continuation of this has been revealed. Along with the mentioned states, the Republic of Azerbaijan also used various institutions and judicial institutions for some time after gaining its independence. As a result of the legal reforms carried out in the country, commercial courts consisting of qualified judges were formed. The creation of the mentioned courts was also related to the high development stage of economic relations in the country.

Thus, although some commercial disputes are settled by arbitration and other alternative methods, commercial courts continue to maintain their relevance. Since most of the mentioned disputes contain foreign elements, although the parties to the dispute are sometimes not interested in the consideration of that dispute by the court of a state, international acts, and national legislation have revealed a sharp position in determining the competent court and arbitration in the consideration of these disputes, which greatly affects the relevance of commercial courts. gives impetus.

References

1. Ülgen, H., Helvacı, M., Arkan, S. (2015). Ticari İşletme Hukuku, 20. Baskı, Ankara: Banka ve ticaret hukuku araştırma enstit, 433 s.
2. Yenipınar, F.B. (2015). Ticaret Mahkemelerinin Görev, Yetki ve Çalışma Usulleri. Ankara: Seçkin Yayınevi, 672 s.;
3. Narbay, Ş., Akkuş, M. (2020). Ticari iş ve tüketici işlemleri kavramları ekseninde görevli mahkeme ve dava şartı arabuluculuk üzerine düşünceler. Türkiye Adalet Akademisi Dergisi (44), 89-97.
4. Demirci, A. (2019). Osmanlı devleti'nde taşra ticaret mahkemeleri. Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi (75), 95-129.
5. <https://www.handelsrichter.eu/en/commercial-judges/history-of-commercial-judges/>
6. <https://www.judiciary.uk/courts-and-tribunals/business-and-property-courts/commercial-court/about-the-commercial-court/the-history-of-the-commercial-court/>
7. Ustyuzhaninova, V.A. (2016). «Apellyatsiya v ekonomicheskoy pravosudii. Kirov: Vyatka, 314.
8. <https://jlc.gov.az/az/mehkeme-sistemi/tarixi>
9. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
10. Mövsümov, M. (2011). Mülki Prosesual Hüquq. Dərslük. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 416 s.
11. İnzibati məhkəmələrin və kommərsiya məhkəmələrinin təşkili və “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 9 iyul tarixli 1632-VQD nömrəli Qanununun tətbiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.

Received: 02.04.2024

Accepted: 20.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/80-88>

Madina Abbaszade
Baku State University
master student
madinaabbaszada@gmail.com

TRANSFER PRICING AND ITS METHODS

Abstract

The transfer pricing is the price determined during transactions between related parties and should be consistent with the prices determined in comparable transactions between independent parties under the same conditions. Transfer pricing applies to controlled transactions. Controlled transactions are transactions between related parties. The price applied in controlled transactions should be consistent with the price applied in transactions between unrelated independent parties under the same circumstances. If the prices of goods, works, or services provided or received within controlled transactions do not align with the prices of comparable non-controlled transactions, the tax authority will recalculate the tax for that transaction based on the transfer prices. The "arm's length" principle is the basis of the application of the transfer price. According to the "arm's length" principle, transactions between related parties must reflect terms of transactions between independent parties.

5 methods are used to apply the transfer price. 1) comparable uncontrolled price method; 2) resale price method; 3) the cost plus; 4) transactional net margin method; 5) the profit-split method.

In the article, the concept of transfer pricing, rules of application, arm's length principle, and methods of transfer pricing application are thoroughly examined.

Keywords: *transfer pricing, arm's length principle, multinational enterprises, related parties, controlled transactions*

Mədinə Abbaszadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
madinaabbaszada@gmail.com

Transfer qiyməti və onun metodları

Xülasə

Transfer qiyməti əlaqəli şəxslər arasında aparılan əməliyyatlar zamanı müəyyən edilən və müstəqil şəxslər arasında eyni şərtlər daxilində həyata keçirilən müqayisə edilə bilən əməliyyatlarda təsbit olunan qiymətlərə uyğun olmalı qiymətdir. Transfer qiyməti nəzarət olunan əməliyyatlara tətbiq olunur. Nəzarət olunan əməliyyatlar əlaqəli şəxslər arasında aparılan əməliyyatlardır. Nəzarət olunan əməliyyatlar zamanı tətbiq olunan qiymət eyni şəraitdə əlaqəli olmayan müstəqil tərəflər arasında aparılan əməliyyatlar zamanı tətbiq olunan qiymətə uyğun olmalıdır. Nəzarət olunan əməliyyatlar çərçivəsində təqdim edilən və ya alınan malların (işlərin, xidmətlərin) qiymətləri müqayisə edilən nəzarət olunmayan əməliyyatlar üzrə qiymətlərə uyğun olmadığı halda, vergi ödəyicisi və vergi orqanı həmin əməliyyatdan vergini transfer qiymətləri əsas götürülməklə yenidən hesablayır. Transfer qiymətinin tətbiq olunmasının əsasında "qol uzunluğu" prinsipi dayanır. "Qol uzunluğu" prinsipinə görə qarşılıqlı şəkildə əlaqəli olan tərəflər arasındakı əqdlərin şərtləri bir-birindən asılı olmayan tərəflərin arasındakı eyni əqdlərin müvafiq şərtlərinə uyğun olmalıdır.

Transfer qiymətinin tətbiq olunmasında 5 metoddan istifadə olunur: 1) qiymətlərin müqayisəsi üsulu; 2) sonrakı (təkrar) satış qiyməti üsulu; 3) dəyərin toplanması üsulu; 4) rentabellik üsulu; 5) mənfəətin bölgüsü üsulu.

Məqalədə transfer qiymətinin anlayışı, tətbiqi qaydaları, qol uzunluğu prinsipi və transfer qiymətinin tətbiqi metodları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: transfer qiyməti, qol uzunluğu prinsipi, çoxmillətli müəssisələr, əlaqəli tərəflər, nəzarət olunan əməliyyatlar

Introduction

When two unrelated companies engage in a business transaction, the prices and conditions of their deal are generally determined by market forces. This implies that external factors like supply and demand, competition, and other market influences play a significant role in determining the price of goods and services. When companies within the same multinational group conduct transactions with each other, normal market forces may not apply in the same way as they do in regular transactions. Therefore, these companies need to try and create a simulated market environment to determine fair prices for their internal transactions. This is necessary to ensure that the prices reflect what would have been agreed upon if the companies involved were independent of each other, by the arm's length principle. Although transfer pricing policies can be abused for tax avoidance or evasion, it is important to note that the process of examining these policies is different from investigating tax fraud. The primary objective is to ensure that the pricing between associated entities is reasonable and consistent with what would be expected between unrelated parties in an open market, guaranteeing a fair playing field for tax purposes (1).

When companies belonging to the same group trade with each other, they set prices for these transactions (known as transfer pricing). However, if these prices do not match what independent companies would charge in the open market, it can lead to issues with how much tax these companies owe. As a result, the amount of tax revenue collected by the country is affected. To address this issue, the countries that make up the OECD (an international organization) have agreed to adjust the profits reported by these companies to ensure that taxes are fair. They do this by determining what the terms and prices of these transactions would look like if the companies were not related but were independent businesses engaged in similar deals under similar conditions. This ensures that everyone follows the arm's length principle, which aims to ensure that transfer prices among related companies are similar to prices charged between unrelated parties. Being part of a multinational enterprise (MNE) doesn't necessarily mean that companies always set prices and terms that wouldn't happen in a normal market situation. Sometimes, different parts of a large company operate independently and make deals with each other as if they were separate entities. They base these deals on the actual economic conditions of the market, just like they would with any other company. Managers in different parts of a multinational enterprise (MNE) may want to demonstrate strong profits for their section. As a result, they may not set prices for internal transactions in a way that would reduce their own profits. Tax authorities should keep this in mind when deciding where to focus their efforts on assessing whether companies are pricing their internal transactions fairly (transfer pricing examinations). It may seem like the different departments within a company are negotiating hard with each other to set prices for their transactions, but this alone does not guarantee that the prices are fair, especially if the company is a multinational enterprise (MNE). In such cases, the fact that the departments are all part of the same MNE could still influence their decisions. Therefore, tax authorities need to consider more than just whether there was tough bargaining to determine if transactions between different parts of the same company are being priced fairly (1).

Transfer pricing is a really important element in international taxation because it directly affects where profits are reported and, consequently, where taxes are paid. In a world where businesses can operate in multiple countries with different tax rates, the allocation of income and expenses between resident and non-resident entities within the same multinational enterprise (MNE) becomes a powerful tool for managing tax liabilities (Reuven Avi-yonah, 2007:102).

The arm's length principle means that the price of goods or services exchanged between related parties should be similar to the price of similar goods or services exchanged between independent

parties. This is to ensure that the prices charged between related parties are in line with market conditions. The arm's length principle is based on the idea that the open market regulates the economy. This principle considers price adjustment to market conditions as the most appropriate and fairest standard. Thus, the price calculated during the transfer of goods, work and services between related parties should be in accordance with the current market price and market conditions. The arm's length principle aims to create a level playing field by using market prices as a benchmark, becoming a fair approach for all parties involved, including tax authorities, corporations themselves and other stakeholders in the global economy (1).

The arm's length principle states that transactions between related entities in a multinational group should be conducted as if the entities were independent businesses dealing with each other. This means the terms and conditions of their financial and commercial relationships should be the same as if they were unrelated parties.

The arm's length principle is widely accepted, especially among OECD member countries. The arm's length principle aims to create a level playing field in taxation for multinational enterprise (MNE) group members and independent businesses. This approach means neither is favored nor disadvantaged when it comes to paying taxes. By treating related and unrelated business transactions similarly for tax purposes, the arm's length principle helps to maintain fair competition. It prevents tax policies from influencing business decisions that could unfairly benefit companies with international affiliates over those that only operate domestically. When tax considerations do not distort business decisions, it's easier for companies to trade and invest across borders. This openness can lead to increased international trade and investment, driving economic growth (1).

The arm's length principle is reflected in Article 9 of the OECD Model Tax Convention. This article is the authoritative statement of the arm's length principle. It sets out the rules for how tax authorities can adjust profits if related entities in different countries set their internal prices differently than independent entities would. The analysis under Article 9 involves two main comparisons (3):

a) Conditions (not just prices) between related entities are compared with what would occur between independent entities. This is to see if an adjustment in accounting for tax purposes is warranted.

b) Profits that would have been earned at arm's length are calculated to determine how much the accounts might need to be rewritten to reflect these fair profits.

Article 9 ensures that tax authorities have a basis to review and adjust intra-group transactions to prevent companies from artificially lowering their tax liabilities by shifting profits between countries within their corporate group. The goal is to have intra-group transactions reflect the same profits as if the transactions were between completely independent companies (3).

If the related entities set conditions that differ from those expected between independent entities and this results in a shift of profits, tax authorities can adjust the profits to what they would have been under arm's length conditions and tax them accordingly.

The arm's length principle is rooted in contract law, which ensures a fair deal. Currently, the arm's length principle is recognized as the international standard for determining an appropriate transfer pricing.

According to article 14-1 of Tax Code of Republic of Azerbaijan, transfer price means the price determined during transactions between the following persons and the price determined in comparable transactions between independent persons under the same conditions (4).

1) a) between a resident of the Republic of Azerbaijan and non-resident persons who are mutually dependent on him; b) between a resident of the Republic of Azerbaijan and any representative office, branch and other division of non-resident who is mutually dependent on him located in other states (territories);

2) a) between a permanent establishment of a non-resident in the Republic of Azerbaijan and that non-resident himself; b) between a permanent establishment of a non-resident in the Republic of Azerbaijan and any representative office, branch and other department located in other states

(territories); c) between a permanent establishment of a non-resident in the Republic of Azerbaijan and any other person mutually dependent on that non-resident located in other states;

3) between a resident of the Republic of Azerbaijan and (or) non-resident's permanent establishment in the Republic of Azerbaijan and entities established (registered) in countries subject to preferential taxation;

4) except the above, between a resident of the Republic of Azerbaijan or permanent establishment of non-resident in the Republic of Azerbaijan and non-resident persons in the following cases:

a) individuals have conducted transactions on products traded on international commodity exchanges and (or);

b) During the tax year, the total income of a resident of the Republic of Azerbaijan or a non-resident's permanent representation in the Republic of Azerbaijan exceeds 30 million manats, and the volume of transactions with each non-resident person has a specific weight of more than 30 percent in the total income (expenses) (4).

According to Article 14-1.3 of the Tax Code, if the value of the goods, work, or service provided by the taxpayer is less than the value of a similar transaction between other persons, except for the persons listed above, then the tax is calculated based on the transfer price. If the value of the goods, work, service provided by the taxpayer is higher than the value of a similar transaction between other persons, except for the persons listed above, then the tax is calculated on the basis of the actual sales price (4).

Comparable uncontrolled price method. The Comparable Uncontrolled Price (CUP) method is one of the main techniques used in transfer pricing analysis to ensure that transactions between related enterprises of multinational enterprises (MNEs) are consistent with the arm's length principle. The CUP method compares the price calculated in a transaction between related parties with the price calculated in comparable circumstances in a transaction between independent parties (1).

The CUP method compares transactions that are sufficiently similar in terms of the nature of the goods or services, the terms of the transactions, and the economic and market conditions in which the transactions occur. The transactions being compared must be sufficiently similar to make a fair comparison. When comparing operations, factors such as sales conditions, volume, and market conditions should be taken into account. If between controlled and uncontrolled operations, there are differences in terms of sales, product quality, product volume, etc. If there are differences, then the price in the uncontrolled transaction should be adjusted accordingly. Transactions can be compared after adjustments are made.

The main condition of the CUP method is that there should be no significant differences between the controlled operation and the uncontrolled operation that could significantly affect the price. In the absence of such differences, an uncontrolled operation can serve as a benchmark for a directly controlled operation. When there are significant differences between transactions, the CUP method can be used, provided these differences are quantified and reasonably accurate adjustments are made to the prices in the uncontrolled transaction. Because the CUP method provides a clear, direct comparison of prices, it is considered one of the simplest and most reliable transfer pricing methods when similar transactions exist. If there are no significant and price-affecting differences between similar transactions, using the CUP method is the most convenient and reliable method (1).

The use of the CUP method is mostly applied in relation to stock market goods. Commodities are subject to less price changes than other commodities, so transactions can be easily compared. Commodity quotations from reliable sources such as international exchanges or government agencies are used as benchmarks for determining prices in similar uncontrolled transactions. The CUP method can effectively determine the transfer price for stock commodities.

When using the CUP method to determine the arm's length price for related party transactions, it is important to consider various factors such as the country of origin of the goods, terms of delivery, and the volume of the sold product. For instance, if an independent enterprise sells wine of

the same type, quality, and quantity as the wine sold between related enterprises, and these sales occur under similar conditions, then the CUP method can be easily applied. However, if one of the comparable establishments sells French wine and the other sells Russian wine, adjustments may be necessary to account for any material price differences arising from the origin of the wines.

Consider the following example related to the volume of a product. Company A sold 10,000 tons of a product to its subsidiary at \$800 per ton. Later, it sold 5,000 tons of the same product to an independent company at \$1,000 per ton. Although there is a visible price difference in this example, it is important to note that Company A gave a discount to its subsidiary for selling more products. Hence, this case should not be considered as a price difference when selling to an independent company. These transactions are comparable. So, when the enterprises sell more products to their customers, they consider a discount in the price of the products compared to their customers who sell a smaller volume of products (1).

Resale price method. The application of the resale price method initially begins with the determination of the price at which the enterprise resells the goods purchased from another enterprise with which it is related to an unrelated enterprise. The price at which the enterprise buys the goods from a related enterprise and sells them to an unrelated party is considered "the resale price". Gross margin (resale margin) is deducted from the resale price. After deducting resale margin, customs duties, transportation costs and other costs from the resale price, the transfer price is determined according to the arm's length principle (1).

The resale method is sometimes called "the resale minus method" because it is calculated by subtracting the gross margin from the resale price. Gross margin is expressed as a percentage of gross revenue from sales. Gross profit is sales minus cost of goods sold. For example, if the original cost of an item is \$20 and the item is resold for \$40, the gross profit margin is calculated as follows: $(\$40 - \$20) / \$100 = \$20 / \$100$, or 40 percent. The resale price is the \$100 selling price, minus the \$40 gross profit, or \$60 total (Feinschreiber, 2004:70).

The resale method is typically used to determine the transfer price when selling tangible property. In order to apply the resale method, the goods that are the subject of resale should not differ from their previous condition and should not be subjected to any processing process. Re-sold goods must retain their original condition. Packaging and labeling of goods during resale is not considered as a change. The resale price method measures the cost of the functions performed (Feinschreiber, 2004:70).

The resale price method is particularly useful when products are resold by a distributor or marketing operation.

When applying the resale price method, two comparison methods are used: a) internal comparison and b) external comparison. Internal comparison: An entity buys goods from a related entity and then resells them to an unrelated party with a resale margin on the goods. In this case, the resale margin applied by the entity is compared to the resale margin applied when selling the goods to other unrelated parties. External comparison: An entity buys goods from a related entity and then resells them to an unrelated party with a resale margin on the goods. The entity's resale margin on the goods is compared to the resale margin applicable between unrelated independent enterprises when the goods is resold (1).

We mentioned above that the following conditions must be observed for the application of the CUP method: a) there should be no difference between the compared transactions; b) if there are circumstances that prevent comparison, then appropriate adjustments should be made so that transactions can be compared. However, when applying the resale method, unlike the CUP method, small and insignificant differences between controlled and uncontrolled transactions are allowed. Thus, although small differences between operations directly affect prices, they do not significantly affect profit margins. When using the resale price method, the focus is on the overall profitability of the transaction rather than the exact specification of the transaction.

However, when comparing margins, important facts that cause the margin to be high should be identified and considered. Consider the following example:

Suppose Company A and Company B are both distributors. Both sell the same product under the same brand in the same market. Company A, unlike Company B, also provides warranty for the goods it sells. So, if the product breaks during the warranty period, Company A undertakes to restore the product free of charge. Company B does not provide warranty for the goods it sells. In this case, A sells the goods at a higher price because of the guarantee. Therefore, Company A's profit margin will be greater than Company B's. This feature, which affects the margin, must be taken into account when operations are compared.

Company X purchases goods from its parent Company Y and then sells them to an unrelated independent party. Company X buys 500 goods, each worth 400 AZN. The total value is 20,000 AZN. The purchase price of the product unit is 300 AZN, and the costs related to the import of the product (customs, transport, etc.) are 100 AZN. Company X sells the goods to an independent party at a price of 500 AZN each.

The transaction conducted between 3 independent parties selling goods of the same quality and volume as the goods sold by company X is investigated and it is found that 20%, 21%, 22% margin was applied to the goods sold by the independent parties. At this time, the margin percentages applied by independent parties are collected and the numerical average is found: $(20\%+21\%+22\%)=21\%$. The transfer price will be calculated assuming the margin applied by Company X as 21%. $500-100-(500 \times 21\%)=400-105=395$. Apparently, using the resale method, the transfer price was calculated from the resale price less import-related costs and gross margin. In the current case, the transfer price was 395 Azn (6).

The cost plus method. The application of the cost plus method begins with the calculation of the cost incurred by the supplier for the goods and services provided to the related enterprise. Then a cost plus mark-up is added to the cost and the transfer price is determined. For the application of this method, initially, the actual costs incurred by the supplier during the production of goods or the provision of services are determined. These costs include production costs, labor costs and other costs. The supplier adds a cost plus mark-up to the costs incurred in providing the goods or service. Cost plus mark-up should be determined by taking into account the functions performed by the supplier, the assets used, the risks assumed and the market conditions. The application of the cost-plus method is more often used in the sale of semi-finished goods based on long-term contracts with related enterprises (1).

When applying the cost plus method, two forms of comparison are used: a) internal comparison and b) external comparison. Internal comparison compares the cost plus mark-up applied by the same supplier for the goods and services provided to the related enterprise and to the unrelated enterprise. In case of external comparison, the cost plus mark-up applied by the supplier to the related enterprise is compared with the cost plus mark-up applied between independent parties (1).

Like the resale method, the cost plus method is comparable to the CUP method if there are no significant differences in transactions. For example, suppose Company X manufactures and sells toasters and Company Y manufactures and sells irons. Both Company X and Company Y incur the same costs for the production process. Since supply and demand for those products in the market are at the same level and production costs are approximately the same, these companies will usually have the same profit margins. So, the production costs and selling price of both products in the market are approximately the same. Therefore, both Company X and Company Y will charge roughly the same trade markup on the goods they sell. Apparently, if Company X and Company Y both sell different types of goods, the comparison of transactions is permissible. Thus, during the application of the Cost plus method, since trade allowances for the provision of goods and services are compared, the main point to pay attention to here is the profitability of enterprises. However, if Company X used a more efficient method of manufacturing the goods and the cost was lower, the comparison of transactions with Company Y would not be considered permissible for determining the appropriate transfer price. In such a case, the price must be adjusted to make the Comparison.

Transactional net margin method. The application of the transactional net margin method involves the comparison of net profit in controlled operations. The profitability method is similar to

the resale method and the cost plus method. However, unlike them, the profitability method compares the net profit from the operation, not the gross margin applied to the goods and services provided (1).

When applying the cost plus and resale plus methods of profitability, two forms of comparison are used. a) internal comparison and b) external comparison. During the internal comparison, the net profit obtained as a result of the operations of the same enterprise both with the related enterprise and with the independent enterprise is compared. During the external comparison, the net profit obtained by the enterprise as a result of the transaction with the related enterprise is compared with the net profit obtained as a result of the transaction between the independent parties (1).

When applying the profitability method, a detailed functional analysis is required to ensure that controlled and uncontrolled operations are comparable. This involves comparing the functions performed, the assets used and the risks assumed in the operations. The net profit determined for the TNMM analysis must comply with comparability requirements, that is, it must take into account all relevant factors that may affect profitability, such as economic conditions, contractual terms and business strategies of the enterprises involved.

If the cost of transactions is high, that is, if both parties to the transaction are engaged in unique activities, then the application of the profitability method is not appropriate. Let's say that Company X is engaged in software development, and Company Y is engaged in film production. Company X develops and sells software to Company Y for the use of special effects in filmmaking. As seen in this transaction, both parties are engaged in a unique activity. In this case, the application of the profitability method will not be reliable, since it is difficult to find comparable operations for such specialized activities. It will be more convenient to apply the profit split method to compare this type of operation. Because it can calculate the unique value that each subsidiary gives to a transaction. If, for example, Company A provides standard advertising services for its film production parent, Company B, then the profitability method may be used. Because there are enough standard advertising companies in the market. It will not be difficult to compare transactions.

Company A provides services to its subsidiary Company B. The cost of the service is 800,000 AZN. The cost of providing the service is 600,000 AZN. The profit obtained as a result of the service is 200,000 AZN. The weight of the profit obtained in this transaction in the total cost is approximately 34%. That is, the weight of 200,000 manat profit in 600,000 manat cost is 34%. The current transaction is compared to a transaction between independent parties. In an uncontrolled transaction between independent parties, the specific weight of profit in total costs is determined at 42%. In this case, the appropriate transfer price will be calculated assuming a specific weight of 42%. If the specific weight will be 42%, the amount of profit in the controlled operation will be equal to 252,000 AZN. In such a case, the tax will be calculated not from 200,000 AZN, but from 252,000 AZN (6).

The Profit-Split Method (PSM) is one of the transfer pricing methods used in international tax practice, particularly useful for complex inter-company transactions involving intangible assets or for business operations where integrated services and goods are exchanged between related entities within a multinational enterprise (MNE). PSM is especially relevant when traditional transaction-based methods like the Comparable Uncontrolled Price (CUP) method or the Transactional Net Margin Method (TNMM) cannot be reliably applied due to the highly integrated activities of the related parties (1).

PSM starts by identifying the total profit earned from the inter-company transactions that are to be split. This could involve the combined profit from a range of integrated services, joint ventures, or transactions involving shared intangibles. The next step is to split these combined profits between the involved entities in a manner that reflects the division of profits that would have been expected had the entities been independent parties dealing at arm's length.

The profits are typically split based on the relative value of the contributions made by each party to the joint activity. These contributions might include tangible assets, intangible assets, services provided, or risks assumed.

The basis for the split should be determined by analyzing functions performed, assets used, and risks assumed by each party, often referred to as the FAR (Functions, Assets, Risks) analysis.

Company A provides services to an independent third party in the amount of 2,000,000 AZN together with its subsidiary company B located in Azerbaijan. 1,600,000 AZN is spent during the provision of the service. The income is 400,000 AZN. 240,000 AZN of the obtained income is transferred to the parent company, and the remaining 160,000 AZN remains in the subsidiary. The specific weight of the share of the subsidiary in the total income is 40%, and the weight of the share of the parent company in the total income is 60%. The specific weight was calculated as follows:

- $(160,000:400,000) \times 100\% = 40\%$ (in relation to the subsidiary)
- $(240,000:400,000) \times 100\% = 60\%$ (in relation to the parent company)

In order to determine the appropriate transfer price, relevant analyzes are carried out and it is determined that the profit is divided 50/50 between the parent company and the subsidiary company. In such a case, the special weight of the subsidiary company located in Azerbaijan in the total profit is taken not 40%, but 50%, and as a result, the profit tax is calculated from 200,000 AZN (6).

The 8-10 Action Plans of OECD, a famous global organization, deal with issues related to transfer pricing. These Action Plans try to define the rules of application of the arm's length principle (7).

Action 8 emphasizes that profits associated with the transfer and use of intangibles should be allocated in accordance with the economic activities and value contributions of the respective entities within an MNE. This means ensuring that the returns derived from controlled transactions involving intangibles are consistent with the value that is actually created by those intangibles (8). Action 9 emphasizes that profits should be aligned with the economic activities that generate them. This involves ensuring that the risks undertaken by different entities within an MNE are appropriately compensated in line with their actual economic performance and not merely contractual agreements (9). BEPS Action 10 focuses on ensuring that the transactional profit split methods and other rules are better aligned with value creation, particularly in complex global value chains (10).

Council Directive on transfer pricing No. 2023/0322 (CNS) is one of the most important directives adopted within the framework of the European Union regarding transfer pricing. This Directive lays down rules to harmonize transfer pricing rules of Member States and to ensure a common application of the arm's length principle within the Union (11).

Conclusion

The purpose of applying transfer pricing is to ensure equal conditions for each of the market participants and fair distribution of tax. Transfer pricing ensures that profits are appropriately distributed and taxed in different jurisdictions. This aligns tax obligations to where actual economic activity and value creation occurs, preventing profit shifting to low-tax countries. The main objective is to reflect the terms of transactions as if they were between unrelated parties, thereby preventing tax evasion and ensuring that each jurisdiction receives its fair share of tax revenues depending on where the value is actually created.

International efforts such as the OECD's Base Erosion and Profit Shifting (BEPS) project, now a powerful global organization, are trying to address these issues by tightening guidelines on how transfer pricing should be applied and ensuring it remains effective in a rapidly changing global economy. This includes increasing transparency, improving information sharing between tax authorities, and clarifying definitions of how value is created in different business models (12).

References

1. OECD Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations. (2022).
2. Reuven s. Avi-Yonah. Irwin I. Cohn Professor of Law. (2007). International tax as international law.
3. Model Tax Convention on Income and on Capital. 2022
4. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
5. Robert Feinschreiber. Transfer Pricing Methods. 334 p. 2004.
6. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Kollegiyasının 2017-ci il 27 yanvar tarixli 1717050000006200 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş Transfer qiymətlərinin müəyyən edilməsi və tətbiqi qaydaları. <https://e-qanun.az/framework/51133>
7. <https://www.oecd.org/tax/beps/beps-actions/actions8-10/>
8. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/Tax/dttl-tax-uk-beps-action-8.pdf>
9. <https://www.roedl.com/insights/beps/beps-action-9-risk-capital>
10. <https://www.roedl.com/insights/beps/beps-action-10-transfer-pricing-other-high-risk-transactions>
11. Council directive on transfer pricing 2023/0322 (CNS).
12. <https://www.oecd.org/tax/beps/>

Received: 06.04.2024

Accepted: 20.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/89-93>

Maryam Atakishiyeva
Baku State University
master student
matakisiyeva@gmail.com

THE CONCEPT OF MISREPRESENTATION IN CONTRACT LAW

Abstract

The subject of misrepresentation as a ground for rescission of a contract is very relevant in contract law. A misrepresentation occurs when one of the parties to a contract induces the other party to enter into a contract by concealing material information or making a false statement. If the misrepresentation is proven, it can affect the validity and enforceability of the contract. The relevance of the misrepresentation is that it violates the basic principle of contract law due to fraud or dishonest behavior, which in turn is contrary to the correct exchange of information and expression of will between the parties. Consequently, the law recognizes a misrepresentation as a valid ground for rescinding a contract or seeking legal remedies.

Evaluating the legal consequences of a misrepresentation on the validity of a contract aims to determine the effect on the validity of the contract and helps to examine the legal requirements and how it may render the contract invalid or unenforceable.

Overall, the aim and objectives of research on misrepresentation as a ground for contract rescission are to deepen the understanding of this legal concept and make new contributions to the field of contract law.

Keywords: *contract, contract law, misrepresentation, deception, invalidity*

Məryam Atakışiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
matakisiyeva@gmail.com

Müqavilə hüququnda yanlış təqdimat konsepsiyası

Xülasə

Müqavilənin ləğvi üçün əsas kimi yanlış bəyanat mövzusu müqavilə hüququnda çox aktualdır. Yanlış bəyanat o zaman baş verir ki, müqavilənin tərəflərindən biri əhəmiyyətli məlumatları gizlətməklə qarşı tərəfə müqavilə bağlamaq üçün təsir edirsə və ya yalan bəyanat verirsə, bu zaman yanlış bəyanat meydana gəlir. Əgər təhrif sübut olunarsa, bu, müqavilənin etibarlılığı və icrası məsələlərinə təsir edə bilər. Yanlış bəyanatın aktuallığı hiylə və ya vicdansız davranışdan dolayı müqavilə hüququnun əsas prinsipini pozması ilə bağlıdır, bu da öz növbəsində tərəflər arasında düzgün məlumat mübadiləsi və iradə ifadəsinə əksdir. Nəticə etibarilə qanunvericilik yanlış bəyanatı müqaviləni ləğv etmək və ya hüquqi müdafiə vasitələri axtarmaq üçün etibarlı əsas kimi qəbul edir.

Müqavilənin etibarlılığına dair misrepresentationun hüquqi nəticələrini qiymətləndirmək müqavilənin etibarlılığına təsirini müəyyən etmək məqsədi daşıyır və hüquqi tələblərin araşdırılmasını, və bunun müqaviləni necə etibarsız və ya icraedilməz edə biləcəyini müəyyən etməyə kömək edir.

Bütövlükdə, müqavilənin ləğvi üçün əsas kimi misrepresentationa dair araşdırmanın məqsəd və vəzifələri bu hüquqi konsepsiyanın daha dərinə dərk edilməsi və müqavilə hüququ sahəsinə yeni töhfələr verməkdir.

Açar sözlər: *müqavilə, müqavilə hüququ, yanlış təqdimat, aldatma, etibarsızlıq*

Introduction

If we look at the history of contract law, it was developed after the formation of simple business and can be considered a product of this civilization. In this regard, it is more evident in commercial relations. Earlier, when the contract law was in its initial stage, the parties would fulfill their obligations by kinship, barter, etc. When obligations were violated, certain types of punishments were used (slavery, confiscation of property, etc.) (Farnsworth, E. Allan. 1969: 576–607).

The parties (there may be two or more parties, depending on the subject) make promises to each other that they will fulfill certain obligations in market relations, the mutual consent to the giving and execution of those promises reflects their direct expression of will (Calamari, John D., & Perillo, Joseph M., 1987: 3-13). One of the parties voluntarily usually offers and the other is considered to have voluntarily accepted that offer. If one of the parties does not fulfill his promise, it violates the other party's right arising from the contract and allows the aggrieved party to recover the violated right through court or other legal means.

Article 324 of the currently valid Civil Code of the Republic of Azerbaijan (hereinafter referred to as the Civil Code) defines the concept of contract and its types. Thus, a contract is a unilateral, bilateral or multilateral expression of will aimed at the creation, modification or termination of a civil law relationship. Agreements can be unilateral or contractual (bilateral or multilateral). For the conclusion of the contract, the agreed expression of will of two parties (bilateral agreement) or the agreed expression of will of three or more parties (multilateral agreement) is necessary. When interpreting the expression of will, its true content must be determined not only according to the literal meaning, but also based on reasonable judgment. If the content of the will cannot be determined precisely either due to the external expression or due to other circumstances, the contract does not exist (3).

Contract law has developed with society over time under the influence of social, economic, social and other factors. Legal thinking in this direction has progressed further as contractual relations have developed. However, this development has also revealed that there are certain gaps in relations related to contract law. Over time, different countries have been forced to define new regulatory norms in these directions in order to regulate the gaps found over time.

When concluding a contract, the parties are interested in concluding the contract they have in mind by conveying their expressions of will in the correct form to the other party. If the opposite happens, the validity of the contract remains in question. Thus, Chapter 14 of the Civil Code contains the invalidity of contracts. According to Article 337 of that Code, the contract concluded by violating the conditions defined in the Civil Code is invalid. There are two types of invalid contracts, disputed contracts or insignificant contracts. If the contract is disputed, the contract is invalid from the moment it is concluded. Disputing the contract is done by notifying the other party of the contract. A unilateral transaction made in relation to the other party is disputed against that person. A frivolous contract is a contract that is void in itself, regardless of whether it is considered void by the court. A void contract does not have legal consequences, except for the consequences of its invalidity. Such a contract is invalid from the moment it is concluded. If the contract is invalid, if separate consequences of its invalidity are not provided for in this Code, each of the parties shall return all of what they received under the contract to the other party. Must pay in cash (3).

According to the Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan dated April 2, 2021 "On the related interpretation of Articles 337, 339.6, 346.1 and 354 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan" in accordance with Article 337.2 of that Code, The invalidity of the disputed contracts is conditioned by the notification to the other party of the will to dispute the contract (4). If a dispute arises regarding the invalidity of the contract, the parties may apply to the court. According to Article 337.3 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, the ability to create the desired legal result from the moment of concluding an insignificant contract It is a non-ownership agreement. If there is a dispute about the irrelevance of the contract, a lawsuit can be filed in court to confirm the irrelevance. In accordance with Article 346.1 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, a contract entered into by a natural person in a situation where he did

not understand the meaning of his actions or was unable to direct them at the time of conclusion of the contract, even if he was capable of functioning, or of other persons whose rights or interests protected by law were violated as a result of the conclusion of the contract if it is proved unreasonable based on the claim, it is invalid from the moment of its conclusion. The one-year period determined by Article 354.1 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan is applied to requests for the return of those executed in connection with cases of unjust enrichment arising from an insignificant transaction. It is determined by Article 337.5 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan restitution and the one-year period specified in Article 354.1 shall be applied in cases where separate consequences of invalidity of such contracts are not provided for in that Code. The periods specified in Article 354.2 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan are the cut-off periods provided for the exercise of the right to dispute the contract in cases of damage to the expression of will. In accordance with Article 337 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, regardless of whether the parties make a request for this when considering disputes related to contracts if invalidity of contracts (except disputed contracts) is found, the courts should take this into account.

According to Article 339.5 of that Code, if the contract is considered invalid on one of the grounds specified in Articles 339.1, 339.2 and 339.4, the rules of Article 337.5 of this Code shall be applied. In addition, the other party pays for the real damage caused to the victim as a result of the abuse of power.

On the grounds specified in Articles 339.1-339.4 of the Civil Code, the contract may be invalidated by the court at the claim of the victim.

Domestic legislation refers to contracts concluded as a result of deception to the second type of contracts with defective will and calls them as contracts with improperly formed internal will. Although the internal will of these types of contracts is not defective, this will is formed under the influence of circumstances that distort its true nature. Here we are talking about those deals where one of the participants of these deals deceives the other participant in order to conclude a deal that is profitable for him, and outsiders who are not parties to the deal can also carry out the deception for the benefit of that deal participant. In this case, third parties act with the permission or instructions of the party with the fraudulent intent. Deception is a deliberate action by a contract participant (counteragent) or a third party for its benefit, which results in the other contract participant having a wrong idea about the contract and its elements, the circumstances and facts that are important for the conclusion of the contract (Allahverdiyev, 2003: 789).

Cheating, as a rule, is carried out in two ways:

- in the form of active action;
- in the form of passive action.

Deception in the form of an active action is accompanied by providing false, false information to the transaction participant. For example, the owner of a passenger car changes its speedometer or technical passport to hide the mileage (mileage) from the buyer before selling it. With this tool, he wants to hide the degree of wear and tear of the car from the buyer.

Deception in the form of passive action is expressed in the inactivity of the transaction participant. Thus, he is deliberately silent about the circumstances and facts that may prevent the conclusion of the agreement (Ehnektserus, 1950: 218; Sakaeh, Vagatsuma., & Toru, Ariidzumi, 983: 762).

Deception is always subjectively characterized by intent. Acts of deception are not carried out in the form of negligence of fault, it is impossible to deceive the contracting party through negligence. The main and main condition for invalidating a contract concluded by deception is that the deception was carried out for the purpose of concluding a contract. If a person is deceived only for the purpose of concluding a contract, that contract can be considered invalid (paragraph 2 of Article 339 of the Civil Code). It is not important for the agreement to be invalidated if the deceiving party intends to take material benefit from the deception or to harm the other party (paragraph 2 of Article 339 of the Civil Code). Deception can refer not only to the main elements of the contract, but also

to its optional element – the motive of the contract. For example, a citizen sells a defective passenger car with the intention of getting money to move abroad. The citizen convinces the buyer that his children are sick and need money for treatment and medicine. That's why he sells the car at a cheap price. There is no doubt that when a dispute arises, the deceiving party will not voluntarily return what it received under an invalid contract to the injured party. The court considers the claim on its merits and makes a corresponding decision to invalidate the contract. A contract concluded as a result of a person falling into a difficult situation refers to a contract whose internal will is not properly formed (Article 339 of the Civil Code). A contract concluded under the influence of a mistake is included in the category of a contract whose internal will is not properly formed (Article 347 of the Civil Code). Misrepresentation, like deception, misrepresents the contract and its elements.

Although English law does not recognize the existence of a general duty to disclose information during the contract negotiation process, it does regulate the contract negotiation process. Thus, it is the duty of one party that the person who signs the contract does not give any false facts about the contract to the other party and in this way does not induce him to sign the contract. When talking about misrepresentation, the fundamental difference between a promise and a representation must first be defined. A promise can be defined as a statement in which the person making it accepts an obligation to do or not to do something. A statement, on the other hand, is a statement confirming the truth of given facts. This distinction can be illustrated by reference to the case of *Kleinwort Benson Ltd v Malaysia Mining Corp Berhad* (1989) 1 WLR 379. The plaintiffs agreed to provide a £10 million loan to the defendants' subsidiary, but the defendants refused to act as guarantors, although they issued a letter of comfort to the plaintiffs stating that "it is our policy to ensure that the [subsidiary's] business is always able to meet its obligations to you". Is to do. The subsidiary ceased trading after the collapse of the tin market at a time when it owed claimants £10m. The defendants refused to fulfill their obligations in the letter, and the plaintiffs therefore sued the defendants for breach of contract by default. However, the Court of Appeal concluded that the letter of consolation was inconsistent with the defendants' contractual promise. Therefore, they are not responsible to the plaintiffs. It was held that the letter of comfort was simply a statement of fact as to the defendants' policy at the time of the deposition.

The defendants have not promised not to change their policies for the future; they did not state that "it is and always will be our policy to ensure that the subsidiary is in a position to meet its obligations to you at all times". Thus, promises and representations are functionally different and have different legal consequences. A statement is a statement of fact that induces the other party to contract or otherwise act to his detriment. The statement does not promise anything; he merely affirms the truth of his statement and invites reliance on it. If his statement is false, it is a misrepresentation, and the most appropriate remedy would be if the other party did not act against the misrepresentation to his detriment. Although promises and representations are functionally different, it can be very difficult to tell whether a particular statement is a promise or a representation. For example, in *Kleinwort Benson*, the trial judge held that a letter of comfort was a contractual promise, while the Court of Appeal held that it was a statement of fact. A party induced to enter into a contract by misrepresentation may seek relief in contract, in tort, or in tort (8).

Conclusion

Of course, we can make 3 proposals to reduce the number of distortions in contract law:

1. Should increase the burden of proof for false statements. Currently, the burden of proof is on the party alleging misrepresentation to show that the adverse party made a false statement, that the statement was material, and that the party relying on the statement was prejudiced. As a result. The increased burden of proof will make it more difficult for parties to succeed in misrepresentation claims and will help prevent misrepresentation.

2. A new tort of negligent misrepresentation must be created. Currently, only fraudulent misrepresentation can be prosecuted. This means that if a party makes a false statement that it does

not know is false, the party based on that statement cannot claim damages. The creation of a new tort of negligent misrepresentation would allow parties to sue for damages even if the misrepresentation was not intentional. This would help protect parties that are not as sophisticated as others and may not be able to detect distortions.

3. Stricter penalties for misrepresentation should be imposed. Currently, penalties for misrepresentation are relatively light. In some cases, the only penalty may be the termination of the contract. In other cases, the misrepresenting party may be liable for damages. However, damages are often limited to the amount of money lost by the party relying on the misrepresentation. Stricter penalties for misrepresentation would help prevent misinformation and protect those who are harmed by it.

Before concluding a contract, it is necessary to require the parties to disclose all relevant information. This will help ensure that both parties are on the same page and that there are no surprises later.

The use of arbitration is widely used to resolve misrepresentation disputes. Arbitration is a private dispute resolution process. It is often faster and cheaper than going to court. Encouraging the use of arbitration to resolve misrepresentation disputes would help reduce the number of cases going to court and ensure a fair resolution of these cases.

More research is needed to understand the causes of misstatement and develop effective ways to prevent it. Funding research on misrepresentation will help fill this gap in knowledge and help develop effective methods to prevent misinformation.

Legislators can help protect parties harmed by misrepresentation by increasing the burden of proof, creating a new tort of negligent misrepresentation, and imposing harsher penalties.

References

1. Farnsworth, E. Allan. (1969). The Past Of Promise: An Historical Introduction To Contract. *Columbia Law Review*, 69(4), 576–607.
2. Calamari, John D., & Perillo, Joseph M. (1987). *The Law Of Contracts* (3rd Ed.)
3. <https://e-qanun.az/framework/46944>
4. <https://www.constcourt.gov.az/az/decision/1274>
5. Allahverdiyev, S. (2003). *Mülki hüquq*. I cild, Bakı, Digesta, 789 s.
6. Ehnnektserus, P. (1950). *Kurs germanskogo grazhdanskogo prava*. Tom 1. Polutom 2. M, s. 218.
7. Sakaeh, Vagatsuma., & Toru, Ariidzumi. (1983), c.762.
8. <https://www.lawteacher.net/cases/kleinwort-benson-v-malaysia-mining-corp.php>

Received: 29.03.2024

Accepted: 14.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/94-97>**Nərmin Rəhimova**

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

magistrant

nerminabdullayeva188@gmail.com

GƏNCLƏR İLƏ SOSIAL İŞİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ YANAŞMALARI

Xülasə

Əsər müasir ölkə gəncliyinin ən aktual problemlərini təhlil edir. Məqalədə gənclərlə sosial işin əsas istiqamətləri də vurğulanır; gənclərə göstərilən sosial xidmətlərin siyahısı müəyyən edilmişdir; gənclər üçün sosial xidmətlər və onların əsas funksiyaları sadalanır. Xarici tədqiqatçıların və yerli alimlərin sosial dizayn paradimalarına əsaslanaraq, könüllülüğün müasir cəmiyyətin sosial fenomeni kimi sosial-mədəni yanaşma nöqtəyi-nəzərindən təhlili, məqalədə “regional səviyyədə gənclərin könüllü layihələri”nin integral konsepsiyası formalaşdırılıb və təhlil edilib.

Sonda gənclərin sosial dizaynının perspektivləri müəyyən edilir: sosial-mədəni və pat, riotik yönümlü layihələrin inkişafında sosial dizaynın aktivləşdirilməsi, universitetin təhsil məkanında sosial dizayn üçün könüllülərin hazırlanması. Regional gənclər siyasəti sistemində gənclərin sosial dizaynının tədqiqi perspektivləri və sosial dizayn könüllülərinin sosial icma və gənclər subkulturu kimi daha da öyrənilməsi ilə bağlı təkliflər hazırlanır.

Açar sözlər: gənclər, gənclərin problemləri, sosial iş, sosial xidmətlər, sosial yanaşmalar

Narmin Rahimova

Azerbaijan Tourism and Management University

master student

narminabdullayeva188@gmail.com

Main directions and approaches of social work with youth

Abstract

The work analyzes the most urgent problems of the youth of the modern country. The article also highlights the main directions of social work with young people; the list of social services provided to young people is defined; social services for young people and their main functions are listed. Based on the social design paradigms of foreign researchers and local scientists, the analysis of volunteering as a social phenomenon of modern society from the point of view of the socio-cultural approach, the integral concept of “voluntary projects of young people at the regional level” was formed and analyzed in the article.

In the end, the prospects of social design of young people are determined: activation of social design in the development of socio-cultural and pat, riotic-oriented projects, training of volunteers for social design in the educational space of the university. Prospects for researching youth social design in the regional youth policy system and proposals for further study of social design volunteers as a social community and youth subculture are made.

Keywords: youth, youth problems, social work, social services, social approaches

Giriş

Ölkədə gənclərin sosial planlaşdırılmasının öyrənilməsinin aktuallığı yeni sosial reallıqda gənclərin mövqeyi ilə bağlıdır (sosial statusun uyğunsuzluğu, səmərəlilik problemləri, innovasiyalar, gənclərin sosial inkişafı üçün bir vasitə kimi dövlət gənclər siyasətinin informasiya açıqlığı) və s.). Müasir gənclərin problemləli xüsusiyyətləri aşağı sosial aktivlik, passiv davranış və hakimiyyətə inamsızlıqdır. Gənclərin müəyyən hissəsində asılı münasibət, yeni nə işə yaratmaq, öz

təşəbbüslərini formalaşdırmaq, inkişaf etdirmək istəməməsi, hazır məhsul əldə etməyə meyli, emiqrasiya əhval-ruhiyyəsi yüksəkdir.

Gənclərin ictimai təşəbbüsləri gənc nəslin sosial fəallığının təzahür forması kimi bu gün keyfiyyətcə yeni səviyyədə inkişaf etməlidir. Azərbaycan Respublikasında 2025-ci ilə qədər dövlət gənclər siyasətinin əsas məqsədlərindən biri gənclərin potensialının reallaşdırılması üçün şərait yaratmaqdır. Bu baxımdan gənclərin təşəbbüslərinin inkişafı gənclərin ictimai fəallığının ən mühüm amili kimi qəbul edilir.

Fikrimizcə, gənclərin təşəbbüslərinin inkişafı üçün əsas hərəkətverici qüvvə regional gənclər siyasətinin xüsusiyyətlərini əks etdirən (institusional səviyyə) və gənclərin fəal həyat strategiyalarının formalaşmasına töhfə verən (şəxsi səviyyə) regional məkanda sosial dizayndır.

Hər il artan sayda təşkilatlar, birliklər və fiziki şəxslər sosial dizaynla məşğul olurlar (2013-cü ildə 8 min müraciət olub; 2014-cü ildə - 13 min, 2015-ci ildə - 24 min, 2017-ci ildə - 36 mindən çox müraciət). Bu məqalə regional səviyyədə gənclərin sosial planlaşdırılmasının təhlilinə və bu fəaliyyətin əsas məhsulu – regional səviyyədə gənclərin könüllü layihələrinə həsr edilmişdir.

Regional gənclər mühitində sosial dizayn metodoloji, nəzəri və texnoloji cəhətdən səmərəli tədqiqat sahəsidir. “Gənclərin sosial layihələndirilməsi” və “regional səviyyədə gənclərin könüllü sosial layihələri” anlayışlarını inteqral (kollektiv) növü kimi təsnif etmək olar. Kollektiv anlayışları təhlil edərkən, məşhur rus sosioloqu Zh.T.Toshchenko kollektiv anlayışın mənasını bir bütövlükdə təsəvvür edilən müəyyən bir obyekt toplusu kimi təyin edir və konsepsiyanın elementlərinin strukturunu müəyyən edir.

Gənclər, V.T.Lisovskinin tərifinə görə, sosiallaşma mərhələsindən keçən, daha sonrakı yaşlarda təhsil, mədəni və digər sosial funksiyaları qazanmış insanlar nəslidir. Konkret tarixi şəraitdən asılı olaraq gənclər üçün yaş meyarları 16-30 arasında dəyişə bilər (Məmmədov, 2018: 1). Gənclər iş tapmaqda da çətinlik çəkirlər ki, bu da bir tərəfdən şəxsi təcrübənin olmaması və işəgötürənlərin müraciət edənlərə qarşı şişirdilmiş tələbləri, digər tərəfdən isə gənclərin şəxsi ambisiyaları ilə əlaqədardır (7). Beynəlxalq Əmək Təşkilatının statistik məlumatlarına görə, ölkəmizdə əmək qabiliyyətli gənclərin 30%-i işlə təmin olunmur. Ən yüksək işsizlik səviyyəsi 15-19 yaş arası məktəb məzunları arasında müşahidə olunur. 20-24 yaş arası gənclər arasında işsizlik səviyyəsi 15% təşkil edir. Ümumiyyətlə, mütəxəssislər qeyd edirlər ki, 15-24 yaşlı gənclər arasında orta hesabla işsizlik səviyyəsi 14,8% təşkil edir (Əlizadə, Mahmudova, 2014).

Sosioloji paradıqmada gənclərin sosial dizaynı probleminin konseptual təhlili bir sıra xarici tədqiqatçıların fikirlərindən qaynaqlanır: E.Dürkheim (anomiya anlayışı – öz ehtiyaclarını və istəklərini öz ehtiyaclarını və istəkləri hesabına təmin etmək istəyi). Digər insanlar, gənclər qruplarının sosial münasibətlərinə xas olan kollektivizm, birlik və həmrəylik, qeyri-normativlik kimi dəyərlərə qarşı çıxmaq); M. Weber (sosial/rasional fəaliyyət anlayışı və dəyərlər nəzəriyyəsi), İ.Qoffman (təhlil vahidi kimi “komanda” ideyası), P.Bourdieu (davranış strategiyalarının təhlili). Sosial inteqrasiya təcrübələrinin nəzərdən keçirilməsi, gənclərin subyektivliyinin inkişafı baxımından İ.M.İlyinski və V.A.Lukovun əsərləri xüsusi maraq doğurur.

İ.M.İlyinski fikrincə, aydındır ki, son on ildə düzgün düşünülməmiş gənclər siyasəti nəticəsində gənc nəslin müəyyən hissəsi yaşlı nəslin mədəni/tarixi dəyərlərindən uzaqlaşdırılıb gənclərin sosial-mədəni repressiyası formalaşmışdır. Tezarus tərtibatı konsepsiyasının müəllifi V.A.Lukov sosial dizaynı sosial sferanın inkişafı, səmərəli sosial işin təşkili və sosial problemlərin həlli ilə bilavasitə bağlı olan fəaliyyət növü kimi müəyyən edir; həmçinin sosial əhəmiyyətli məqsədə çatmağa yönəlmiş və yerdə, vaxtda və resurslarda lokallaşdırılmış fəaliyyətin fərdi, qrup və ya təşkilat tərəfindən qurulması kimi.

Belə ki, gənclər layihənin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak etməklə, uğurlu sosiallaşmanın əsası kimi aktiv həyat strategiyaları formalaşdırmaq (ətraf mühitə uyğunlaşma, fəaliyyətin planlaşdırılması, nəticələrin proqnozlaşdırılması, müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə, sosial əlaqələrin qurulması) bacarıqlarına yiyələnirlər.

Gənclərin səhhəti də pisləşir. Ciddi sağlamlıq problemlərinin ən çox görülən səbəbi ürək-damar xəstəlikləri, bunlara ürək-damar xəstəlikləri, periferik arterial xəstəliklər, revmatik ürək xəstəliyi,

anadangəlmə ürək xəstəliyi, venoz tromboz və digərləri daxildir (Juozas, 2006: 82-84). Fiziki sağlamlıqla yanaşı, psixoloji sağlamlıq da pisləşir, bunu depressiyadan əziyyət çəkən gənclərin sayının artması sübut edir. Depressiya, bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, 21-ci əsrin xəstəliyidir və xarakterikdir: əhval-ruhiyyənin azalması, sevinc yaşamaq qabiliyyətinin itirilməsi, həyata pessimist və ya neytral münasibət, həyata və adi fəaliyyətlərə marağın itməsi.

Depressiyanın səbəbləri müxtəlifdir: uzunmüddətli və ya xroniki xəstəliklərdən zorakılığa məruz qalmaya qədər. Təbii ki, xoşagəlməz faktor ondan ibarətdir ki, depressiya bir sıra mənfi nəticələrə, o cümlədən intihara səbəb ola bilər (Məmmədov, 2018: 53).

Müasir cəmiyyətdə mənfi tendensiya əhalinin, o cümlədən gənclərin alkoqolizmidir. Eyni zamanda, alkoqoldan kütləvi asılılığın pik həddi 14-15 yaş qrupunda baş verir (5). Bundan başqa, tütün və narkomaniyadan əziyyət çəkən gənclərin sayı da az deyil. Statistika görə, 11-12 yaşlı uşaqların 89%-i siqaret çəkir. Ali təhsil müəssisələrində oğlan tələbələrin 75%-i, qız tələbələrin 64%-i siqaret çəkir.

Ölkəmizdə narkomanların 60%-ni 16-30 yaş arası gənclər təşkil edir. Müasir gəncliyin digər problemi internet asılılığıdır. Ümumrusiya İctimai Rəy Mərkəzinin məlumatına görə, 18-25 yaş arası gənclərin 53%-i internetdə çox vaxt keçirdiklərini, 43%-i isə daha çox vaxtlarını müxtəlif sosial şəbəkələrdə keçirdiklərini etiraf edib. İctimai Rəy Fondunun məlumatına görə, gənclərin 40%-i dostları arasında internet aludəçilərinin olduğuna inanır və bu problemi aktual hesab edir (Mehdiyev, 2018: 31).

Nəticə

Gənclər arasında müxtəlif problemlərin olması onlarla sosial işin aparılmasını zəruri edir. “Dövlət gənclər siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında” qərarda gənclərə sosial xidmətlər göstərilməsinə təminat verilir. Həmçinin, bu sənədə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayanlar və gənclərlə işləmək üçün xüsusi hazırlanmış sosial xidmət müəssisələri yaradılmalıdır (gənclər üçün sosial xidmət). Belə xidmət aşağıdakı sahələri əhatə edir: gənclərin informasiya ehtiyaclarının ödənilməsinə köməklik; psixoloji, pedaqoji, hüquqi və narkoloji yardımın göstərilməsi; gənc əlillərin, tərxis olunmuş hərbi qulluqçuların, cəzaçəkmə müəssisələrindən azad edilmiş şəxslərin, narkomaniyadan, alkoqolizmdən müalicə kursu keçmiş şəxslərin reabilitasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi; gənc ailələrə patronaj xidmətləri və digər sosial xidmət və yardım növlərinin göstərilməsi (7).

“Gənclərlə iş orqanlarının gənclər üçün sosial xidmət müəssisələrinin yaradılması (fəaliyyəti) haqqında” Təlimat məktubuna əsasən, gənclər üçün sosial xidmət müəssisələrinin nümunəvi növləri aşağıdakılardır: gənclər üçün kompleks sosial xidmət mərkəzi; gənclərə sosial və psixoloji yardım mərkəzi; gənclər üçün sosial xidmət; gənclərin sosial mərkəzi; gənclərin sosial dəstək mərkəzi; gənclərə telefonla təcili psixoloji yardım mərkəzi; gənclərin ailə planlaşdırılması mərkəzi; gənclərə hüquqi yardım mərkəzi; gənclərin məlumat mərkəzi; yeniyetmələr və gənclər klubu; uşaq və gənclər üçün sosial və asudə vaxt mərkəzləri kompleksi; uşaqlar, yeniyetmələr və gənclər üçün klub; uşaqlar, yeniyetmələr və gənclərlə iş mərkəzi; Gənclər Mərkəzi; istirahət və təhsil müəssisəsi; gənclərin əmək birjası; Peşə Rəhbərliyi və Gənclərin Məşğulluğu Mərkəzi; gənclərin biznes inkubatoru; gənclərin sahibkarlıq mərkəzi; Mövsümi məşğulluq və gənclərə informasiya dəstəyi agentliyi; uşaq və gənclərin vətəndaşlıq və vətənpərvərlik tərbiyəsi mərkəzi; uşaq və gənclər üçün bədən tərbiyəsinin inkişafı mərkəzi; sosial xidmət göstərən digər qurumlar. Sosial xidmət müəssisələrinin əsas fəaliyyət növlərinə aşağıdakılar aid edilə bilər: sosial və profilaktik; sosial reabilitasiya; istehsal və əmək; sosial və məişət; idman və istirahət; mədəni və kütləvi; məlumat; konsaltinq.

Gənclərə sosial xidmət müəssisələrinin funksiyaları arasında aşağıdakıları ayırd etmək olar: çətin həyat vəziyyətinə düşmüş, cəmiyyət və dövlətin köməyinə ehtiyacı olan gənc vətəndaşlara sosial xidmət göstərmək; fərdi xüsusiyyətləri və sosiallaşmasında çətinlikləri olan uşaq və yeniyetmələrin uyğunlaşması və sosial reabilitasiyası (“risk qrupu”); gənclərə lazımi hüquqi yardımın göstərilməsi, onların hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, hüquqi şüurun aşılması

və cinayətlərin qarşısının alınması; gənc nəslin psixoloji təhlükəsizliyinin artırılması məqsədilə uşaqlara, yeniyetmələrə, onların valideynlərinə, gənclərə sosial-psixoloji yardımın göstərilməsi, habelə əhaliyə, müəssisə, idarə və təşkilatlara xidmət göstərilməsi; sosial-mədəni mühitin inkişafı; sosial-psixoloji müdafiəyə ehtiyacı olan uşaq və gənclərin müəssisədə gündəlik qalmaları, onların intellektual və mənəvi qabiliyyətlərinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsi; gənc vətəndaşların məşğulluğunun təşviqi, gənclərin əmək sahəsində peşə yönümünün formalaşdırılması və onların məşğulluğunun təmin edilməsi istiqamətində işlərin aparılması; yeniyetmələr üçün onların yaşına və maraqlarına uyğun olaraq həyata keçirilə bilən iş fəaliyyətinin təşkili; uşaq və gənclərin yaşadıkları yerlərdə gənclərlə sosial və klub işinin inkişafındakı mövcud tendensiyaları nəzərə almaqla onların asudə vaxtının, istirahətinin və əsaslı asudə vaxtının təşkili; neqativ halların, yeniyetmə və gənclər arasında cinayətlərin qarşısının alınması; sağlamlaşdırma və təhsil sahəsində eksperimental işlərin və innovativ proseslərin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə, onların sistemli bədən tərbiyəsi və idmana cəlb edilməsinə, habelə sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasına kömək etmək; gənclərin müxtəlif yaş qrupları üçün ünsiyyət bacarıqlarının, özünü tanımasının, fərdin yaradıcılıq potensialının inkişafı, habelə şəxsi problemlərin aradan qaldırılması və sabit həyat mövqeyinin formalaşdırılması üçün işin təşkili; həyatın sosial, sosial və tibbi təminatı məsələləri üzrə konsultasiya, psixoloji və pedaqoji yardım, o cümlədən fərdi fəvqəladə hallar üçün üz-üzə və telefon yardım xətləri və s. (8).

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, R. (2018). Azərbaycan ailəsi: dünən və bu gün, sabah. Bakı.
2. Historical evolution of social security : [Elektron resurs] / URL: <https://www.britannica.com/money/social-security-government-program/Historical-evolution>
3. Əlizadə, H., Mahmudova, R. (2014). Sosial Pedaqogika. Bakı.
4. Prof. dr. Juozas Tartilas, (2006). Krikščioniškoji socialinė sauga//Socialinis darbas. Nr. 5(1)
5. Tzedakah [Elektron resurs] / URL: <https://www.myjewishlearning.com/article/tzedakah-101/>
6. Mehdiyev, E. (2018). Azərbaycanda ailə dəyərləri. Bakı, 65 s.
7. Liturgik il nədir ? [Elektron resurs] / URL: <https://www.postposmo.com/az/que-es-el-ano-liturgico/>
8. Social Security Act : [Elektron resurs] / URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/social-security-act>

Göndərildi: 01.04.2024

Qəbul edildi: 16.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/98-104>

Kənan Kazımov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
kenankazimov@hotmail.com

AKSIZLI MALLARIN DAİRƏSİNƏ MÜNASİBƏTDƏ QANUNVERİCİLİYİN TƏLƏBLƏRİ

Xülasə

Aksizlər xüsusi siyahıya daxil edilmiş mallardan tutulan vergilərdir. Aksiz vergisi tutulan mallar, adətən, ümumi xüsusiyyətə malikdir: bu mallara tələb gəlir səviyyəsinə görə qeyri-elasticdir. Aksiz vergiləri iqtisadi transformasiya dövründə tətbiq edilən ilk vergilərdən biri olmuşdur, çünki verginin tətbiqi və icrası nisbətən asandır. Bu inzibati üstünlüklər vergi orqanlarının vergi toplamaq üçün mühasibat kitablarına etibar etməkdənsə, müəyyən malların fiziki həcminə nəzarət etmək imkanlarından irəli gəlir. Tarixən aksiz vergisi istehlakdan çox istehsal vergisi hesab olunurdu və adətən, istehsal yerində istehsalçıya tətbiq edilirdi. Bu vergi verginin inzibati faydalarını tamamlayan məhsul vahidi üçün sabit məbləğə əsaslanırdı və ya ona əsaslanır. Bundan əlavə, aksizli malların siyahısı diqqətlə düşünülmüş və yalnız məhdud mallar çeşidini əhatə etsə, vergi xüsusilə inzibati xərclərin vahidinə görə əhəmiyyətli gəlirlər yarada bilər.

Açar sözlər. aksiz vergisi, qanunvericilik, tələblər, siyasət, satış

Kanan Kazımov
Baku State University
master student
kenankazimov@hotmail.com

The requirements of the legislation regarding excise goods

Abstract

Excise duties are taxes levied on goods included in a special list. Excise goods usually have a common feature: the demand for these goods is inelastic with respect to the level of income. Excise taxes were one of the first taxes introduced during the period of economic transformation because the tax is relatively easy to apply and enforce. These administrative advantages derive from the ability of tax authorities to control the physical volume of certain goods rather than relying on accounting books to collect tax. Historically, an excise tax was considered a tax on production rather than consumption and was usually levied on the producer at the point of production. This tax was or is based on a fixed amount per unit of output that complements the administrative benefits of the tax. In addition, if the list of excise goods is carefully considered and covers only a limited range of goods, the tax can generate significant revenues, especially per unit of administrative costs.

Keywords: excise tax, legislation, requirements, policy, sales

Giriş

Keçid iqtisadiyyatları sağlam aksiz vergi strukturlarından faydalana bilər, çünki aksizlər xüsusilə keçid dövrünün ilkin mərhələlərində vergi gəlirlərinin əhəmiyyətli mənbəyi ola bilər. Aksiz vergisi sisteminin təşkili nisbətən sadədir və vergi işçilərinə lazımı təcrübə qazanmağa kömək edə bilər ki, bu da onlara ƏDV və gəlir vergisi ilə məşğul olmaq üçün lazım olan, lakin keçidin ilkin mərhələlərində daha mürəkkəb audit və nəzarət üsullarını tətbiq etməyə imkan verəcəkdir.

Tədqiqat

Zərərli hesab edilən və ya mənfi təsirlərlə əlaqəli bəzi mallara (tütün məmulatları və alkoqol, həmçinin, məsələn, istehlakı havanın çirklənməsi ilə bağlı olan benzin və yanacaq) aksiz vergilərinin tətbiqi onların istehlakını qismən dayandıra bilər. Bu cür dolayı nəticələr verginin tətbiqinin əlavə təsiri ola bilər, lakin əksər aksizlər vergi gəlirlərini yaratmaq üçün lazım olduğu kimi tətbiq edilir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aksizlər, ilk növbədə, həm təşkili, həm də tətbiqi baxımından sadə olmalıdır ki, bu da aksizli malların minimum siyahısını saxlamaqla əldə edilir. Hazırda əksər ölkələr aksizli malların siyahısını tütün, alkoqol və müəyyən çeşiddə neft məhsulları ilə məhdudlaşdırıb. Bu məhsul qruplarından əldə edilən gəlirlər yüksəkdir, onların istehsalçılarınun çeşidi nisbətən dardır və əksər məhsul kateqoriyaları aydın şəkildə müəyyən edilmişdir. İkincisi, vergi dərəcələri çox yüksək olmamalıdır. Əgər yerli aksizlər qonşu ölkələrdəki müvafiq vergi dərəcələrindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olarsa, qaçaqmalçılıq problemə çevrilə bilər. Bundan əlavə, aksiz dərəcələri çox yüksək olarsa, qeyri-qanuni istehsal, xüsusən də alkoqollu məmulatların kустar üsulla istehsalı arta bilər. Bu cür istehsal əhalinin sağlamlığı üçün təhlükəli ola bilər, bununla bağlı narahatlıqlar verginin tətbiq edilməsinə səbəb olan səbəblərdən biri idi. Üçüncüsü, vergi dəyər zəncirində mümkün qədər tez toplanmalıdır, yəni o, ya ölkənin gömrük sərhədindən keçərkən, ya da istehsal (və ya göndərmə) zamanı alınmalıdır (Mirzəyeva, 2023).

Müasir aksiz vergilərinin fərqli xüsusiyyəti aşağıdakı iki amildir. Birincisi, vergi ya maya dəyərində, ya da inflyasiyaya uyğun olaraq istehsal vahidində görə hesablanır. Dəyər faizi kimi verginin göndərilmə zamanı zavoddan çıxmış qiymətinin hesablanması çətinliyi səbəbindən istehsal mərhələsində tətbiq etmək çətindir. Bu problemi istinad bazar qiymətlərindən istifadə etməklə həll etmək olar, burada advalor vergisi bu qiymətə əsasən hesablanır və sonra bu nəticədən vahid maya dəyəri hesablanır və istehsal mərhələsində vergi tutulur. Digər əlverişli variant, nisbi qiymətlərin az dəyişdiyi və inflyasiyanın yüksək olduğu hallarda inflyasiyaya uyğunlaşdırılmış vahid verginin tutulması ola bilər. İkincisi, əlavə dəyər vergisi üsulları, gücləndirilmiş şərablar kimi aksizli son məhsulların istehsalı üçün istifadə olunan məhsullar üzrə ödənilən aksiz vergilərinin kreditləşdirilməsi üçün istifadə olunur. Başqa sözlə, kaskad aksiz vergisi sxemindən yayınmalı və ƏDV-yə oxşar üsullardan istifadə edilməli, bununla da aksiz vergisinin yalnız son məhsullar üzrə vergi kimi yığılması təmin edilməlidir.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək vurğulayırıq ki, aksizlər keçid iqtisadiyyatı şəraitində vergi gəlirlərinin mühüm mənbəyidir. Aksiz vergilərindən əldə edilən gəlirlərin xüsusi çəkisi onların toplanmasının nisbətən asanlıqı və vergitutma bazasının dəqiq müəyyən edilməsi səbəbindən keçid dövrünün elə birinci mərhələsində ən yüksəkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aksizlərin gəlirlərə münasibətdə nisbi qeyri-elasticliyi iqtisadi artımın başlanması ilə aksiz gəlirlərinin nisbi əhəmiyyətinin azalmasına səbəb olacaqdır (Kəlbəyev, 2014).

Azərbaycan Respublikasının “Aksizlər haqqında” Qanununa uyğun olaraq, aksizlər aşağıdakılara tətbiq olunur: etil spirti, tərkibində spirt olan məmulatlar, alkoqollu məmulatlar, pivə, tütün məmulatları, zərgərlik məmulatları, neft, benzin, avtomobillər, habelə hökumət tərəfindən təsdiq edilmiş siyahıya uyğun olaraq bəzi mineral xammalın növləri.

Aksiz vergisinin obyekt dərəcənin növündən asılıdır - ad valorem və spesifik. Birinci halda, həm Azərbaycan ərazisində öz məhsullarından, həm də müştərilərə verilən xammaldan istehsal olunan mallar üçün, həm də Rusiya müəssisələrinə məxsus müştəri tərəfindən verilən xammaldan xaricdə istehsal olunan mallar üçün malların satış qiyməti. İdxal olunan mallara advalor aksiz vergisi dərəcəsi tətbiq edilərkən vergi tutulan dəyərə gömrük rüsumları və ödənişləri daxildir (Məmmədov, Seyfullayev, 2013: 376).

Maraqlıdır ki, əksər mallar (tütün məmulatları, alkoqollu içkilər, benzin, yağ) üçün xüsusi aksiz dərəcəsi yalnız zərgərlik məmulatları və mühərrikinin həcmi 2500 kub santimetrdən çox olan avtomobillər üçün tətbiq edilir.

Digər aksizli mallardan istifadə etməklə aksizli malların istehsalı zamanı verginin məbləği artıq ödənilmiş aksiz vergisinin məbləği qədər azaldılır. Öz istehsalı olan aksizli mallardan aksizsiz

malların istehsalı üçün istifadə edildikdə, vergi onların istehsala verildiyi anda hesablanır. İstehsalında etil spirti (aksizli mallar) istifadə edilən denaturlaşdırılmış spirt (aksizsiz mallar) istisnadır. Bu halda, ümumiyyətlə, aksiz vergisi tutulmur (Məmmədov, 2010).

Azərbaycan qanunvericiliyinə və Azərbaycanda aksiz vergisi praktikasına baxış

Aksiz vergilərinin tətbiqindən sonrakı ilk illərdə qiymət artımının yüksək tempinə görə müstəsna olaraq advalor dərəcələrinin tətbiqi məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Alkoqollu məhsulların qiymətində vergi komponenti çox yüksək olduğundan və qaldığına görə, bu dərəcələr aksizli məhsulların, o cümlədən aksizlərin satış qiymətinə tətbiq edilməli idi. Belə ki, Dövlət Vergi Xidmətinin “Aksiz vergilərinin hesablanması və ödənilməsi qaydası haqqında” 2023-ci il 9 dekabr tarixli 2 nömrəli Təlimatına 3 nömrəli əlavəyə əsasən, aksizli malların satış qiyməti aşağıdakı düsturla hesablanmalı idi (alkoqol nümunəsindən istifadə edərək, aksiz vergisi dərəcəsi 90% idi):

Belə bir hesablama metodunun açıq-aşkar əlverişsizliyinə baxmayaraq, psixoloji səbəblərdən seçildi. Yuxarıdakı misaldan aydın olur ki, əgər aksiz dərəcəsi aksiz vergisi daxil olmayan topdansatış qiymətinə faizlə hesablınsaydı, 90% yox, 900% ($54.000 \times 100\% / 6.000$) olardı. Aydındır ki, belə bir qanunun parlamentdə qəbul olunma şansı olmayacaq. Həyata keçirilən yanaşma ilə təsdiq edilmiş dərəcələr aksizlərin eyni mütləq dəyərləri ilə 70-90%-dən çox olmamışdır (Musayev, Kəlbəyev, Hüseynov, 2002).

Ancaq bu həll başqa problemlərə səbəb oldu:

Birincisi, xaricdən Azərbaycana idxal olunan yerli aksizli məhsulların və analoji məhsulların aksiz vergisinə cəlb edilməsində açıq-aydın bir disbalans yarandı, çünki idxal olunan mallar üçün eyni vergi dərəcələrində vergi bazası aksizlər daxil olmaqla, onların gömrük dəyəri kimi müəyyən edilmişdir (bax. Rusiya Federasiyası Dövlət Gömrük Komitəsinin “Azərbaycan Respublikasına malların idxalı və onun ərazisindən ixracı zamanı əlavə dəyər vergisinin və aksizlərin tətbiqi haqqında” əmrində). Kifayət qədər yüksək gömrük rüsumları və daha yüksək istehsalçı xərclərinə baxmayaraq, Azərbaycanda xaricdə istehsal olunan mallar - əsasən alkoqol və tütün - Azərbaycan ilə müqayisədə daha yaxşı rəqabət şəraiti əldə etdi. Bu mallar üzərində dövlət inhisarının itirilməsi və Rusiya bazarının tam açıq olması ilə onların Azərbaycana tədarükündə kəskin artım baş verdi ki, bu da Azərbaycan istehsalına böyük ziyan vurdu. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, spirtli içkilərin qanuni istehsalı bir neçə il ərzində (Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə) 3-4 dəfə azalıb ki, bu da böyük büdcə itkilərinə səbəb olub.

Təbii ki, bu cür fəlakətli nəticələrə səbəb olan təkcə aksiz siyasəti deyildi: (Rzayev, 2013: 392).

- zəif gömrük nəzarəti və sənaye həcmində aksizli malların Azərbaycana qaçaqmalçılıq yolu ilə gətirilməsi ehtimalı;

- ixrac zamanı ƏDV və aksiz vergilərindən azad olmaq üçün qondarma ixrac sxemindən istifadə (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin, Aksizlər haqqında Qanunun 3-cü maddəsinin 2-ci bəndinə uyğun olaraq) birbaşa müəssisələr tərəfindən mallar - izgo - ticarətçilər tərəfindən belə mallar ƏDV və aksiz vergilərindən azad edilir və mallar digər müəssisələr tərəfindən ixrac edildikdə, ödənilmiş ƏDV və aksizlərin məbləği gömrük orqanları tərəfindən təsdiq edildikdən sonra vergi orqanları tərəfindən qaytarılır);

- MDB dövlətləri ilə sərhədin açıq olması, xüsusən MDB-nin ayrı-ayrı dövlətlərinin ixracla bağlı proteksionist siyasət yeritməsi (o cümlədən Azərbaycana) və MDB-də əvvəllər razılaşıdırılmış dolaylı vergitutma qaydalarından imtina etməsi;

- bazara çıxarılan aksizli məhsulların qanuniliyinə və keyfiyyətinə nəzarətin zəif olması.

İkincisi, bir neçə ildir ki, MDB-nin ayrı-ayrı dövlətləri aksizlərlə bağlı razılaşıdırılmış siyasət aparmırlar. Müxtəlif MDB ölkələri eyni mallara nəinki əhəmiyyətli dərəcədə fərqli aksiz dərəcələri tətbiq edirdilər, həm də vergitutma bazasının müəyyən edilməsində müxtəlif qaydalardan istifadə edirdilər. Son zamanlar vəziyyət çox dəyişməyib. Rusiya, Belarusiya, Qazaxıstan və Tacikistan arasında dolaylı vergilərin vahid tətbiqinə dair bəzi çərçivə razılaşmaları əldə edildi (bu, bu dövlətlər arasında Gömrük İttifaqının yaradılması ilə əlaqədar xüsusilə vacibdir), lakin vergilərin tətbiqi ilə bağlı razılığa gəlmək mümkün olmadı (Həsənlı, Bağirov, 1997).

Üçüncüsü, advalor aksiz vergisi dərəcələri, bir tərəfdən, Azərbaycan şəraitində çox təsirli olan vergidən yayınma üsullarından istifadə etməyə imkan verirdi, digər tərəfdən, aksizli məhsulların istehsalçıları üçün onların təkmilləşdirilməsi baxımından əlavə çətinliklər yaratdı.

Advalor dərəcələrinin tətbiqi kontekstində vergitutmadan yayınmağın yaranan yolları əsasən ona əsaslanır ki, əsas mənfəət istehsalçıdan və ilkin satışdan deyil, istehsal olunan aksizli malların yenidən satışından əldə edilir. Belə malların istehsalçısı yalnız minimum mənfəət və ya hətta itkilər alaraq məhsullarını mümkün olan ən aşağı qiymətlərlə (və minimal aksiz vergiləri ilə) satmaq üçün törəmə və ya asılı ticarət şirkəti yaratmalıdır. Sonrakı ticarət qiymətinə görə (aksiz vergisinə cəlb edilmir) ticarət şirkəti artıq bu məhsulların qiymətlərini bazar səviyyəsinə çatdırma və minimum vergilərlə maksimum mümkün mənfəət əldə edə bilər.

İdxal olunan mallara aksiz vergiləri.

Aksizli mallarla və aksizli mallardan istehsal olunan mallarla xarici ticarət əməliyyatlarında standartlar qarşı tərəfin ölkəsindən asılı olaraq fərqləndirilir. Aksizli malların və ya istehsalında aksizli mallardan MDB hüdüdlərindən kənara istifadə edilmiş malların ixracı zamanı ödənilmiş verginin məbləği geri qaytarılır və ya gələcək ödənişlər hesabına hesablanır. MDB ölkələrinə aksizli malların ixracı zamanı heç bir vergi tutulmur. Aksizli mallar MDB hüdüdlərindən kənara gətirildikdə, aksiz vergiləri gömrük rüsumları və vergiləri də daxil olmaqla tam gömrük dəyərindən tutulur. MDB-də istehsal olunan mallar idxal edilərkən, mənsə ölkəsində ödənilmiş vergi məbləğləri nəzərə alınır.

“Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunlarına vergilərə dair dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Qanuna əsasən, Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən bəzi mallar aksiz vergisinə cəlb edilir. Aksizlər manatla toplanır və dövlət büdcəsinə gedir. Onların ödənilməsi digər gömrük rüsumlarının ödənilməsi ilə eyni vaxtda həyata keçirilir, yəni mallar gömrük nəzarətinə təqdim edilməzdən əvvəl və ya həmin vaxt.

20.0.16 maddəsinə əsasən əvvəllər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin və Hökumətinin qərarları ilə ayrı-ayrı təşkilatlara verilən aksizli malların idxalı üçün bütün gömrük güzəştləri ləğv edildi.

İdxal olunan mallar üçün aksiz vergisi dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Hökumətinin qərarları və ya digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir və oxşar Azərbaycan mallarına aksiz vergisi dərəcələrindən fərqlənə bilər. İdxal olunan mallar üzrə aksiz vergisi hesablanarkən vergitutma obyektini gömrük rüsumlarının və gömrük yığımlarının məbləği qədər artırılan gömrük dəyəridir. Sabit (xüsusi) aksiz vergisi dərəcələri müəyyən edilən aksizli mallar üçün (vergitutma vahidinə mütləq məbləğdə) vergitutma obyektini fiziki ifadədə satılan aksizli malların həcmidir (“Aksizlər haqqında” Qanunun 3-cü maddəsi). İdxal aksiz vergilərinin ödənilməsi mexanizmi digər gömrük ödənişlərindən bir qədər fərqlidir və əvvəlcədən formadadır. Aksizli malların idxalı zamanı gömrük orqanlarına ödənilməli olan məbləğlər Dövlət Gömrük Komitəsinin normativ sənədlərində müəyyən edilmiş xüsusi tariflər əsasında müəyyən edilir.

Bu dərəcələr ilk dəfə Gömrük Məcəlləsinin və Gömrük qanunvericiliyinin müddələrinin həyata keçirilməsi məqsədilə hələ 1993-cü ildə Dövlət Gömrük Komitəsinin “Aksizli mallara münasibətdə gömrük rüsumlarının ödənilməsinin təmin edilməsi haqqında” 2013-cü il 3 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə tətbiq edilmişdir (Məmmədov, Musayev və b. 2016).

Gömrük ərazisinə gətirilən bəzi aksizli malların markalanması qaydası haqqında Müvəqqəti Təlimat da təsdiq edilmişdir ki, bu da aksiz vergilərinin tutulmasının aşağıdakı qaydasını müəyyən edir: a) aksizlərin bir hissəsi aksiz markalarının satışı formasında alınır; b) aksiz markaları alınarkən ödənilmiş məbləğlə idxal olunan markalanmış mallar üçün ödənilməli olan aksizlərin məbləği arasında fərq həmin malların gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı alınır.

Belə malların idxalçıları aksizli malların markalanmasına cavabdehirlər. Aksiz markaları və Xüsusi markalar idxalçılara sərbəst dövriyyəyə buraxılış gömrük rejiminin şərtlərinə idxalçılar tərəfindən əməl olunmasına nəzarət edən gömrük orqanları tərəfindən satılır.

Markalar üçün ödənilmiş pul məbləği malların gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı ödənilməli olan aksizin məbləğindən artıq olduqda, yaranan fərq geri qaytarıla və ya əvəzləşdirilə bilər.

Məsələn, əgər idxalçı gözləniləndən daha az miqdarda mal idxal edibse və idxal əməliyyatlarını dayandırılıbsa, yəni, möhürlərdən bəziləri istifadə edilmədikdə, həm də aksiz qanunvericiliyi dəyişdikdə - idxal aksiz vergisi dərəcələrinin ləğvi və ya əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması.

Aksiz vergisində ərazi prinsipi.

Qeyri-MDB ölkələrindən idxal edilən və ya onlara ixrac edilən mallara aksiz vergilərinin tətbiqi dünyada hamılıqla qəbul edilmiş prosedura uyğundur və islahat tələb etmir (ixrac zamanı kreditləşmə, idxalda isə müəyyən olunmuş dərəcələrlə tam həcmdə alınması). Əhəmiyyətli problem sərhədlərdə gömrük nəzarətinin olmaması səbəbindən Gömrük İttifaqına üzv ölkələrin ərazisindən mənşəli və ya idxal olunan, eləcə də bu əraziyə ixrac edilən mallardan aksiz vergilərinin yığılmasıdır.

Fiskal nöqtəyi-nəzərdən bu problemin ən effektiv həlli Gömrük İttifaqı sazişinin ləğvi ola bilər, lakin müəyyən siyasi səbəblərə görə belə bir həll praktiki olaraq mümkünsüz görünür. Bu baxımdan, bu problemin həllinin digər formalarını nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur.

MDB ölkələrinin və daha da böyük ölçüdə gömrük ittifaqına daxil olan ölkələrin ərazisindən idxal olunan malların vergiyə cəlb edilməsi ilə bağlı mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq, aksiz vergisinin islahatının əsas məqsədləri, ilk növbədə, gömrük tarif dərəcələrinin unifikasiyası olmalıdır, aksizli mallar üzrə aksiz dərəcələri, - ikincisi, malların mənşəyinə nəzarətin təkmilləşdirilməsi.

Gömrük İttifaqına üzv ölkələrdən kənar faktiki istehsal olunmuş malların yenidən satışı kimi malların vergiyə cəlb edilməsi zamanı yaranan bu kimi neqativ halların aradan qaldırılması üçün malların mənşəyinə nəzarət zəruridir. Bu halda, müəyyən bir məhsulun Gömrük İttifaqının üzvü olan ölkənin ərazisində istehsal edilmiş sayıla biləcəyi aksizli malların emal dərəcəsini müəyyən etmək üçün ciddi qaydalar müəyyən etmək olar.

Aksiz dərəcələri.

Vergi intizamının zəif olduğu və vergi ödəyicilərinin vergi öhdəliklərini qanuni və qeyri-qanuni üsullarla azaltmaq istəyi şəraitində vergi sistemində islahatların prioritet istiqaməti vergidən yayınma imkanlarının məhdudlaşdırılması məqsədilə vergitutmanın ən sadə prinsiplərinin müəyyən edilməsi olmalıdır. Xüsusilə, bu, mümkün olduqda vergi məbləğinin vergitutma bazasına faizlə, yəni advalor dərəcəsi kimi hesablanmasından konkret dərəcə əsasında istehsal olunan malların həcmindən asılı olaraq vergi məbləğinin hesablanmasına keçidi nəzərdə tutur. Ən əhəmiyyətlisi, bu halda, aksiz vergiləridir, çünki onların hesablanması üçün aydın qaydaların müəyyən edilməsi vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi bazasının aşağı göstərilməsindən büdcə itkilərini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər (Musayev, Kəlbəyev, Hüseynov, 2015).

Konkret aksiz dərəcələrinin avtomatik indeksləşdirilməsinin müəyyən edilməsinə gəlincə, belə bir norma Vergi Məcəlləsində əksini tapmalı və indeksasiya üçün əsas Dövlət Statistika Komitəsinin və ya digər dövlət orqanının statistikasına əsaslanan rəsmi dərc edilmiş göstərici olmalıdır.

Vergi hadisəsi, vergi öhdəliyinin yaranma anı (icra tarixi) və vergi ödəmə müddəti.

Aksiz öhdəliklərinin yaranması üçün əsas olan vergi hadisəsi aksizli malların istehsalı və ya Azərbaycanın gömrük ərazisinə idxalıdır. Öhdəliyin yaranma anı (icra tarixi), baş verdikdə vergi orqanının aksiz öhdəliklərinin hesablanmasını və yerinə yetirilməsini tələb etmək hüququna malik olduğu hadisə malların ərazidən buraxılması anı olmalıdır. Fors-major hallar istisna olmaqla, gömrük anbarının, aksizli malların istehsal olunduğu ərazinin və ya çatışmazlığın aşkar edildiyi an.

Avtomobillər üçün vergi öhdəliyinin yaranma tarixi onların qeydiyyatı alındığı an olmalıdır.

Mineral xammalın bəzi növləri üzrə aksiz rüsumunun vergi hadisəsi yerin təkindən çıxarılma anıdır. Bu növ aksizli mallar üzrə öhdəliyin yarandığı an (satış tarixi) onların daşınması üçün göndərilməsidir. Aksiz markaları almaqla öhdəliyi tam həcmdə yerinə yetirildiyi aksiz markaları ilə markalanmış mallar istisna olmaqla, vergi ödəyicisi aksiz rüsumu öhdəliyi yarandığı andan (satış tarixi) müəyyən müddət keçdikdən sonra vergi orqanına hesablanmış vergi məbləğini ödəyir.

Aksizlərin ödənilməsi üsulları.

Fikrimizcə, vergilərin vaxtında və tam ödənilməsi üçün akkreditə olunmuş bankların və sığorta şirkətlərinin zamanətlərindən istifadə əhəmiyyətli dərəcədə artırılmalıdır. Aksiz markalarının istifadəsi müəyyən növ tütün məmulatları və alkoqollu məmulatlarla məhdudlaşdırılmalıdır.

Aksiz markaları sistemi tətbiq olunmayan mallar, habelə aksiz markaları ilə markalanma tətbiq olunmayan alkoqollu məmulatlar və tütün məmulatları üçün aksiz vergisi öhdəliyinə bərabər hesablanmış avans ödənişinin tətbiqi məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Bu üsula alternativ olaraq, aksiz vergilərinin ödənilməsi üçün akkreditə olunmuş bankların və ya sığorta şirkətlərinin zamanətlərindən istifadə edilə bilər (Musayev, Kəlbəyev, Hüseynov, 2015).

Aksiz markalarından aksizlərin ödənişi kimi istifadə edilməsi təcrübəsinin məqbul olduğu hər bir aksiz markası növü məhsulun adını və ya məhsulun vergi məqsədləri üçün təsnif olunduğu kateqoriyanı göstərən öz aksiz markasına malik olmalıdır. Gələcəkdə aksiz markalarının regionlar üzrə fərqləndirilməsi məsələsinə də baxıla bilər. Bu halda aksizləri aksiz markalarından istifadə etməklə ödənilən aksizli malların satışı yalnız məhsula marka vurulan rayonla məhdudlaşdırılacaqdır. Bu prosedur malların ölkə üzrə hərəkətinə nəzarət etməyə imkan verəcək, həm də ərazi büdcəsinə daxil olan aksiz vergilərinin qismən ərazisində pərakəndə satışı həyata keçirilən rayonun büdcəsinə daxil olmasını təmin edəcəkdir.

Ödənilmiş aksiz vergisinin hesablanması (tutulması).

Aksizli malların istehsalında digər aksizli məhsuldan istifadə edilərkən, daxil olan material və xammala, o cümlədən sifarişçi tərəfindən təqdim edilən, aksiz vergisinin sahibləri tərəfindən ödənilmiş mallar üzrə ödənilmiş aksiz rüsumunun əvəzləşdirilməsi sistemi tətbiq edilməlidir. İstehsal olunan aksizli mallar üzrə aksiz öhdəlikləri. Bununla yanaşı, fikrimizcə, bəzi müəssisələr bilərəkdən belə borc yarada bildiyindən aksizlər üzrə vergi öhdəliklərində mənfi fərqlərin digər vergilər üzrə borclarla əvəzləşdirilməsi imkanlarının istisna edilməsi məqsədəuyğundur.

Aksiz vergisi islahatlarının əsas prinsipləri həm qanuni, həm də qeyri-qanuni üsullarla vergidən yayınma imkanlarını maksimum dərəcədə məhdudlaşdıran onların ödənilməsi qaydalarının müəyyən edilməsidir.

Bununla əlaqədar olaraq, ərazi büdcələrinin əhəmiyyətli gəlir mənbəyi olan alkoqollu məhsulların aksiz vergisinə cəlb edilməsi sisteminin dəyişdirilməsi təklif edilir. Bu məqsədlə, birincisi, aksiz markalarından istifadə etməklə aksizlərin alınması qaydalarının dəyişdirilməsi, daha dəqiq desək, onların hazırda mövcud olan avans üsulu əvəzinə vergi ödənişinin tam məbləğinin ödənilməsi üsuluna çevrilməsi, ikincisi, istehsal edilmiş və ya idxal edilmiş etil spirtinin litrinə son məhsulun tərkibində olan etil spirtinin bir litrinə tətbiq edilən vergi dərəcəsinə bərabər dərəcə ilə, son məhsula vergi tutularkən sonradan hesaba daxil edilməklə, vergitutma tətbiq etmək və nəhayət, üçüncüsü, müntəzəm vergitutma yaratmaq; alkoqollu məhsulların hər qrupu üçün differensiallaşdırılmış aksiz markalarından istifadə edilməklə hazır məhsulun alkoqollu məmulatları. Bundan əlavə, alkoqollu məhsulların istehsalında sifarişçi tərəfindən tədarük olunan xammaldan istifadə edildikdə, vergi möhlətləri verilərkən, aksiz vergisinin ödənilməsinə aksiz vergisi və sığorta təşkilatları tərəfindən təminat verilməsi sistemi inkişaf etdirilməlidir.

Aksizli malların siyahısına mühərrik yağları və dizel yanacağına daxil edilməsi istisna olmaqla, tütün məmulatlarının vergiyə cəlb edilməsi və ümumilikdə yanacaq-sürtkü materiallarının vergiyə cəlb edilməsinin dəyişməz qalması təklif edilir. Avtomobillərin vergiyə cəlb edilməsi zamanı aksiz vergisinin ödənilməsi anının təxirə salınması, avtomobillərin dövlət qeydiyyatına alındığı zaman isə verginin tutulması təklif edilir.

Qanunvericiliyə təklif olunan dəyişikliyə uyğun olaraq, qeyri-qanuni spirtli içkilərin istehsalının, o cümlədən avtomobillərin qaçaqmalçılıq yolu ilə gətirilməsinin və vergi məqsədləri üçün dəyərinin aşağı salınmasının həcmnin azaldılması hesabına aksiz vergisi daxilolmalarının artacağı gözlənilir (Məmmədov, Musayev, Sadıqov, 2016).

Nəticə

Nəticə olaraq, aksizli malların dairəsinə münasibətdə qanunvericiliyin tələblərinə və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi səviyyəsində, həm də bazar iştirakçılarının məlumatlılığının və şüurunun artırılması səviyyəsində kompleks tədbirlər həyata keçirmək lazımdır. Əsasnamələri təkmilləşdirmək, nəzarət tədbirlərini gücləndirmək, aksiz vergisi vəsaitlərinin bölgüsündə şəffaflığı təmin etmək lazımdır. Mövcud qanunvericiliyin və aksiz vergisinin tətbiqi təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin müzakirəsi və işlənilib hazırlanması prosesinə ictimai təşkilatların və ekspert icmasının fəal cəlb edilməsi də vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Mirzəyeva, A.Q. (2023). Vergi hüququ. Dərslük.
2. Kəlbəyev, Y.A. (2014). Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri. Bakı.
3. Məmmədov, Ə.C., Seyfullayev, İ.Z. (2013). Vergi və investisiya mühiti. Bakı: BESTPACK, 376 s.
4. Məmmədov, F. və digərləri. (2010). Vergilər və vergitutma. Bakı.
5. Musayev, A., Kəlbəyev, Y., Hüseynov, A. (2002). Azərbaycan Respublikasının Vergi Xidməti: islahatlar və nailiyyətlər. Bakı.
6. Rzayev, P.Q. (2013). İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi mexanizminin stimullaşdırıcı rolunun artırılması istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, 392 s.
7. Həsənlı, M.X., Bağirov, D.A. (1997). Azərbaycanda vergi auiditi. Dərs vəsaiti.
8. Musayev, A.F., Kəlbəyev, Y.A., Hüseynov, A.A. (2015). "Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr" Bakı.
9. Məmmədov, F.Ə., A.F.Musayev, M.M.Sadıqov, Y.A.Kəlbəyev, Z.Ş.Rzayev. (2016). Vergilər və vergitutma. Dərslük. Bakı.

Göndərildi: 29.03.2024

Qəbul edildi: 08.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/105-110>

Kanan Aghasiyev
Karabuk University, Turkey
master student
kaasiyev@gmail.com

A POSTCOLONIAL FEMINIST APPROACH TO AUDRE LORDE'S ESSAY "AGE, RACE, CLASS AND SEX: WOMEN REDEFINING DIFFERENCE" (1984)

Abstract

Audre Lorde's essay, "Age, Race, Class, and Sex: Women Redefining Difference (1984)", is a profound critique within postcolonial feminism, delving into the intricate intersections of privilege, oppression, and identity. She dismantles simplistic binary oppositions in Western feminist discourse, advocating for the recognition of diverse experiences often marginalized within mainstream narratives. Lorde critiques Western feminist scholarship for failing to acknowledge the complexity of women's experiences, particularly those of marginalized groups from Third World countries. She challenges the tendency to homogenize experiences, emphasizing the necessity of embracing difference. Lorde exposes how power dynamics, such as capitalism, imperialism, and globalization, reinforce structures of dominance. Additionally, she underscores the significance of economic empowerment in combating oppression, echoing Virginia Woolf's call for women's financial independence. Ultimately, Lorde urges a re-evaluation of societal structures, advocating for an inclusive and intersectional feminism that acknowledges and values diverse voices, paving the way for transformative social change rooted in solidarity and justice.

Keywords: Audre Lorde, Postcolonial Feminism, Third World Women, Third World Feminism

Kənan Ağasıyev
Karabük Universiteti, Türkiyə
Magistrant
kaasiyev@gmail.com

Audre Lorde'nin "Yaş, İrq, Sinif və Cins: Fərqi Yenidən Müəyyənləşdirən Qadınlar" (1984) əssesinə postkolonial feminist yanaşma

Xülasə

Audre Lordenin "Yaş, İrq, Sinif və Cins: Fərqi Yenidən Müəyyənləşdirən Qadınlar" (1984) əssesi imtiyazların, zülmün və şəxsiyyətin mürəkkəb kəsişmələrini araşdıran postkolonial feminizm daxilində dərin tənqidi əsədir. O, Qərb feminist diskursunda sadələşdirilmiş ikili müxalifətləri sıradan çıxarır, əsas hekayələrdə tez-tez marjinallaşdırılan müxtəlif təcrübələrin tanınmasını müdafiə edir. Lorde Qərb feminist akademiyasını qadınların, xüsusən də Üçüncü Dünya ölkələrindən olan marjinal qrupların təcrübələrinin mürəkkəbliyini qəbul etmədiyi üçün tənqid edir. O, fərqliliyi qəbul etməyin zəruriliyini vurğulayaraq, təcrübələri homogenləşdirmə meylinə meydan oxuyur. Lorde kapitalizm, imperalizm və qloballaşma kimi güc dinamikalarının ataxaqan dominantlıq strukturlarını necə gücləndirdiyini ifşa edir. Bundan əlavə, o, qadınların maliyyə müstəqilliyi üçün Virciniya Vulfun çağırışını təkrarlayaraq, zümlə mübarizədə iqtisadi güclənmənin əhəmiyyətini vurğulayır. Nəhayət, Lorde, həmrəylik və ədalətə əsaslanan transformativ sosial dəyişikliyə yol açan, müxtəlif səsləri qəbul edən və qiymətləndirən inklüziv və kəsişən (interseksional) feminizmi müdafiə edərək, ictimai strukturların yenidən qiymətləndirilməsini tələb edir.

Açar sözlər: Audre Lorde, Postkolonial Feminizm, Üçüncü Dünya Qadınları, Üçüncü Dünya Feminizmi

Introduction

In her essay “*Age, Race, Class, and Sex: Women Redefining Difference*”, Audre Lorde provides a strong critique of how privilege, oppression, and identity intersect within postcolonial feminism. She argues against simplistic binary oppositions and highlights the diversity within women's experiences often disregarded in mainstream narratives. Lorde particularly criticizes Western feminist scholarship for overlooking or homogenizing the experiences of marginalized women, especially those from Third World countries. She challenges the tendency in Western discourse, particularly in White feminism, to essentialize and generalize experiences, which she believes obscures the struggles of marginalized groups. Lorde calls for recognition and appreciation of differences, urging a more inclusive and intersectional feminist approach. She examines how power and privilege perpetuate systems of oppression, pointing to capitalism, imperialism, and globalization as reinforcing structures of dominance.

Lorde underscores the importance of economic empowerment in challenging oppression, echoing Virginia Woolf's arguments for women's financial independence. By highlighting how economic inequality limits opportunities for women, she calls for a re-evaluation of societal structures that perpetuate such disparities. Ultimately, Lorde's essay offers a deep analysis of identity, privilege, and oppression within feminist discourse. She encourages readers to examine their assumptions and biases, and to appreciate the diverse experiences of women. Through her focus on marginalized voices and advocacy for inclusive feminism, Lorde advocates for transformative social change rooted in solidarity and justice.

Theoretical Background

Postcolonial feminism represents a recent addition to the literary studies arena, uniting both postcolonial and feminist ideologies. Initially perceived as a subset of both postcolonialism and feminism, it gained recognition as an autonomous theory from the 1980s onward, emerging as a critical response to the limitations of White feminism of the Western nations. Primary works such as Audre Lorde's 1981 essay “*The Master's Tools Will Never Dismantle the Master's House*” and Chandra Talpade Mohanty's 1984 article “*Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses*” were among the earliest critiques highlighting the disregard of White feminism toward women of colour and those from postcolonial backgrounds.

While both postcolonial feminism and traditional feminism share a focus on women's issues and strive for gender equality, postcolonial feminist scholars argue that the solutions proposed by First World Western Feminism are inadequate for addressing the challenges faced by women in formerly colonized regions. They argue that White feminism tends to overlook the distinct issues encountered by women in colonized nations, emphasizing that these women endure complex challenges resulting from the legacy of colonization. As articulated by Lorde (1984) and Mohanty (1984), while Western women confront specific challenges, women in colonized contexts struggle with even greater complexities due to the effects of colonialism. White feminism, they argue, is limited, and designed mainly to address the concerns of White women. Consequently, postcolonial feminism aligns itself with other feminist movements such as African feminism, Black feminism, Caribbean feminism, Third World feminism, and Intersectional feminism, recognizing the importance of diverse perspectives and experiences in addressing global gender inequality.

One of the central ideas in postcolonial feminism is the concept of Double Colonization, which highlights the dual oppression experienced by women in colonized and pre-colonized territories. These women are subjected to patriarchal norms within their local communities while also being forced to obey the dictates of colonial rulers, resulting in what is termed as Double Colonization. Scholars in the fields of postcolonial feminism and feminist criticism began to focus on this phenomenon in the 1980s, aiming to explore how it is depicted in literature, particularly in the works of postcolonial and colonial women writers. In 1985, Canadian feminist critic Aritha Van Herk penned her essay *A Gentle Circumcision*, which examines the challenges women face in ruling male-dominated societies. Using religious allegory, Van Herk draws parallels with the biblical story of Adam and Eve to argue that women have historically borne the blame, particularly

from narratives like the Garden of Eden, and must navigate patriarchal environments filled with blame and accusation. This perspective underscores the notion that women in even the most developed societies face significant challenges, thus highlighting the worsening struggles of women in colonized regions. Subsequently, in 1986, Kirsten Holst Petersen and Anna Rutherford explored this issue further in their seminal work *A Double Colonization: Colonial and Postcolonial Women's Writing*, providing a critical analysis of female writers grappling with patriarchal dominance.

Similarly, Subalternity is a fundamental concept in Postcolonial Feminist Studies, referring to individuals or communities marginalized within their societies. Subjected to societal expectations of inferiority, they are constrained by prescribed norms and traditions that limit their agency, often leading to dismissal and disregard of their decisions. The term “subaltern” was initially introduced by Italian scholar Antonio Francesco Gramsci to describe the cultural dominance exerted by oppressors over colonized cultures, relegating subaltern groups to the margins of socio-economic structures. Indian feminist theoretician Gayatri Chakravorty Spivak expanded upon this concept in her seminal essay *Can the Subaltern Speak?* published in 1985. Spivak argues that subaltern individuals are rendered voiceless due to divisions along religious, caste, racial, gender, and regional lines, perpetuating their subjugation. These divisions, prevalent particularly in Third World countries, reinforce notions of inferiority. Spivak seeks to amplify the voices of those silenced by structural inequalities, citing examples such as the Sati women of India, who faced pressure to self-immolate upon their husbands' deaths to prove their devotion.

Discussion

In her essay named *Age, Race, Class, and Sex: Women Redefining Difference* in 1984, Audre Lorde talks about the notion of privilege. As it is known, not all the women of the world share the same challenges. In this context, we can mainly talk about the Chandra Talpade Mohanty's “choices” (Mohanty, 1984) and Ethel Crowley's concept about veiling cultures in Third World countries (Crowley, 1991). Both critics show that not all the women around the world have the same rights, facilities, opportunities, and any type of freedom as Western women have. It is true that some of them do not have the same European concept of “freedom” as Ethel Crowley puts it (Crowley, 1991).

Neither do they (Radical Feminists) acknowledge that women's experience of patriarchal structures varies enormously due to economic, historical, and cultural circumstances. It is a fallacy to suggest that there exists a global model of patriarchal domination. ‘Freedom’ certainly does not mean the same thing to all the women of the world (Crowley, 1991: 47).

Third World women lack a huge privilege compared to Western women in terms of living conditions, human rights, political freedom, health, education, etc. Lorde, in her essay, talks about this ignored privilege in Western scholarships. Audre Lorde touches the issue of binary opposition. In many writings, in Western European literature, there is a tendency to label everything as good and bad, dominant and subordinate, up and down, and superior and inferior. Eventually, the concept of “good” is defined through profit instead of human needs (Lorde, 1984). This kind of tendency to make everything “white or black” puts the people of Colour, especially women of Colour, in the box of “otherness” or “generalization”. Clearly, two words are not enough to describe the colours of the whole world. Being a Black American woman, Lorde finds herself in certain groups defined as inferior, other, or deviant (Lorde, 1984). It is apparent from her statement that there is a certain amount of segregation if a person is not White, and these words are not said by a simple Black city woman, but by a scholar. Furthermore, being a member of the oppressed group, she and all her group is expected to educate the oppressor, as she puts in the following statement:

Whenever the need for some pretence of communication arises, those who profit from our oppression call upon us to share our knowledge with them. In other words, it is the responsibility of the oppressed to teach the oppressors their mistakes. I am responsible for educating teachers who dismiss my children's culture in school. Black and Third World people are expected to educate white people as to our humanity. Women are expected to educate men (Lorde, 1984: 1).

She uses the word “pretence”. Here, it is possible to see that she tries to mention that the White world is not genuine in their scholarly communication with the Coloured world. She calls them oppressors while she considers herself being the oppressed. In a humorous twist, she or the Coloured oppressed people are supposed to teach the oppressors about their problems and challenges. As she puts it, it is the oppressed people’s responsibility to educate the colonizers about the colonial mistakes that they had done and continue doing so. Furthermore, she talks about the educational oppression at schools where they ignore to teach the history of Coloured people. Thus, Black and Third World people are supposed to teach White people about their existence. Eventually, women are assumed to teach men. This leads us to Lorde’s other *essay The Master’s Tools Will Never Dismantle the Master’s House* (Lorde, 1984) as she talks about the same problem of teaching men about women’s problems and women teaching White women about non-white women’s problems.

As Ethel Crowley accuses Marxism being sex-blind and Marxist Feminism being culture-blind (Crowley, 1991), seven years before Crowley, Audre Lorde accuses capitalism, imperialism, and globalization, since they assume that the whole world will eventually be one same unity while ignoring differences of cultures and peoples. While Marxist Feminism expects that all women will eventually live in industrialized societies and their problems will be solved once they have economic equality (Crowley, 1991), Lorde blames Industrial Capitalism that helps both colonialism and globalization which rejects variation. Lorde states:

Institutionalized rejection of difference is an absolute necessity in a profit economy which needs outsiders as surplus people. As members of such an economy, we have all been programmed to respond to the human differences between us with fear and loathing and to handle that difference in one of three ways: ignore it, and if that is not possible, copy it if we think it is dominant, or destroy it if we think it is subordinate. But we have no patterns for relating across our human differences as equals (Lorde, 1984: 1).

The mentioned quote above states that difference is being rejected by industrialized economies. As a result, people are scared to see differences in society. Thus, people either ignore the difference they see, destroy the difference in case it is weak-othered-subordinate-non-white, or eventually adopt it if it is supreme. However, human differences are not accepted as equally same. As a result, industrialization does its work by destroying differences among different groups of people, different races, and religions while expecting that everyone is supposed to obey Eurocentric globalization that rejects fundamental societal diversity. Another problem as Lorde notes is the ignorance of White women regarding the differences of race, sexual preference, age, and class (Lorde, 1984). When White women talk about their oppression as women and ignore the differences and assume that all women around the world experience same problems, they establish the concept of global homogeneity of women’s experience which in fact does not exist because, as mentioned earlier by Ethel Crowley, all the women of the world experience different life experiences and the concept of freedom is not the same for all the women of the globe (Crowley, 1991). Lorde complains about a journal, that used to publish poetry, saying that it would not publish any poetry anymore. The reason behind the rejection of poetry publication was poetry being a less serious art form. Lorde calls this action: “class issue in art” (Lorde, 1984). She writes the following statement:

Of all the art forms, poetry is the most economical. It is the one which is the most secret, which requires the least physical labour, the least material, and the one which can be done between shifts, in the hospital pantry, on the subway, and on scraps of surplus paper. (...) As we [The colonized-oppressed women] reclaim our literature, poetry has been the major voice of poor, working-class, and Coloured women. A room of one's own might be a necessity for writing prose, but so are reams of paper, a typewriter, and plenty of time (Lorde, 1984: 2)

The quote above suggests a potential understanding that writing poetry does not require too much time. It is one of the most economical type of art in terms of material, time, and labour. Poetry has been the artistic weapon of poor, working-class, and Coloured women. She touches on a very serious issue: The matter of economic opportunity – a room, paper, typewriter, [or computer

nowadays], and time, which Chandra Mohanty names it as “choices” (Mohanty, 1991). Do all the women around the globe have this opportunity? This question had to be asked by the journal before rejecting poetry in their following issues. Economic conditions play significant role, and it must not be ignored. Lorde tries to say that White women ignore their privilege in financial-well-being and in other important necessities when comparing themselves with the non-white women. Lorde’s words “a room of one’s own” were not said in vain as years ago the same words were said by one of the major figures of English literature, Virginia Woolf in her same named book *A Room of One’s Own* in 1929. In her essay, Woolf discusses the importance of having financial independence of women in order to achieve their full creative potential: “A woman must have money and a room of her own if she is to write fiction.” (Woolf, 1929). It is the same matter that Lorde tires to show. Like English women were discouraged to be literate due to the lack of economic independence, Coloured women are facing the same problem now and poetry is the most possible way for them to raise their vices. Woolf continues:

Intellectual freedom depends on material things. Poetry depends on intellectual freedom. And women have always been poor, not for two hundred years merely, but from the beginning of time. [...] Women, didn’t have a dog’s chance of writing poetry (Woolf, 1929: 90)

Woolf, being a white woman, complains about the financial poverty of women. Lack of material-well-being led women to the patriarchal dependency. Eventually, women’s intellectual freedom depended on men and this case had been happening since the beginning until Woolf’s time. Lorde tries to say that non-white women face the same problem as once White women faced. Now, White women ignore the fact that they have achieved all necessary financial independence and comparing themselves with Third World women or the women of Colour, they underestimate the struggle and colonial history of the Southern women. Lorde writes: Since White women disregard their privilege of whiteness and characterize women only based on their own experience, women of Colour become “other,” the foreigner whose experience and culture is too “alien” to understand (Lorde, 1984). Thus, it is possible to say that Audre Lorde is the Virginia Woolf of Third World women and women of Colour. Additionally, Lorde complains about the lack of education where the Western educational system ignores to teach the Coloured women’s literature. The reason behind this factor is that, as she puts it, there is no professional educators to teach, or the Coloured women’s literature experience is different to understand for White women. However, Lorde opposes to the excuses by saying: “White women faces no challenge in teaching Shakespeare, Dostoyevsky, Moliere, and Aristophanes.” (Lorde, 1984).

Lorde compares White women’s lives with Black women’s. She says that White women believe that it is possible for White women to live with men in peace if they obey certain rules such as believing that they are beautiful enough, smart enough, quiet enough, teaching their kids how to behave, dislike the right person, and love the right men. However, for women of Colour, it is not that simple. It is not enough to love or hate people, it is not enough to teach their children how to behave, or it is not enough to think that they are beautiful and smart enough. None of these steps saves Coloured women from increasing violence in their daily lives: In classrooms, in markets, at work, at school, and everywhere. She continues to conclude: White women fear that their children will grow up and join the patriarchy and work against them. However, Black women fear that their children will be taken out from a car and shot down on the street, and White women will turn their backs while Black women’s children are dying (Lorde, 1984).

Conclusion

Audre Lorde's essay, *Age, Race, Class, and Sex: Women Redefining Difference* (1984), presents a powerful critique of the intersections between privilege, oppression, and the complexities of identity within a postcolonial feminist framework. Lorde's insights challenge traditional binary oppositions, revealing the nuances and diversity within women's experiences that are often overlooked or marginalized within dominant discourses. One of Lorde's central arguments is the existence of unrecognized privilege within Western feminist scholarship, where the experiences of

marginalized women, particularly those from Third World countries, are often ignored or homogenized.

Lorde critiques the tendency within Western discourse to essentialize and generalize experiences, particularly through the lens of White feminism. She argues that this approach fails to account for the diverse realities of women's lives and perpetuates a false sense of unity that erases the struggles of marginalized groups. Lorde's insistence on recognizing and valuing difference challenges the homogenizing tendencies of dominant discourse, calling for a more inclusive and intersectional approach to feminism. Lorde's critique is the role of power and privilege in perpetuating systems of oppression. She highlights how capitalism, imperialism, and globalization uphold structures of dominance that marginalize certain groups while privileging others. Lorde's analysis underscores the importance of understanding the interconnectedness of these systems and the ways in which they intersect to shape individuals' experiences of oppression and privilege.

Lorde emphasizes the importance of economic empowerment in challenging systems of oppression. Drawing parallels with Virginia Woolf's arguments for women's financial independence, Lorde highlights how economic inequality limits women's ability to access opportunities and fully realize their potential. By focusing on the experiences of marginalized women, Lorde calls for a re-evaluation of societal structures that perpetuate economic disparity and hinder progress towards gender equity. Lorde's essay offers a profound and incisive analysis of the complexities of identity, privilege, and oppression within feminist discourse. Her work challenges readers to interrogate their own assumptions and biases, and to recognize the diversity and richness of women's experiences. By focusing on the voices of marginalized women and advocating for a more inclusive and intersectional feminism, Lorde makes a compelling case for transformative social change grounded in solidarity and justice.

References

1. Crowley, E. (1991). Third world women and the inadequacies of Western feminism. Zenodo (CERN European Organization for Nuclear Research). <https://doi.org/10.5281/zenodo.8215621>
2. Lorde, A. (1981). *The Master's Tools Will Never Dismantle the Master's House*. *This Bridge Called My Back: Writings by Radical Women of Color*.
3. Mohanty, C.T. (1984). Under Western Eyes: feminist scholarship and colonial discourses. *Boundary 2*, 12(3), 333. <https://doi.org/10.2307/302821>
4. Mohanty, C.T. (1995a). Feminist encounters: locating the politics of experience. In Cambridge University Press eBooks (pp. 68–86). <https://doi.org/10.1017/cbo9780511520792.004>
5. Petersen, K.H., & Rutherford, A. (1986). *A Double Colonization: Colonial and Post-colonial Women's Writing*. Mundelstrup, Denmark : Dangaroo Press.
6. Spivak, G.C. (2022). Can the Subaltern Speak? In Routledge eBooks (pp. 171–219). <https://doi.org/10.4324/9781003101536-9>
7. Van Herk, A. (1985). A Gentle Circumcision. *Kunapipi*, 7(2), 43-49. Retrieved from <https://ro.uow.edu.au/kunapipi/vol7/iss2/10>
8. Woolf, V. (2015). *A Room of One's Own* (1929). Karbon Kitaplar.

Received: 01.04.2024

Accepted: 16.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/111-115>

Nicat Həsənov
Naxçıvan Dövlət Universiteti
bakalavriat
Yusifogluicat@gmail.com

XX-XXI ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVANIN MUSIQI İFAÇILIQ SƏNƏTİ

Xülasə

Məqalədə XX-XXI əsrlərdə Naxçıvan musiqi ifaçılığının inkişafı ilə bağlı mədəniyyətin bütün sahələrinə müraciət edərək, bu mövzunu bir neçə istiqamətdə araşdıraraq, Azərbaycan musiqişünaslığında xalq musiqisi, aşiq sənəti və şifahi ənənəli professional musiqi üzrə maraqlı müraciət etmiş, Naxçıvan musiqi-ifaçılıq sənətini araşdırarkən, onlardan bəhrələnmişik.

Müasir dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında elmin və mədəniyyətin inkişafı məsələləri xüsusi vüsət kəsb etmişdir. Naxçıvanda həyata keçirilən beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlər, mədəniyyət abidələrinin bərpa və qorunması, mədəniyyət müəssisələrində, elm və təhsil ocaqlarında müasir səviyyədə quruculuq işləri bunun bariz nümunəsidir. Bütün bunlar Naxçıvanda elm və mədəniyyətin inkişaf istiqamətlərini və tədqiqi məsələlərini aktuallaşdırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, musiqi ifaçılığı ümumən musiqi mədəniyyəti və incəsənətinin yaşamasını və inkişafını şərtləndirən ən mühüm sahələrdən və amillərdən biridir. Musiqi janrları, folklor nümunələri, muğam və aşiq musiqisi, eləcə də bəstəkar əsərləri məhz ifaçılıq sənəti vasitəsilə səslənir, cəmiyyətə təqdim olunur və öz estetik funksiyasını yerinə yetirə bilir.

Naxçıvanda əsrlər boyu geniş bir şəkildə təşəkkül tapmış və bütün regionları əhatə etmiş folklor musiqisi, mərasim musiqisi, aşiq və muğam sənəti növ və janr baxımından olduqca rəngarəng və zəngindir. Naxçıvanın ənənəvi musiqi mədəniyyətinin və musiqi yaradıcılığının belə zəngin janr və növlərə malik olması bilavasitə musiqi ifaçılığının da istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Bir sözlə, Naxçıvanda musiqi ifaçılığının istiqamətləri, növləri musiqi janrları ilə əlaqədə yaranmış və inkişaf etmişdir.

Beləliklə, Naxçıvanın qədim tarixə və mədəniyyətə malik bir diyar kimi Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşmasında və inkişafında xüsusi rolu və yeri vardır. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı kontekstində Naxçıvan musiqi həyatının əsas istiqamətlərinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir

Açar sözlər: Naxçıvan, folklor musiqisi, mərasim musiqisi, aşiq, muğam

Nijat Hasanov
Nakhchivan State University
student
Yusifogluicat@gmail.com

Music performance art of Nakhchivan in the 20th-21st centuries

Abstract

In the article, addressing all areas of culture related to the development of Nakhchivan music performance in the 20th-21st centuries, researching this topic in several directions. In Azerbaijani musicology, we have made an interesting application of folk music, ashig art and traditional oral professional music.

In modern times, the development of science and culture in the Nakhchivan Autonomous Republic has become a special issue. Internationally important events in Nakhchivan, restoration and protection of cultural monuments, and construction works at the modern level in cultural institutions, science, and educational institutions are a clear example of this. All this makes the development directions and research issues of science and culture in Nakhchivan relevant.

It should be noted that music performance is one of the most important areas and factors determining the survival and development of music culture and art in general. Music genres, folklore samples, mugham and ashig music, as well as composer's works are sounded, presented to the society and able to fulfill their aesthetic function precisely through the performing arts.

Folk music, ceremonial music, ashig and mugham art, which has been widely formed in Nakhchivan for centuries and covered all regions, is very colorful and rich in terms of types and genres. The fact that the traditional musical culture and musical creativity of Nakhchivan has such rich genres and types has directly determined the direction of music performance. In a word, the directions and types of musical performance in Nakhchivan were created and developed in connection with musical genres.

Thus, Nakhchivan, as a land with ancient history and culture, has a special role and place in the formation and development of Azerbaijani culture. In the context of the development of Azerbaijani culture, the study of the main directions of the musical life of Nakhchivan is of great importance

Keywords: *Nakhchivan, folklore music, ceremonial music, ashig, mugham*

Giriş

Bizim tədqiqatımız XX-XXI əsrlərdə Naxçıvan musiqi ifaçılığının inkişafı ilə bağlıdır. Buna görə biz mədəniyyətin bütün sahələrinə müraciət edərək, bu mövzunu bir neçə istiqamətdə araşdırmışıq. Azərbaycan musiqişünaslığında xalq musiqisi, aşiq sənəti və şifahi ənənəli professional musiqi üzrə maraqlı tədqiqatlar aparılmışdır. Biz bu tədqiqatlara müraciət etmiş, Naxçıvan musiqi-ifaçılıq sənətinin araşdırarkən, onlardan bəhrələnmişik.

Müasir dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında elmin və mədəniyyətin inkişafı məsələləri xüsusi vüsət kəsb etmişdir. Naxçıvanda həyata keçirilən beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlər, mədəniyyət abidələrinin bərpası və qorunması, mədəniyyət müəssisələrində, elm və təhsil ocaqlarında müasir səviyyədə quruculuq işləri bunun bariz nümunəsidir. Bütün bunlar Naxçıvanda elm və mədəniyyətin inkişaf istiqamətlərini və tədqiqi məsələlərini aktuallaşdırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, musiqi ifaçılığı ümumən musiqi mədəniyyəti və incəsənətinin yaşamasını və inkişafını şərtləndirən ən mühüm sahələrdən və amillərdən biridir. Musiqi janrları, folklor nümunələri, muğam və aşiq musiqisi, eləcə də bəstəkar əsərləri məhz ifaçılıq sənəti vasitəsilə səslənir, cəmiyyətə təqdim olunur və öz estetik funksiyasını yerinə yetirə bilir.

Naxçıvanda əsrlər boyu geniş bir şəkildə təşəkkül tapmış və bütün regionları əhatə etmiş folklor musiqisi, mərasim musiqisi, aşiq və muğam sənəti növ və janr baxımından olduqca rəngarəng və zəngindir. Naxçıvanın ənənəvi musiqi mədəniyyətinin və musiqi yaradıcılığının belə zəngin janr və növlərə malik olması bilavasitə musiqi ifaçılığının da istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Bir sözlə, Naxçıvanda musiqi ifaçılığının istiqamətləri, növləri musiqi janrları ilə əlaqədə yaranmış və inkişaf etmişdir (Əsgərov, 2015: 5-6).

Musiqi ifaçılığı – musiqi incəsənətinin bütün istiqamətlərinə, növ və janrlarına aid olan fəaliyyət və yaradıcılıq sahəsidir. Digər tərəfdən, müasir dövrdə musiqi ifaçılığının inkişaf etməsi bir çox amillərlə səciyyələnir ki, onlardan biri də peşəkar musiqi təhsilidir.

Naxçıvanın musiqi-ifaçılıq sənətinin sahəvi təsnifatında: I.Naxçıvanın musiqi-folklor ifaçılığı; II.Naxçıvanın muğam ifaçılığı; III.Naxçıvanın aşiq ifaçılığı; IV.Naxçıvanda dini-mərasim ifaçılığı; V.Naxçıvanda bayram-mərasim ifaçılığı; VI.Naxçıvanın müasir musiqi-ifaçılıq sənəti öz əksini tapır.

Naxçıvanın musiqi mədəniyyəti öz tarixi, mənəvi və bədii təcəssümünü, ilk növbədə, zəngin musiqi folklorunda tapır. Bu diyarın musiqi folkloru geniş janr tərkibinə, zəngin ənənələrə, ifadə vasitələrinə və ifaçılıq xüsusiyyətlərinə malikdir. Naxçıvan musiqi folklorunun regional özünəməxsusluğu onun melodiya, məqam, forma, intonasiya, ritm səciyyəsində və ifa tərzində də özünü göstərir.

Yallı rəqslərinin yazıya alınması musiqi folklorunun tədqiqatçıları üçün bu gün də nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Bayram Hüseynlinin, Əhməd İsadə və Nəriman Məmmədovun, Əqidə Ələkbərovanın, Əkrəm Məmmədli və Kənan Məmmədlinin Naxçıvan

folkloru və yallı nümunələrini nota yazmaları bu janrın qorunması və tədqiqi üçün vacib mənbələr hesab olunur. Yallı nümunələrinin ifaçılıq təhlili müasir musiqişünaslıq elminin qarşısında dayanan vəzifələrdən biridir. Tədqiqatçıların yallılar haqqında fikir və məlumatlarını yüksək qiymətləndirərək, qeyd etmək lazımdır ki, bu nümunələrin ifaçılıq aspekti kompleks və sistemli yanaşma tələb edir. Yallı sinkretik mədəniyyətdir, buna görə də, bir çox ifaçılıq komponentlərini – təfsir, üslub, melodiya, intonasiya, məqam, ritm, söz, müşaiyət - özündə ayırmaz vəhdət şəklində ehtiva edir (Əsgərov, 2018: 53).

Naxçıvanda aşıq sənətinin inkişaf tarixini araşdıraraq, qeyd etməliyik ki, Naxçıvanda bu sənət qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. “Kitabi - Dədə Qorqud”da özünü göstərən yer və şəxs adları həmin dastanların Naxçıvanla bağlılığını üzə çıxarmaqla yanaşı, dastandakı hadisələrin bilavasitə Naxçıvanda cərəyan etdiyinə əminlik yaradır. Dastanın məzmununun müxtəlif aspektlərdən - tarixi, coğrafi, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, musiqişünaslıq aspektlərindən qarşılıqlı müqayisəli tədqiqi qədim ozan havalalarının aşıq yaradıcılığında köklərini üzə çıxarmağa imkan yarada bilər (Məmmədov, 2004: 24).

Naxçıvanda aşıq mühitinin formalaşması məsələlərinə ümumi baxış bu bölgədə aşıqlığın təkkə kökənli olmasını göstərir ki, bu da onun qədim köklərindən xəbər verir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında XX əsrdə muğam ifaçılığının inkişafını təmin edən əsas amillər sırasında: Keçmiş tarixdən gələn xalq musiqisinin, poeziya-muğam əlaqələrinin, dini musiqinin, aşıq musiqisinin və muğam sənətinin XX əsrdə bir mədəni irs kimi yaşaması, davam etdirilməsini; XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq musiqi məktəblərinin, mədəniyyət klublarının yaradılmasını; orta məktəblərdə və pioner evlərində musiqi kollektivlərinin yaradılmasını; musiqili dram teatrının yaradılmasını, fəal teatr həyatını; XX əsrin əvvəllərində və ortalarında opera və operetta tamaşalarını; dram tamaşalarında tar, kamança, balaban, qarmon, nağara alətlərinin müşaiyət ilə muğamlardan, zərbi-muğamlardan, xalq mahnı və rəqslərindən istifadə olunmasını; tamaşaların pərdələri arasında xalq musiqisi ifaçılarının konsertlərini; konsert həyatını; XX əsrin əvvəllərində və ortalarında Bakıdan Naxçıvana görkəmli musiqi, teatr xadimlərinin yaradıcılıq səfərlərini; görkəmli bəstəkar Zülfüqar Hacıbəyovun, tarzən Hacı Məmmədovun Naxçıvanda yaşamaqla, musiqili teatr və ifaçılıq sənətinin inkişafına töhfələr vermələrini; XX əsrin ikinci yarısında Naxçıvan MR-də Naxçıvan Pedaqoji İnstitutunun, Musiqi Kollecinin yaradılması və burada muğamın tədris olunmasını; Naxçıvanda musiqi mədəniyyətinin inkişafına və istedadlı insanlara yaradılan geniş imkanlar və sağlam mədəni mühiti; Naxçıvanlı musiqi xadimləri Nəriman Məmmədov və Əkrəm Məmmədli tərəfindən müxtəlif illərdə və müxtəlif ifaçılıq təfsirlərindən muğamların not yazılarının həyata keçirilməsini və bununla da musiqişünaslıqda muğamlarla bağlı tədqiqatların genişləndirilməsini qeyd etmək lazımdır.

Naxçıvanda XX əsrin əvvəllərindən etibarən Avropa musiqi janrlarında əsərlər yaradan bəstəkarlar yaşamışlar. Onların musiqi əsərləri incəsənət məktəblərində, konservatoriyada, filarmoniya orkestrlərində ifa olunur. Bu bəstəkarların yaradıcılıq ənənələri davam edir. Naxçıvan Bəstəkarlar Təşkilatının üzvləri Bakı Musiqi Akademiyasında bəstəkarlıq, musiqişünaslıq təhsili alan mütəxəssislərdir. Bu təşkilatın üzvləri Naxçıvanın istedadlı bəstəkarları və musiqişünaslarıdır. Naxçıvanlı bəstəkarlardan Nəriman Məmmədov və Ramiz Mirişli Azərbaycan musiqi irsində özünəməxsus yaradıcılıq üslubu ilə tanınmış bəstəkarlardır. Müasir dövrdə Naxçıvanda Yaşar Xəlilov, Şəmsəddin Qasımov, Kamal Əhmədov və başqa bəstəkarlar fəal yaradıcılıqla məşğul olurlar. Onlar müxtəlif janrlarda əsərlər yazırlar: mahnı, romans, kantata, konsert, sonata, suite, simfonik musiqi, kamera musiqisi, xor musiqisi. Bəstəkarlar Naxçıvan musiqi folklorunu, rəqslərini fortepiano, kamera orkestri, xor üçün aranjiman edirlər. Naxçıvan bəstəkarlarının yaradıcılığı muxtar respublikada fəaliyyət göstərən musiqi kollektivləri ilə sıx təmasda inkişaf edir. Bu baxımdan, bəstəkar yaradıcılığında vokal və instrumental musiqi janrlarının inkişafı bilavasitə kamera orkestrinin, xalq çalğı alətləri orkestrinin, eləcə də musiqi ifaçılığının nailiyyətləri ilə sıx bağlıdır.

Müasir dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında musiqi mədəniyyəti, musiqi təhsili və yaradıcılığı davamlı şəkildə inkişaf edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında 27 uşaq musiqi məktəbi

və uşaq incəsənət məktəbləri vardır. Naxçıvan Musiqi Kolleci, Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı, Naxçıvan Dövlət Universitetinin Konservatoriyası, Naxçıvan Dövlət Filarmoniyasının mahnı və rəqs ansambli, kamera orkestri, estrada orkestri, xoru, aşıq ansamblları, milli alətlər orkestri ansambli, yallı rəqs qrupu müasir musiqi mədəniyyətinin inkişafında fəal iştirak edirlər (4).

NDU Konservatoriyasında milli musiqi alətləri, fortepiano, simli alətlər, nəfəs alətləri, xor dirijorluğu, bəstəkarlıq və musiqişünaslıq fakültələri fəaliyyət göstərir. Konservatoriyada mütəmadi olaraq, konsertlər, ifaçılıq müsabiqələri, musiqişünaslıq konfransları keçirilir. Konsertlərdə tələbə orkestrləri, xor, kvartet tərəfindən Avropa, rus, Azərbaycan, Şərq bəstəkarlarının əsərləri ifa edilir.

Naxçıvan Musiqi Kolleci də Muxtar Respublikanın musiqi həyatında fəal iştirak edir. Bu kollecdə istedadlı gənclərə milli musiqi alətləri, muğam, ifaçılıq, orkestr alətləri (skripka, alt, violonçel, fleyta, qaboy və s.), fortepiano, vokal şöbələrində musiqi təhsili verilir. Kollecın tərkibində tələbələrin xoru, xalq çalğı alətləri orkestri, kamera orkestri, muğam ansambli yaradılıb. Bu tələbə musiqi kollektivləri konsertlərdə, mədəniyyət tədbirlərində uğurla çıxış edirlər (Əsgərov, 2024: 50).

Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin ümumi icmalından göründüyü kimi, qədimdən müasir dövrə qədər, şifahi ənənəli musiqi növlərindən başlayaraq, Şərq musiqi ənənələrindən bəhrələnərək, Qərb klassik və müasir musiqi mədəniyyətinin təsiri altında yaranmış musiqi sahələrinin və bəstəkarlıq ənənələrinin qovuşmasında yüksək səviyyəli inkişaf yolu keçmişdir. Şifahi ənənəli musiqi növləri bu gün də öz yolunu davam etdirərək, peşəkar musiqiçilər və dövlət qurumları tərəfindən qorunur, onların gələcək nəsillərə ötürülməsi təmin olunur. Peşəkar musiqi sahələrinin inkişafında bəstəkarlıq və ifaçılıqla bağlı kadr hazırlığı, yeni kollektivlərin yaradılması və təkmilləşdirilməsi, yaradıcılıq və təfsir məsələləri böyük rol oynayır.

Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin tədqiqində musiqi-ifaçılıq sənətinin sistemləşdirilməsi və təsnifatı mühüm əhəmiyyətli məsələlərdir.

Naxçıvanın musiqi mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olaraq, böyük təkamül və inkişaf yolu keçmişdir. Bu qədim diyarın musiqi mədəniyyəti keçmişdə olduğu kimi müasir dövrdə də bilavasitə ifaçılıq sənəti ilə bağlıdır. Naxçıvanda musiqi ifaçılığının bütün sahələri, əsrlər boyu formalaşmış ənənələri, görkəmli musiqi xadimləri Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tərkibində mühüm rola malikdir.

Naxçıvan ifaçılıq ənənələri Orta əsrlərdə Şərq ölkələri ilə sıx mədəni və yaradıcılıq əlaqələri ilə bağlı olmuşdur. Dahi bəstəkar və musiqişünas Üzeyir Hacıbəyli öz məqalələrində bu cəhətə diqqət yetirərək yazırdı: “Şərq musiqisindən ibarət olan milli musiqimizin tərəqqisi yolunda elmi, fənni, nəzəri və əməli surətdə çalışmaq məsələsinin təqib etdiyi böyük məqsəd budur ki, musiqimizin elmi əsaslarını arayıb tapıb, bu əsaslar üzərində musiqimizin tərəqqisinə çalışmaq və onu həqiqətən nəcib və nəfis bir sənəti-aliyyə məqamına yetirib, bu yolla ümum üçün yeni bir mənəvi-zövq və mənşəyi-feyz açmaqla Azərbaycan türkləri tərəfindən mədəniyyət və insanıyyətə xidmətlər göstərmək lazımdır” (Hacıbəyov, 1985: 174).

Ü.Hacıbəylinin bu dəyərli fikri Naxçıvan musiqi-ifaçılıq sənətinin öyrənilməsində də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Naxçıvanın bütün ərazisində əsrlər boyu təşəkkül tapmış və geniş yayılmış musiqi folkloru, xalq mərasimləri, aşıq yaradıcılığı və muğam sənəti olduqca rəngarəng xüsusiyyətlərə malikdir. Naxçıvanın ənənəvi musiqi mədəniyyətinin janr və növ zənginliyi bilavasitə musiqi ifaçılığının da istiqamətlərini müəyyən etmiş, musiqi ifaçılığı məhz musiqi janrları ilə əlaqədə yaranmış və inkişaf etmişdir (7).

Müasir dövrdə Naxçıvanda musiqi təhsilinin inkişafı yeni ifaçılıq sahələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, Naxçıvanın bölgələrində bir çox musiqi-ifaçılıq kollektivləri - mahnı və rəqs ansamblları, kamera və simfonik orkestrlər, xor, estrada ansambli və musiqili teatr kollektivi yaranaraq, musiqi mədəniyyətini yeni nailiyyətləri ilə zənginləşdirmişlər.

Bütün bunlar Naxçıvan musiqi-ifaçılıq sənətinin tarixi keçmişi ilə bu günü arasında varislik əlaqələrini əks etdirir. Belə ki, qədim ənənələrin yaşadılması ilə yanaşı, ifaçılıq sənətində yeni sahələr də yaranır və inkişaf etdirilir (8).

Naxçıvanın musiqi-ifaçılığı sənətinin tədqiqində mühüm bir prinsipial metodoloji yanaşmanı qeyd etmək istəyirik. Biz tədqiqatlarımızda “Naxçıvanın musiqi-ifaçılığı sənəti” dedikdə, bu mədəniyyəti, ilk növbədə, məhz Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin ayrılmaz tərkibi kimi nəzərdə tuturuq. Çünki Azərbaycan musiqi mədəniyyəti özündə Naxçıvan musiqi-ifaçılığı sənətini də ehtiva edir. Azərbaycanın və Naxçıvanın haqqında musiqişünaslıq, sənətşünaslıq, tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, kulturologiya tədqiqatları belə vahid nəticəyə gətirir ki, Naxçıvan diyarının musiqi incəsənəti və mədəniyyəti öz tarixi, etnoloji və mədəni tipologiyasına, etnogenetik və inkişaf xarakterinə görə yalnız Azərbaycan musiqi incəsənətinə və mədəniyyətinə məxsusdur.

Nəticə

Beləliklə, Naxçıvanın qədim tarixə və mədəniyyətə malik bir diyar kimi Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşmasında və inkişafında xüsusi rolu və yeri vardır. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı kontekstində Naxçıvan musiqi həyatının əsas istiqamətlərinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın bölgələrinə məxsus musiqi mədəniyyətinin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi və əldə olunan nəticələrin sonda Azərbaycan musiqisinin tərkib hissələri kimi bir müstəvidə cəmləşdirilməsi milli musiqi köklərinin üzə çıxarılmasına və ümumazərbaycan mədəniyyətinin vəhdət şəklində təqdim olunmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Əsgərov, A.Ə. (2015). Naxçıvan Muxtar Respublikasında ənənəvi muğam ifaçılığının inkişafına dair // – Bakı: Musiqi dünyası. № 2 (63), s. 52-55.
2. Əsgərov, A.Ə. (2018). Naxçıvan musiqi-ifaçılıq sənəti: XX-XXI əsrlər. – Naxçıvan: Qeyrət nəşriyyatı, 225 s.
3. Məmmədov, T.A. (2004). Musiqi folklorunun toplanması, yazıya alınması və qorunması (metodik tövsiyələr). Bakı: Adiloğlu, 24 s.
4. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Rəsmi portal [Elektron resurs] / URL: www.nakhchivan.az
5. Əsgərov, A.Ə. (2024). Naxçıvanda ənənəvi musiqi ifaçılığı sənətinin xüsusiyyətləri. Sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru dis... avtoreferatı. Bakı, 50 s.
6. Hacıbəyov, Ü.Ə. (1985). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 652 s.
7. Əsgərov, A.Ə. (2014). Naxçıvanın xalq rəqsləri musiqişünaslıq tədqiqatlarında (1960-1970-ci illər). Bakı, Musiqi dünyası, №2(59). http://www.musiqi-dunya.az/article/59/59_2.html
8. Əsgərov, A.Ə. (2014). Naxçıvan “Ensiklopediyası” Naxçıvanın Musiqi Mədəniyyəti haqqında elmi mənbə kimi. Bakı, Musiqi dünyası, №1(58). http://www.musiqi-dunya.az/archive/1_58.html

Göndərildi: 03.04.2024

Qəbul edildi: 17.05.2024

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/116-120>

Səkinə Əbilhəsənli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
ebilhesenlisekine@gmail.com

PAMBIQ BİTKİSİNİN ZƏRƏRVERİCİLƏRİ VƏ QARŞISININ ALINMASI YOLLARI

Xülasə

Dünya əhalisinin həyəcan verici sürətlə artımının öhdəsindən gəlmək üçün kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması və daha az tullantı tələb olunur. Son illər respublikamızda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına böyük diqqət yetirilir. Ekoloji cəhətdən təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının əldə edilməsi kənd təsərrüfatı praktikasında pestisidlərin istifadəsinin minerallaşması ilə birbaşa bağlıdır. Yoxsulluğun azaldılması bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatında həm məhsul yığımından əvvəl, həm də məhsul yığımından sonrakı mərhələdə böyük iqtisadi itkilərə səbəb olan çoxsaylı həşərat zərərvericiləri tərəfindən əngəllənir. Bu zərərvericilər pambıq bitkisinin inkişafına mənfi təsir göstərir bəzən məhv olmasına gətirib çıxardır. Əvvəllər müəyyən bir müddət ərzində bu həşərat zərərvericilərinin əksəriyyəti geniş spektrli kimyəvi maddələrin istifadəsi ilə müxtəlif dərəcədə idarə olunurdu. Uzunmüddətli istifadə nəticəsində müqavimətin artması, torpağın və səth sularının çirklənməsi, qidada və ətraf mühitdə qalıqlar, insan sağlamlığı və biomüxtəliflik üçün risklər və s. nəzərə alınmaqla, bu kimyəvi maddələrin nəzarət taktikası kimi qeyri-seçkilikdən istifadə edilməsi artıq davamlı deyil. Buna görə də, yalnız səmərəli, eyni zamanda davamlı və ətraf mühitə daha uyğun olan nəzarət taktikaları və yanaşmalarına dair tələblər istifadə edilməlidir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, xam pambıq, əkin topaqları, pestisidlər, bitki zərərvericiləri

Sakina Abilhasanli
Baku State University
master student
ebilhesenlisekine@gmail.com

Cotton plant pests and methods of prevention

Abstract

Coping with the alarming rate of world population growth requires increased agricultural productivity and less waste. In recent years, great attention has been paid to ensuring food safety and the production of ecologically clean agricultural products in our republic. Obtaining environmentally friendly agricultural products is directly related to the mineralization of the use of pesticides in agricultural practice. Poverty reduction is hampered in many countries by numerous insect pests that cause huge economic losses in agriculture at both the pre-harvest and post-harvest stages. These pests have a negative effect on the development of the cotton plant and sometimes lead to its destruction. In the past, most of these insect pests were controlled to varying degrees by the use of a wide range of chemicals over a period of time. Increased resistance due to long-term use, contamination of soil and surface water, residues in food and environment, risks to human health and biodiversity, etc. given that the indiscriminate use of these chemicals as a control tactic is

no longer sustainable. Therefore, only requirements for control tactics and approaches that are efficient, yet sustainable and more environmentally friendly should be used.

Keywords: *agriculture, raw cotton, crop stubble, pesticides, plant pests*

Giriş

Pambıq (*Gossypium*) təbii olaraq çoxillik bitkidir və hazırda dünyanın bir çox yerlərində bir illik bitki kimi becərilir (1). Pambıq strateji cəhətdən əhəmiyyətə malik olan bir bitki növüdür. Kənd təsərrüfatının ən vacib vəzifəsi əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını, sənayenin isə xammala olan ehtiyacını təmin etməkdən ibarətdir (2). Pambıq qönçəsi bitkinin ən çox istifadə edilən hissəsidir və bir neçə ad vermək üçün toxuculuq, yeməli yağ, kağız, heyvan yemi və dərman məhsulları kimi geniş çeşiddə məhsullar üçün başlanğıc xammaldır (3), (4), (5), (6). Pambıq lifi bir çox müsbət xüsusiyyətlərə malikdir (rahatlıq, rəng saxlama, udma qabiliyyəti, möhkəmlik) və buna görə də qlobal becərmə 2013-2014-cü illərdə təxminən istehsal 23 milyon tondan çox artmışdır (7), (8). Pambıq istehsalının bu artımı yığılma və emaldan (təmizləmə) sonra tonlarla tullantıların qalmasına səbəb oldu ki, bu da onun utilizasiyası ilə bağlı artan problemə səbəb oldu (8), (9).

Pambıq 100-dən çox ölkədə yetişdirilən təbii lifdir, Çin, Hindistan və ABŞ qlobal istehsal reytingində liderdir. Bu, fiziki-kimyəvi və ətraf mühit şəraitindən əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənən qeyri-müəyyən böyümə sxemi və mürəkkəb kök sisteminə malik çoxillik məhsuldur, lakin çox vaxt illik məhsul kimi yetişdirilir (10), (11). Pambıq bitkisindən sənayenin müxtəlif sahələrində istifadə edilir. Əsasən bu bitkidən lif becərilir. Torpaq-iqlim şəraitinin əlverişli olması bu əhəmiyyətli bitkinin becərilməsi üçün xüsusi ilə vacibdir (2). Xam pambıq emal edilərkən ondan əsas məhsul olan lif və çiyid əldə edilir ki, çiyid və lifdən xalq təsərrüfatında və heyvandarlıqda geniş şəkildə istifadə edilən məhsullar alınır (8).

Tədqiqat

Pambığa bir çox zərərvericilər və alaq otları cəlb olunduğu üçün məhsulun mühafizəsi pambıq yetişdirilməsinin tərkib hissəsidir. Bitki mühafizəsi feromonların və hormonların istifadəsi, bitki yetişdirilməsində mədəni və mexaniki üsullar, adi pestisidlərin istifadəsi və geni dəyişdirilmiş bitkilərin istifadəsi və s. kimi bir çox formada ola bilər. Fermerlər tərəfindən pestisidlərin həddindən artıq istifadəsi pestisidlərə qarşı müqavimətə, faydalı həşərat populyasiyasının pozulmasına və ikinci dərəcəli zərərvericilərin yayılmasına səbəb olmuşdur. İkinci dərəcəli epidemiyalar ilkin zərərvericilər aradan qaldırıldıqda və digər, ikinci dərəcəli zərərvericilər problemə çevrildikdə baş verir ki, bu da fermerdən müxtəlif məhsul mühafizə texnikalarından istifadə etməyi tələb edir (12).

Pambıq tez-tez zərərvericilər və xəstəliklər tərəfindən zədələnən qlobal əhəmiyyətli bir məhsuldur. Hazırda pambıq zərərvericiləri və xəstəlikləri ilə mübarizə kimyəvi pestisidlərdən asılıdır. Kimyəvi pestisidlərin adətən effektiv olmasına baxmayaraq, bu pestisidlərin uzunmüddətli tətbiqi çox vaxt zərərvericilərdə insektisid müqavimətinin artmasına, təbii düşmənlərin azalmasına, təbii nəzarətin azalmasına və ətraf mühitin pisləşməsinə səbəb olur. Artan ekoloji maarifləndirmə və dayanıqlı pambıq istehsalına ehtiyac səbəbindən, pambıq zərərvericiləri və xəstəlikləri ilə bioloji vasitələrdən istifadə etməklə, əkinlərarası əkinçiliklə mübarizə getdikcə daha çox diqqət çəkir. Pambığın digər bitkilərlə əkilməsi çox vaxt aralıq əkin sisteminin ümumi məhsuldarlığını artırır və pambığın keyfiyyətini itirmədən əhəmiyyətli iqtisadi fayda verə bilər (13).

Pambığa ziyan vuran həşəratların miqdarı olduqca çoxdur. Bunların içərisində ancaq bir neçə növləri, pambıq və payızlıq əkin sovkaları, tütün tripisi, mənənələr (pambıq, yonca və böyük pambıq mənənələri) və hörümçək gənəsi xüsusi formada vurduqları ziyana görə fərqləndirmək mümkündür. Qeyd edilən zərərvericilər pambığın müxtəlif orqanlarına xüsusən də gövdə, yarpaq, çiçək və qozalara böyük miqdarda zədə vuraraq məhsul itkisinə səbəb olur (14).

Pambıq bitkisinin ən təhlükəli zərərvericisi pambıq və payızlıq sovkadır. Müəyyən edilmişdir ki, 100 bitkidə 5-6 kiçik yaşlı tırtıl, yaxud 20-25 zədələnmiş qönçə və 15-20 yumurta müşahidə edilərsə, sovkanın 1-ci nəslinə qarşı mübarizə aparılmalıdır. Pambıq sovkasının ikinci nəslinə qarşı

10-12 kiçik yaşlı tırtıl, yaxud 35-40 zədələnmiş qönçə və 35-40 yumurta olduqda mübarizəyə başlamaq lazımdır (15). Pambıq sovkasına qarşı mübarizə üçün müəyyən tədbirlər görülür:

✓ Aqrotexniki mübarizə məqsədi ilə sovkaya və digər zərərvericilərə qarşı mübarizədə, aqrotexniki tədbirlərin düzgün qaydada yerinə yetirilməsi ən başlıca vəzifədir. Pambıq sovkasının qışlamada olan puplarını məhv etmək üçün 30-35 santimetr dərinlikdə şum, yüksək suvarma norması ilə arat və ya yuma prosesi aparılmalıdır;

✓ Kimyəvi mübarizə üsulu olaraq yüksək formada səmərə əldə edilən müasir və ənənəvi preparatlardan istifadə oluna bilər. Bu preparatların 1 hektar ərazi üzrə tələb olunan norması orta hesab 400-600 litr/ha suya qarışdırılaraq işçi məhlul hazırlanır və çiləyici maşınların köməyi ilə pambıq tarlasına çiləmə üsulu ilə yayılır;

✓ Bioloji mübarizə üsulu məqsədi ilə pambıq sovkasının təbii düşməni olaraq bilinən trixoqramma və habrobrakan kimi həşəratların pambıq sahələrinə buraxılması səmərəli bioloji mübarizə üsulu olaraq istifadə edilə bilər;

✓ Fiziki mübarizə məqsədi ilə pambıq tarlasında əksər zərərvericilərə qarşı, o cümlədən də, sovkaya qarşı tutucu tələlər qoyulur. Müxtəlif formada tələlər mövcuddur. Onlara misal olaraq elektrik tələlər, adi süni feromon pastaları yaxılmış tələlər, işıq lampası və feromon maddəsi ilə təchiz edilmiş elektron tələləri qeyd etmək olar (15).

Tütün tripsi pambığın ən əsas zərərvericilərindən biri olaraq sayılır. Tripslər aprelin əvvəlində temperatur 12-17 C° olduqda qışlama yerindən çıxaraq müxtəlif alaq otlarına keçir və onlar vasitəsi ilə qidalanır. May ayında bitkinin boy nöqtəsində, yarpaqda, damarboyu və cavan budaqların ətli hissələrində yumurta qoyur. Yarpaqların alt tərəfində damarlar boyu gümüşü ləkələr əmələ gəlir. Trips, əsasən, yay aylarında bitkiyə böyük ziyan vurur. Tripsə qarşı aşağıdakı mübarizə tədbirlər müəyyənləşdirilir:

✓ Aqrotexniki mübarizə təbiri olaraq, növbəli əkin tətbiq edilməli, sahə alaq otlarından təmizlənilir və dərin dondurma şumu aparılır;

✓ Kimyəvi mübarizə kimi səpindən əvvəl çiyid, tripsə qarşı Cruiser SB-350 toxum dərmanı ilə dərmanlanır. 1 ton toxum üçün 4-6 litr dərman götürülür və 8-15 litr suya qarışdırılır. Toxum sərilir və hazırlanmış işçi məhlul ilə çiləmə aparılmaqla dərmanlanır (15).

Tor gənəciyi pambıq bitkisinin təhlükəli ziyanvericilərindən biri kimi tanınır. Bu gənəcik 150 növə yaxın müxtəlif bitkini zədələnməsinə təsir göstərir. Hörumçək gənəciyi çox xırda və təhlükəli zərərverici növdür. Qışlayan gənəcik nəslinin rəngi isə çəhrayı qırmızı, yaz-yay nəsillərinin rəngi isə yaşıl-sarı formalarda ola bilər. Gənəciklər mayın axırında və iyunun əvvəlindən başlayaraq alaq otları kobudlaşması səbəbindən mədəni bitkilərə, eyni zamanda, pambığa darışırlar. Gənələrin sorduğu yarpaqlarda xlorofil daşıyan toxumaların məhv olması nəticəsində yarpağın rəngi dəyişərək üst tərəfində sarımtıl-ağ, yaxud qonur-qırmızı ləkələr əmələ gəlir və bunun nəticəsində yarpaqlar quruyub tökülür. Tor gənəciyinə qarşı mübarizə məqsədi ilə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilə bilər:

✓ Aqrotexniki mübarizə təbiri kimi, sahənin kənarlarında və eləcə də pambığın içərisində bitən alaq otlarını məhv etmək lazımdır;

✓ Kimyəvi mübarizə üsulu olaraq pambıq sahələrində hörumçək gənəciyinə qarşı pambıq kollarının 18-20 faizində ilk kiçik qızartılar müşahidə olunduqda başlamaq lazımdır. Pambığın vegetasiya dövründə mənənəyə qarşı Vertimek, Polo 500, ENJİO 247 SC, Politrin 315 KA, Karate K.E, Nurelle-D kimyəvi dərmanları ilə çiləmə aparılır. Həmçinin, tor gənəsinə qarşı 40 faizli roqor, fosfamid, 57 faizli omayt, 5 faizli nissoran, 50 faizli neuron, 25 faizli peqas, kolloid kükürd, 40 faizli hostation və s. istifadə oluna bilər (15).

Pambıq bitkisinin sağlam böyüməsini və məhsuldarlığını təmin etmək üçün bir sıra dərman preparatlarından istifadə edilir. Bununla belə, müəyyən pestisidlərin istifadəsi ərazidəki hava şəraiti, torpağın vəziyyəti və pambığın qarşılaşdığı xüsusi xəstəliklər və ya zərərvericilərlə bağlı ola bilər. Pambıq bitkisində tez-tez istifadə olunan dərman növləri bunlardır:

1. Funqisidlər göbələklərin yaratdığı bitki xəstəlikləri üçün hazırlanmış dərman növləridir. Pambıqda göbələk xəstəliyinin müalicəsi funqisidlərdir (verticillium solğunluğu, fusarium solğunluğu, kök çürüməsi).

2. İnsektisidlər həşəratların yaratdığı bitki xəstəlikləri üçün hazırlanmış dərman növləridir. Bir sıra xəstəliklər (aphid, qırmızı hörümçəklər, yarpaq qurdu, tütün tripsi, tütün ağ milçəyi) üçün insektisidlərdən istifadə edilməlidir.

3. Herbisidlər bitkinin qida maddələrini paylaşan əlaq otları ilə mübarizə üçün istifadə olunan dərman növləridir. Bir çox xəstəliklər əlaq otları vasitəsilə bitkilərə keçdiyi üçün əlaq otlarının məhsuldarlığını azaltmaması üçün herbisidlərdən istifadə edilməlidir.

Bakteriya pambıq xəstəlikləri və pambıq zərərvericiləri üçün istifadə edilən bakterisidlər qənaətcil olmadığı üçün toxumlara səpilməli və ya bakterisid funksiyasını yerinə yetirən funqisidlərdən istifadə edilməlidir (16).

Nəticə

Bu zərərvericilərə qarşı kimyəvi mübarizə o qədər intensiv və miqyasda aparılır ki, şübhəsiz ki, faydalı həşərat faunasına zərərli təsir göstərir və ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olur. Bunun nəticəsində iqtisadi xərclər də böyük olur. Xam pambıq məhsulunun itkisinin qarşısı alınmayıb. Məlumdur ki, pambığın zərərvericilərdən qorunması problemini yalnız kimyəvi üsulla həll etmək mümkün deyil. Alternativ üsullar axtarmağa və bu məhsulun zərərli həşərat və gənə kompleksindən kompleks mühafizəsini inkişaf etdirməyə ehtiyac var.

Mütəxəssislər zərərvericilərin populyasiyaları fəaliyyət həddinə çatmazdan əvvəl mümkün zərərverici problemləri aşkar etmək üçün öz sahələrini inkişaf etdirməlidirlər. Fəaliyyət həddi zərərvericilərin populyasiyasının və ya ətraf mühit şəraitinin zərərvericilərə qarşı mübarizə tədbirlərinin görülməli olduğunu göstərdiyi nöqtədir. Yalnız bir zərərvericini görmək, nəzarətin lazım olduğu və ya lazım olacağı anlamına gəlmir. Zərərvericilərin iqtisadi təhlükəyə çevrilmə səviyyəsi, gələcək zərərvericilərə qarşı mübarizə qərarlarını istiqamətləndirmək üçün vacibdir. Kəşfiyyat üsulları, xüsusi zərərvericilər üçün hədlər və zərərvericilərə qarşı kimyəvi mübarizə üçün tövsiyələr haqqında məlumat çox vaxt yerli olaraq əldə edilə bilər. Bununla pestisidlərin yaratdığı riskləri kəskin şəkildə azaltmağa kömək etmək mümkündür (17).

Ədəbiyyat

1. Cotton Australia The Cotton Plant. [(accessed on 11 May 2015)]. Available online: <http://cottonaustralia.com.au/cotton-library/fact-sheets/cotton-fact-file-the-cotton-plant>
2. Seyidəliyev, N.Y. (2012). Pambıqçılığın əsasları. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2012, səh. 9 - 18;
3. Blackwood I. (2007). White Cottonseed—A Supplementary Feed for Beef Cattle. NSW DPI; Orange, New South Wales, Australia.
4. Ezuruike, U.F., Prieto, J.M. (2014). The use of plants in the traditional management of diabetes in Nigeria: Pharmacological and toxicological considerations. *J. Ethnopharmacol.* 155:857–924. doi: 10.1016/j.jep.2014.05.055.
5. Raju, S.A.J., Jonathan, H.K., Rao, P.S. (2008). Traditional extraction of bark tannin from the mangrove tree *Ceriops decantra* (Griff.) Ding Hou and its use in treating cotton fishing nets. *Nat. Prod. Radiance.* 7:173–175.
6. Rogers, G.M., Poore, M.H., Paschal, J.C. (2002). Feeding cotton products to cattle. *Verterinary Clin. N. Am. Food Anim. Pract.* 18:267–294. doi: 10.1016/S0749-0720(02)00020-8.
7. Hegde, R.R., Dahiya, A., Kamath, M.G., Gao, X., Jangala, P.K. (2004). Cotton Fibres. Tickle college of Engineering, University of Tennessee; Knoxville, TN, USA.
8. Statistica World's 10 Leading Cotton Producing Countries in 2013/2104 (in Metric Tons) [(accessed on 22 April 2015)].
9. Buser, M. (2001). Extruding Cotton Gin byproducts to reduce chemical residues. *J. Cotton Sci.* 5:92–102.
10. Hübətov, H.S., Xəlilov, X.Q. (2012). Pambıq lifinin texnologiyası. Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, s.6-8; 30-51
11. <https://www.maxapress.com/article/doi/10.48130/tia-0024-0005>

12. <https://bettercotton.org/ru/field-level-results-impact/key-sustainability-issues/pesticides-and-crop-protection-in-cotton-farming/>
13. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2095311920633184>
14. <https://www.scribd.com/document/445855282/Buklet-Pamb%C4%B1q-bitkisinin-z%C9%99-ver-on-qarc-%C4%B1>
15. <https://trims.edu.az/noduploads/book/quot-pambiqciliq-quot-modulu-uzra-dars-vasaiti.pdf>
16. <https://www.webagron.com/pamuk-hastalik-ve-zararlilari-ile-mucadele/>
17. <https://www.cotton.org/tech/ace/i-pest-management.cfm>

Göndərildi: 26.03.2024

Qəbul edildi: 13.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/121-136>**Tayyab Ashfaq Butt**

College of Engineering, University of Hail, Ha'il 55425, Saudi Arabia

ta.butt@uoh.edu.sa

OPTIMIZATION AND MECHANISTIC INSIGHT INTO REACTIVE ORANGE-16 DYE ADSORPTION FROM AQUEOUS SOLUTION USING ACID-MODIFIED PLANT-DERIVED BIOCHAR**Abstract**

Reactive dyes (about 50%) enter the environment through wastewater. Various physical and chemical treatment processes currently in use for dye effluent treatment are time-consuming, cost-intensive, and less effective. Alternatively, in materials science, “green” synthesis has gained extensive attention as a reliable, sustainable, and eco-friendly protocol for synthesizing a wide range of biomaterials/nanomaterials including activated biochar and graphene. In this regard, the potential of acid-modified hemp-based biochar in dye effluent treatment was explored. This research was carried out to synthesize biochar from a biological precursor, i.e., “*Cannabis sativa*,” commonly known as hemp. The prepared biochar was modified with 0.1 M HCl. Experiments were conducted to check the effect of different reaction parameters on acid-modified biochar. In addition, isotherms and kinetic modeling of the adsorption process were estimated for the determination of equilibrium adsorption capacity and reaction kinetics, respectively. The adsorbent showed a strong association with acidic media, adsorption efficiency at acidic pH was higher than in alkaline media. Isothermal and kinetics modeling indicate that the adsorption of selected dyes on hemp-derived biochar-based adsorbent is monolayer adsorption (Langmuir isotherm), and its chemical nature is confirmed by the high linear fit of the Langmuir isotherm and pseudo-second-order kinetic model, respectively. Adsorption through acid-modified hemp-based biochar was found to be effective for RO16 dye decolorization. It is recommended to synthesize biochar from other carbon-rich sources with a composite of different transition metals.

Keywords: *biochar, acid, adsorption, carbon, Langmuir isotherm*

Tayyab Ashfaq Butt

Mühəndislik Kolleci, Hail Universiteti, Hail 55425, Səudiyyə Ərəbistanı

ta.butt@uoh.edu.sa

Turşu ilə dəyişdirilmiş bitki mənşəli biokömürdən istifadə edərək sulu məhluldan reaktiv portağal-16 boya adsorbsiyasına dair optimallaşdırma və mexaniki anlayış**Xülasə**

Reaktiv boyalar (təxminən 50%) çirkab suları vasitəsilə ətraf mühitə daxil olur. Boya tullantılarının təmizlənməsi üçün hazırda istifadə olunan müxtəlif fiziki və kimyəvi təmizləmə prosesləri vaxt aparan, məsrəf tələb edən və daha az effektivdir. Alternativ olaraq, material elmində “yaşıl” sintez aktivləşdirilmiş biokar və qrafen də daxil olmaqla geniş spektrli biomaterialların/nanomaterialların sintezi üçün etibarlı, davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz protokol kimi geniş diqqət qazanmışdır. Bu baxımdan, boya tullantılarının təmizlənməsində turşu ilə modifikasiya edilmiş çətənə əsaslı biokarın potensialı tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqat bioloji prekursorlardan, yəni çətənə kimi tanınan “*Cannabis sativa*”dan biokarın sintezi üçün aparılıb. Hazırlanmış biokar 0,1 M HCl ilə modifikasiya edilmişdir. Müxtəlif reaksiya parametrlərinin turşu ilə dəyişdirilmiş biokömürə təsirini yoxlamaq üçün eksperimentlər aparılmışdır. Bundan əlavə, tarazlıq adsorbsiya qabiliyyətinin və reaksiya kinetikasının müəyyən edilməsi üçün müvafiq olaraq adsorbsiya prosesinin izotermələri və kinetik modelləşdirilməsi qiymətləndirilmişdir. Adsorbent asidik mühitlə güclü əlaqə göstərdi, turşu pH-da adsorbsiya səmərəliliyi qələvi mühitdən daha yüksək idi.

İzotermik və kinetik modelləşdirmə göstərir ki, çətənə mənşəli biokar əsaslı adsorbentdə seçilmiş boyaların adsorbsiyasının monolaylı adsorbsiya (Langmuir izotermi) olduğunu və onun kimyəvi təbiəti Langmuir izotermi və psevdokinci dərəcəli kinetik modelin yüksək xətti uyğunluğu ilə müvafiq olaraq təsdiqlənir. Turşu ilə dəyişdirilmiş çətənə əsaslı biokar vasitəsilə adsorbsiya RO16 boyasının rəngsizləşdirilməsi üçün təsirli olduğu aşkar edilmişdir. Digər karbonla zəngin mənbələrdən biokarın müxtəlif keçid metallarının kompoziti ilə sintez edilməsi tövsiyə olunur.

Açar sözlər: biokömür, turşu, adsorbsiya, karbon, Langmuir izotermi

Introduction

Population growth and industrialization have increased the pressure on natural resources and the environment. According to recent literature, only 600–700 liters per capita of water are available. Glaciers are melting due to global warming, and fresh and open water resources are being polluted by different human activities (1). Due to all these alarming situations, researchers have focused their research on wastewater treatment technologies to introduce best management practices for water conservation (2). The major problem is the industrial wastewater. As industrial effluents depend on the process and working conditions of the industry, different industries discharge a variety of effluents. The textile industry is the largest industrial sector in Pakistan due to the domestic manufacturing of raw materials such as cotton and fiber (3). Moreover, textile industries use excessive coloring agents due to increasing demand and the development of fashion trends. Due to the excessive use of coloring material or dyes, a huge amount of dye gets mixed with water during numerous processes of cloth printing and designing (4). It has been reported that in Pakistan, annually, more than 20 megatons of dyes are mixed with water. The dye-contaminated water has a serious effect on environmental health. Hence, there is a need to treat effluents from textile industries before discharging them into water bodies (5).

Different treatment techniques, including physical, chemical, and biological wastewater treatment, have been reported to treat dyes. However, every treatment technique has its benefits and drawbacks. For example, the physical method is not efficient for different dyes, while biological processes involve large retention times; hence, chemical methods are studied for dye degradation. Certain chemical methods include membrane technologies, reverse osmosis, per-evaporation, distillation, and adsorption (6).

However, distillation and per-evaporation require large amounts of energy, which makes the process expensive, while reverse osmosis and membrane technologies are complex processes that require more resources, making the process less feasible and expensive for a developing country (7). In this regard, researchers have been working on the adsorption process, which is a physicochemical process reported to be cost-effective and efficient. The adsorption process is an environmentally friendly approach, as it utilizes green materials for the synthesis of efficient bio-adsorbents for dye degradation (8).

In this study, the adsorption capacity of the RO-16 dye on the surface of hemp-derived biochar with acid modification was optimized under various experimental conditions and the mechanism of adsorption is confirmed through different kinetic and isotherm models. The maximum adsorption capacity was found in the acidic environment at lower pH about 78% and mechanistically the dye is adsorbed chemically with multilayer attachment which increases the adsorption efficiency of produced biomass.

Materials and Methodology

Sample Collection and Preparation

The hemp biomass sample was obtained from local fields. The biomass was washed to remove adhered dirt particles and then sundried followed by crushing into small pieces. Then the sample was dried in an oven at 40°C by placing the sample for 16-18 h until the weight loss became constant. The dried sample was ground using a grinding mill into a very fine powder and was packed in plastic bags for further use.

Proximate Analysis

The total moisture content of the biomass was determined according to ASTM D-3173. According to that standard method, one gram of biomass sample was placed in a pre-washed, dried petri dish in an oven at 107 ± 3 °C for one hour. Volatile matter (VM) content in biomass was determined according to ASTM D-3175. It was determined by taking one gram of sample in a pre-washed and dried silica crucible, which was placed in a furnace at a temperature of 925 ± 25 °C, and covering the crucible with a lid. Ash content in biomass was determined according to ASTM D-3174. One gram of biomass sample was placed in a pre-washed and dried silica crucible in an oxidizing environment at a temperature of 475 ± 25 °C for four hours until all the black particles disappeared. The quantity of fixed carbon (FC) was calculated by the formula given below (9):

Weight percentage of FC = $100 - \% \text{ age weight of (moisture + VM + ash)}$

Bio-Char Preparation

A weighted amount of biomass sample was kept in a muffle furnace under inert atmospheric conditions with a constant supply of nitrogen at 700 °C for 45 minutes. This pyrolysis condition was selected based on the best-reported results in the literature. The yield of biochar was calculated using the following formulas:

Yield of biochar (%) = $(\text{weight of biochar} / \text{weight of sample}) * 100$

Modification of the Adsorbent

The surface of biochar was modified by HCl to obtain a positively charged surface. A 1.0 M HCl solution was prepared, and about 5.0 g of biochar was dipped in a 10.0 mL HCl solution. Biochar + HCl solution was kept for 6 h under continuous stirring. The solution was filtered, and an excessive amount of deionized water was used until the pH of the adsorbent became neutral. The residual adsorbent was dried at 110 °C to evaporate excessive water, and the dried sample was packed in airtight plastic bags for further use (10).

Adsorption Study

An adsorption study was performed using biochar and its HCl-modified form against selected reactive dyes. The concentration of solution before and after the experiment was measured by using a UV-visible spectrophotometer. The percent removal of dye was calculated using the following equation (11):

$$\% \text{ Removal} = \frac{C_i - C_e}{C_i} \times 100 \quad (\text{eq. 6})$$

C_i is the initial concentration of dye and C_e is the equilibrium concentration.

For the determination of the effect of time on adsorption and to find the equilibrium time, an initial dye concentration of 50 ppm was treated against a 1 mg/mL adsorbent dose at a constant temperature in a temperature-controlled shaking incubator that was kept fixed at 30 °C. The concentration of residual dye was measured after each 15 minutes until the dye reached equilibrium. For the investigation of the effect of dose on dye removal efficiency, a 50-ppm dye solution was treated with varying adsorbent doses of about 0.5, 1.0, 1.5, 2.0, 2.5, and 3.0 mg/ml. at a constant temperature of 30 °C in the shaking incubator. For the determination of the efficiency of the adsorbent with increasing initial dye concentration, dye solutions of different concentrations, like 25.0, 50.0, 75.0, 100.0, 125.0, and 150.0 ppm, were treated against the best reported adsorbent dose. pH is an important parameter that can affect the adsorption process, so in this study, the best reported adsorbent dose and initial dye concentration were treated at different working pHs like 2.0, 4.0, 6.0, 8.0, 9.0, 10.0, and 12.0, while all other parameters were kept constant (12).

Mechanism of Adsorption Process

1. The mechanism of the adsorption process was investigated by following isotherms and reaction models.

2. Freundlich isotherm

3. Langmuir isotherm

4. Pseudo-first order

5. Pseudo-second order

6. Intra-particle diffusion model

Proximate Analysis

Proximate analysis of raw hemp biomass was performed according to ASTM standard procedures. It shows hemp biomass has a very low quantity of water and ash as illustrated by Figure 1, while a significant amount of organic fraction is present. Volatile matter is good for the creation of porous structures during pyrolysis because these pores are very important for the adsorption process. Hemp biomass has enough fixed carbon, which is good for the stability and mechanical properties of the prepared biochar-based adsorbent for the effective adsorption of dyes and its effective utilization under heavy loads. The pyrolysis process removed the volatile components and water from the sample and left a porous carbon material behind (13).

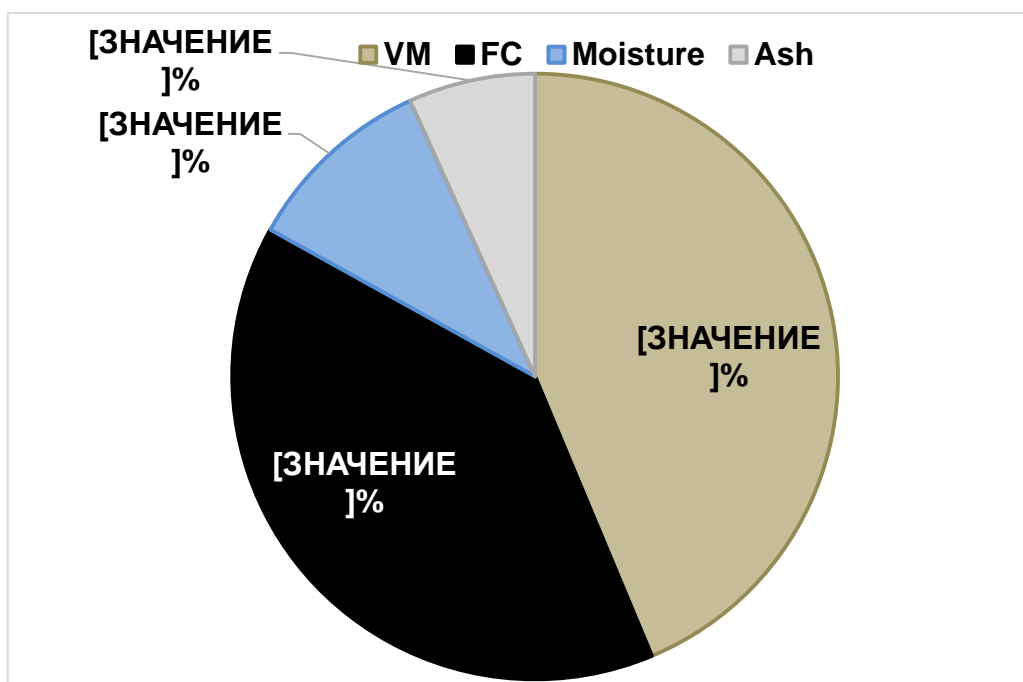

Figure 1. Proximate analysis of hemp biomass used for biochar preparation.

Scanning Electron Microscopy (SEM) Analysis

SEM analysis was performed to observe the biochar's physical structure before and after dye adsorption. In the unloaded dye sample the biochar's surface roughness is high because of the creation of pores during the pyrolysis process as depicted in figure 2 (a) and the biochar surface has a bigger pore size and volume as shown in figure 2 (b). The shape of biochar particles is irregular because of the top-down approach of the material synthesis. After the adsorption, the SEM images were taken and presented in Figure 2(c) and (d) where the decrease in surface roughness is observed because of the dye molecules attachment and it block filled the irregular surface cavities. After the adsorption of dye molecules, the pore size also decreased and hence SEM analysis proved the attachment of the dye molecules onto the surface of hemp-derived biochar (14).

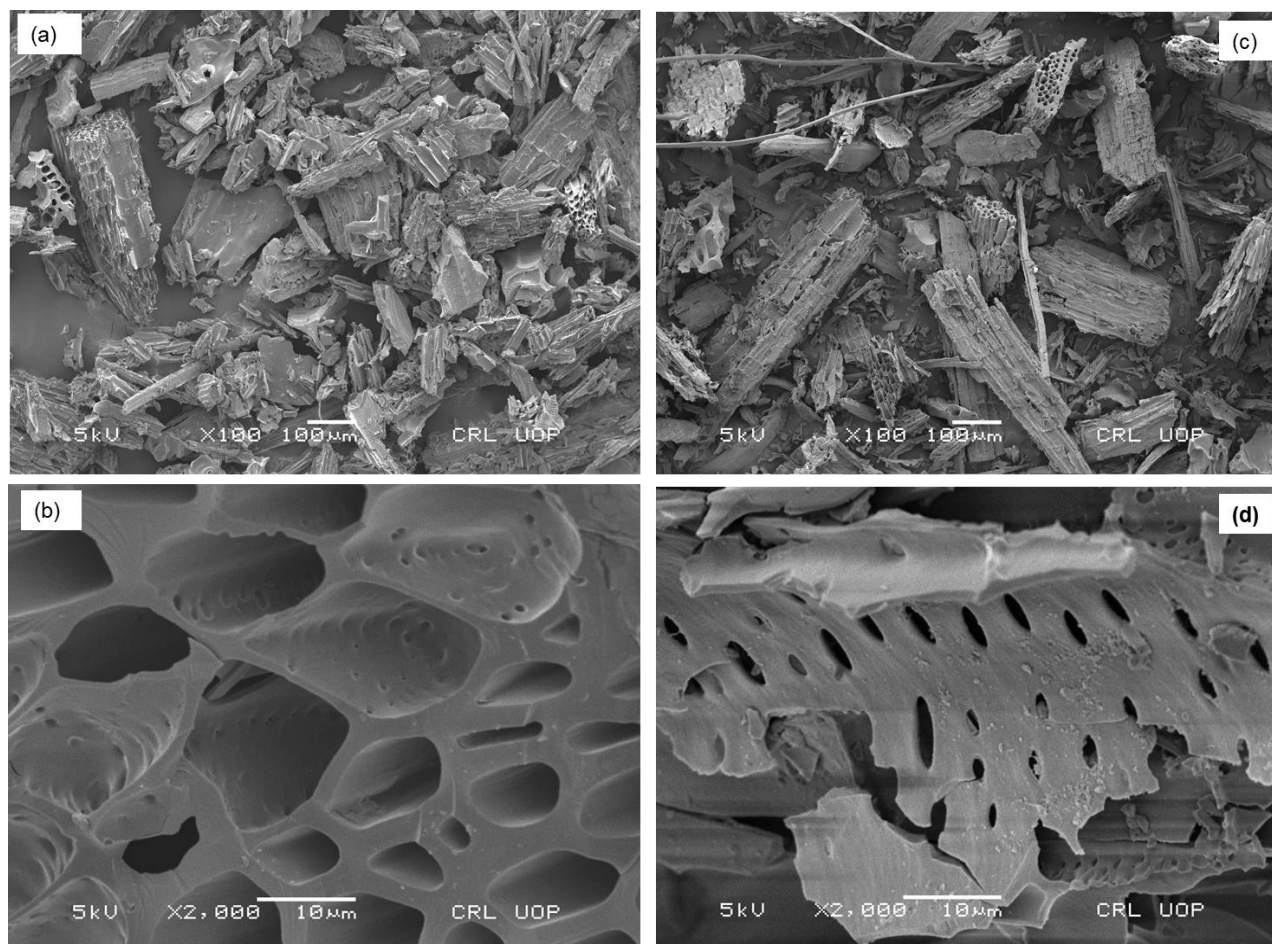

Figure 2. SEM micrographs of hemp biochar: before (a, b) and after (c, d) RO16 removal.

Effect of time

The adsorption process is highly time-dependent, and equilibrium time depends on the nature of the adsorbate and adsorbent. To investigate the equilibrium time, 20 mL of 50 ppm solution was treated with 20 mg of adsorbent, and the remaining concentration was measured by a UV-visible spectrometer after each 25 minutes until the concentration became constant. The maximum dye removal efficiency was observed at about 32 (mg/g) after 120 minutes as depicted in Figure 3, and it remained the same until 150 minutes when the process was stopped by measuring the final reading. Although a very low concentration of dye was present, the efficiency was low, which needs further process parameter modification and improvement to increase the removal efficiency. Dye attachment and detachment processes are taking place simultaneously; initially, the detachment rate was observed to be quite high as compared to the attachment rate. However, with increasing time, the attachment rate became faster, the detachment rate decreased, and the adsorption of dye molecules became significant (15).

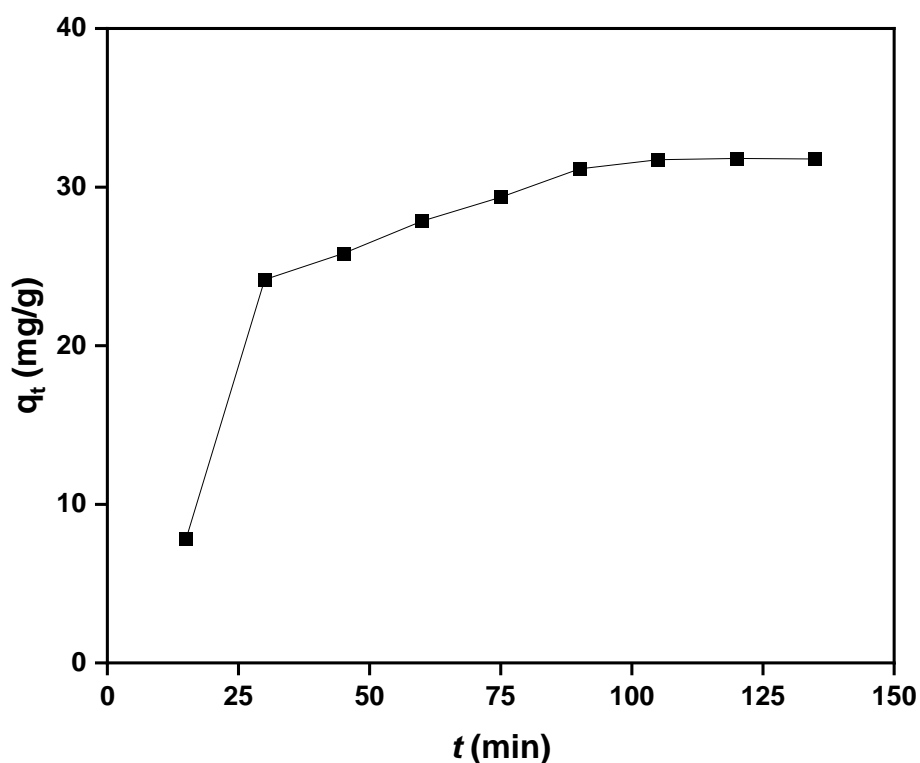

Figure Ошибка! Текст указанного стиля в документе отсутствует.. **Effect of contact time on RO16 dye removal by hemp biochar.**

Effect of Hemp Biochar Dose

To investigate the effect of dose on the adsorption efficiency of the biochar, 20 mL of a 50 ppm solution was taken and treated with different doses ranging from 0.5 to 3 mg/mL. Initially, as the dose concentration was increased to 2.0 mg/mL, the adsorption efficiency increased linearly up to 74.98% as shown in Figure 4, but after that, the adsorption efficiency was a little bit increased. The possible reason for not increasing the adsorption efficiency after a specific dose concentration may be due to the agglomeration of adsorbent particles, which was observed for the 2.5 mg/g adsorbent dose. But at 3 mg/g, the concentration remains almost the same, which may indicate the easy availability of dye molecules and their partial concentrations on the surface of the adsorbent and with the solution phase. So, the 2 mg/g dose may be the best dose for a better result; that's why this dose was selected for the rest of the experiments (16).

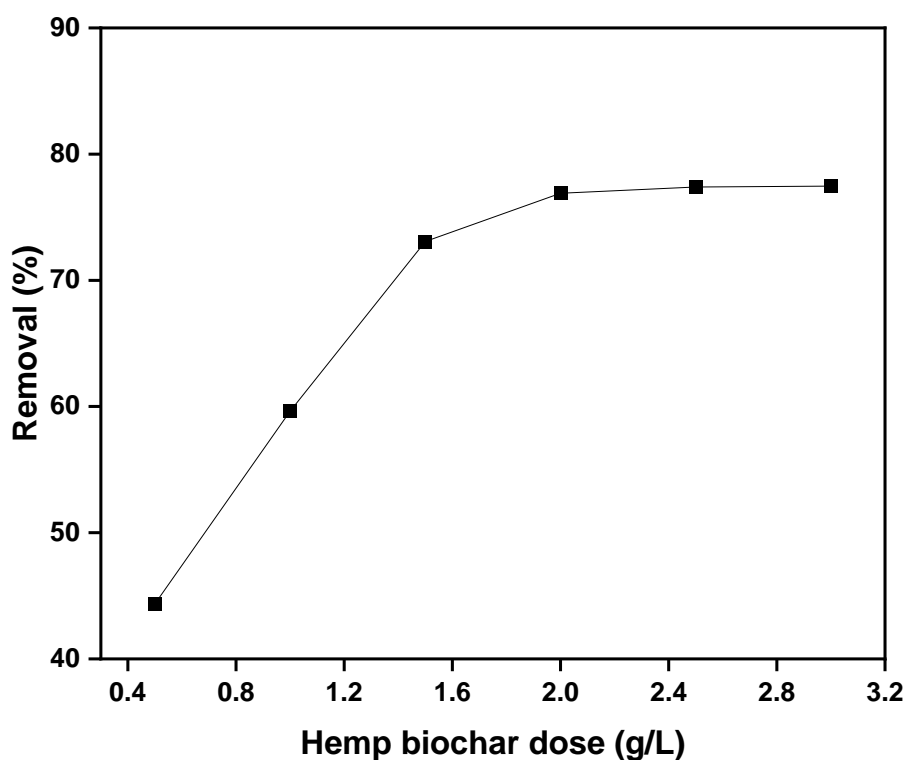

Figure 1. Effect of hemp biochar dose on RO16 removal.

Effect of Initial Dye Concentration

To investigate the effect of the initial dye concentration on the adsorption efficiency, different dye concentrations ranging from 25 ppm to 150 ppm were selected and treated under the same conditions. The adsorption efficiency decreased with the increasing initial dye concentration, and the maximum adsorption efficiency was observed at 71.8% and 17.9% for 25 ppm and 150 ppm, respectively as shown in Figure 5. This trend may indicate that the biochar-based adsorbent has limited vacancies for the adsorption of dye molecules. As the dye concentration increased, the adsorption efficiency decreased almost linearly. According to the results, this adsorbent may only be good for low-contaminated wastewater treatment, so further process parameter optimization or adsorbent modification may be needed for a better result for the treatment of real-time industrial wastewater (17).

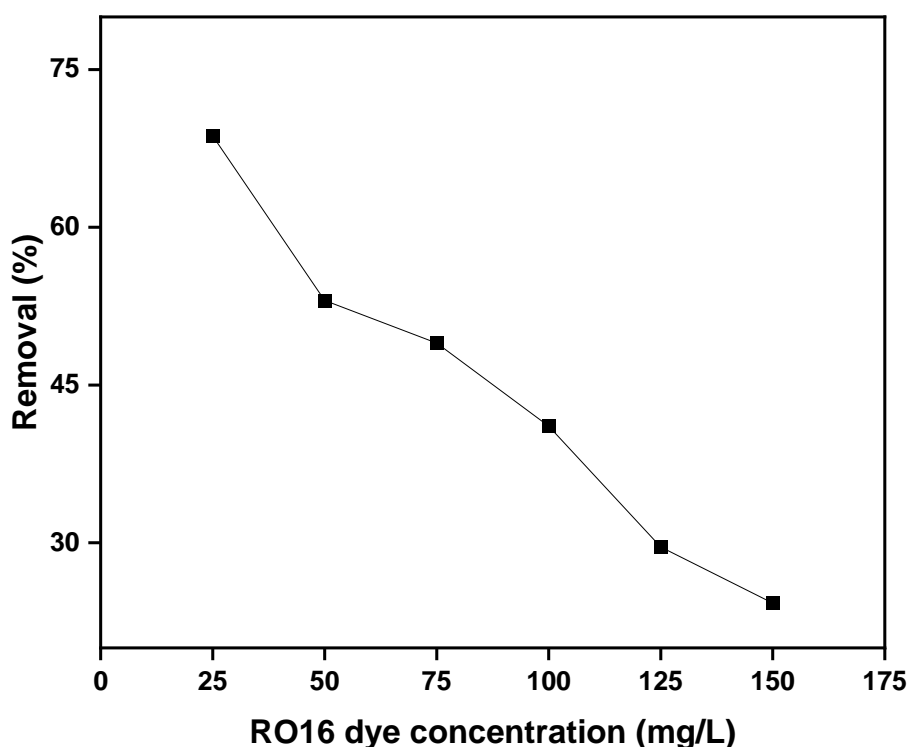

Figure 2. Effect of concentration on RO16 dye removal by hemp biochar.

Effect of pH

pH is an important performance parameter for most chemical processes, especially when the ionic or charge species are involved during the process. In this adsorption setup, the effect of pH was also investigated for optimization of the adsorption efficiency. Different dye solutions were prepared by adding diluted HCl and NaOH solutions to maintain the pH of the solution, which ranged from 2 to 12. The maximum dye removal efficiency was observed in low-pH (acidic) conditions. The better performance at low pH indicates that the reactive orange dye has strong adsorption capacity with positive charge species. In low pH, the hydrogen ions may attach to the surface of the adsorbent, which may act as a reason for attraction to the dye molecules and hence increase the adsorption capacity. As the pH is increased, the adsorption efficiency is decreased, which shows that in basic media, the adsorption process is not well working due to the increase in surface basicity (18). The maximum dye removal efficiency was observed about 78% in lower pH (acidic media) as illustrated by figure 6.

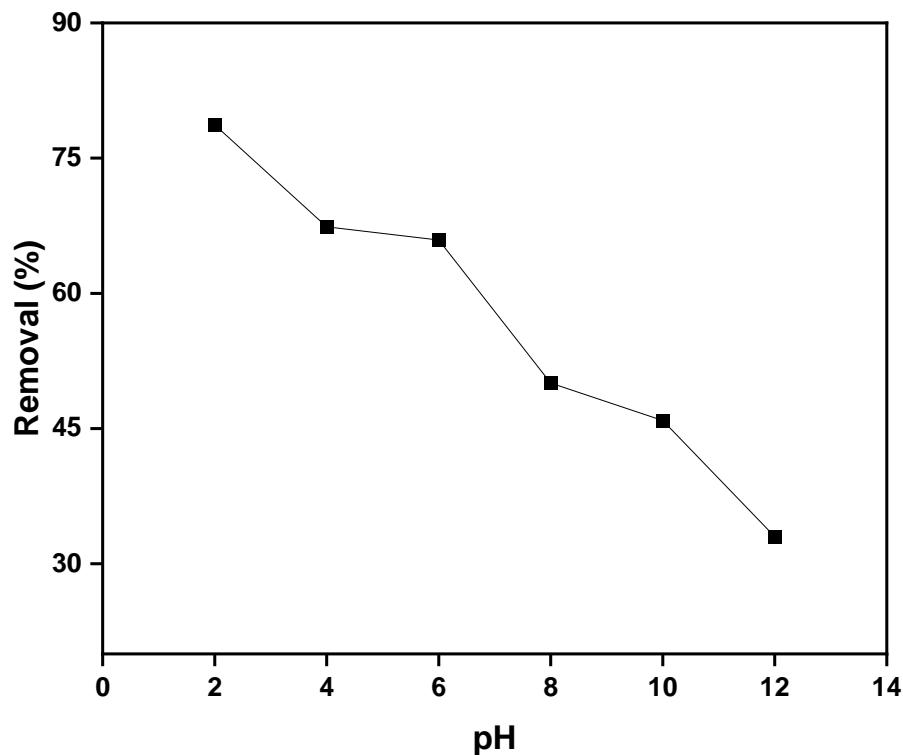

Figure 3. Effect of solution pH on RO16 removal by hemp biochar.

Kinetic Modelling

The mechanism of adsorption was investigated by using different isotherm and kinetic models.

Isotherm models

Following isotherm models were applied for the investigation of the mechanism of adsorption.

Langmuir isotherm model

Langmuir model explains the reflection of monolayer attachment on the homogenous surface of the adsorbent. This isotherm model is represented by the equation given below:

$$\frac{C_e}{q_e} = \frac{1}{KLq_{max}} + \frac{C_e}{q_{max}}$$

q_e is the removal capacity at equilibrium, C_e is the adsorbate concentration at equilibrium, q_{max} is the highest removal capacity, and KL is the equation constant, which is related to the energy of adsorption.

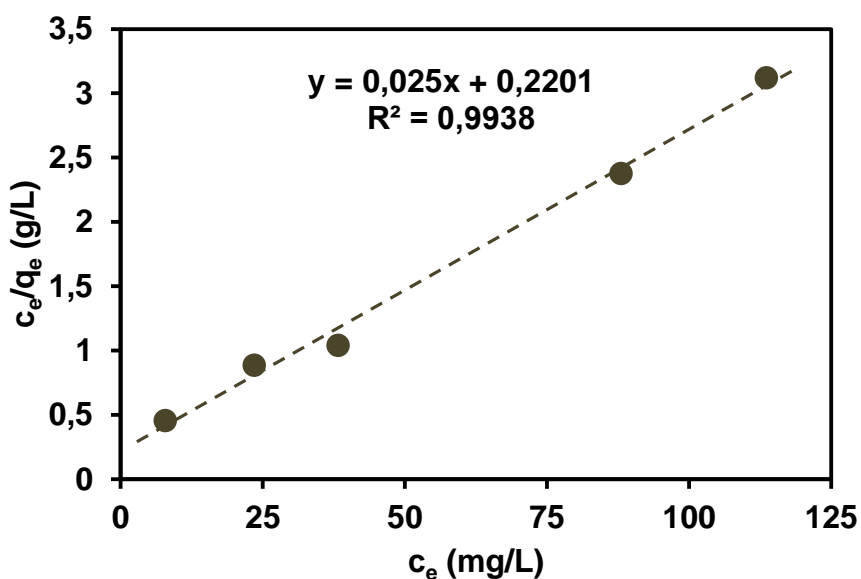

Figure 7. Langmuir isotherm plot for RO16 removal by hemp biochar.

Freundlich isotherm model

Freundlich isotherm model helped to explain the multilayer adsorption process.

$$q_e = K_f C_e^{1/n}$$

q_e is the amount of dye in mg/g adsorbed onto the solid phase. C_e is the amount of dye in mg/L remained in the aqueous solution. K_f is Freundlich constant.

$1/n$ is an adsorption intensity (L/mg). It has a value between 0 – 9, zero indicates heterogeneous and 9 indicates the homogeneous surface of the adsorbent.

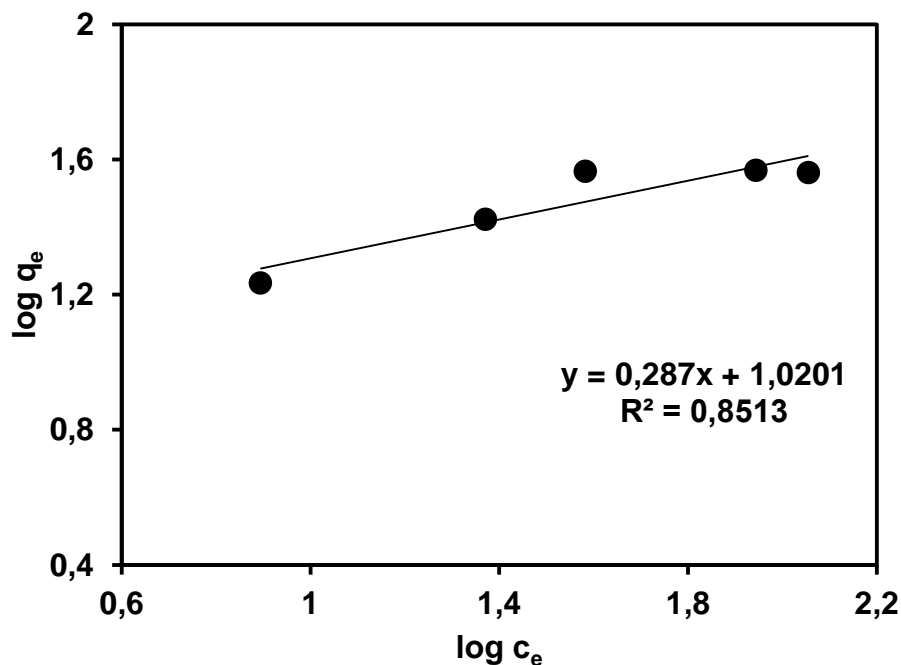

Figure 9. Freundlich isotherm plot for RO16 removal by hemp biochar.

According to the results of the Freundlich and Langmuir isotherms, the adsorption of RO16 dye on the surface of hemp, biomass-derived biochar may be a monolayer adsorption process, as

indicated by the strong linear fit of the Langmuir isothermal model. The poor linear fit of the Freundlich model denied the multilayer adsorption of selected dyes on the surface of hemp-derived biochar-based adsorbents.

Dubinin-Radushkevich isotherm model

To calculate the binding energy value DR model was used which provides insights into the type of adsorption [19]. The binding energy value can be calculated using the following equations:

$$q_e = q_m \exp - (K_{DR} \epsilon^2) \quad (8)$$

$$\epsilon = RT \left(1 + \frac{1}{C_e} \right) \quad (9)$$

$$E = \frac{1}{\sqrt{2\beta} \frac{1}{2}} \quad (10)$$

As reported, if the value of E is less than 8 kJ mol^{-1} , in the range $8\text{--}16 \text{ kJ mol}^{-1}$ and higher than 16 kJ mol^{-1} , then it will be physisorption, chemical ion exchange, and chemisorption, respectively (20). The equilibrium study data was analyzed by the DR model with an R^2 value of 0.8878 and the binding energy value is calculated as 353.55 kJ/mol which lay in the range of chemisorption process (20). Hence the adsorption mechanism is found as establishment of chemical interactions in the form of strong electrostatic interactions between adsorbate and adsorbent.

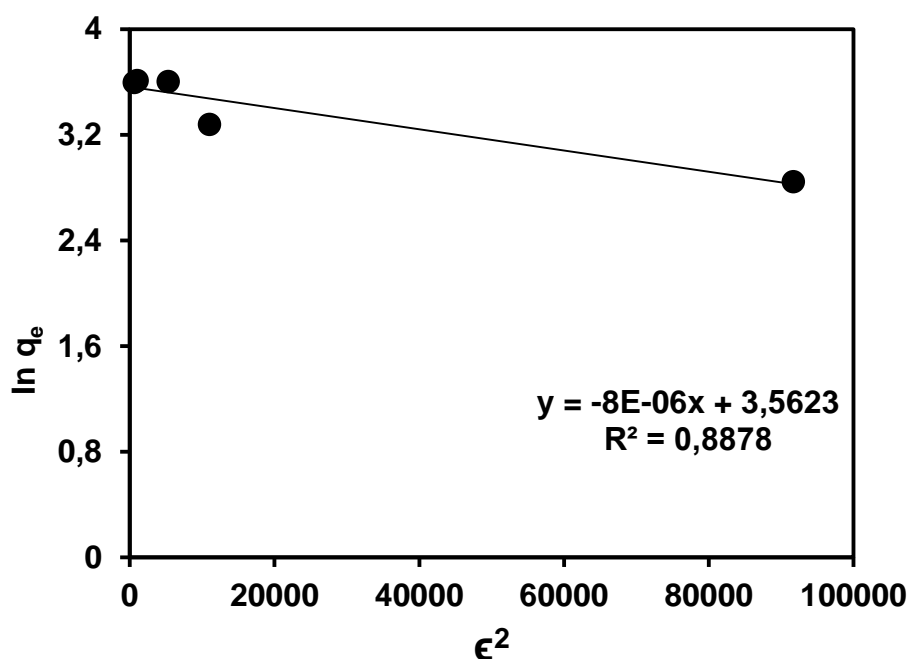

Figure 8. Dubinin-Radushkevich isotherm plot for RO16 removal by hemp biochar.

Table. 1 Langmuir, D-R, and Freundlich isotherm parameters.

Model	Parameters	Value
Langmuir	q_e (mg/g)	36.73
	q_{max} (mg/g)	40.16
	R_L	0.12
	K_L (L/mg ¹)	0.14
	R^2	0.9938
D-R	q_{DR} (mol/g)	35.24
	β (mol/J) ²	8×10^{-6}
	E (kJ/mol)	353.55
	R^2	0.8878
Freundlich	n	3.48
	K_f (L/g)	1.02
	R^2	0.8513

Kinetic models

To evaluate the adsorption kinetics of RO16 dye by hemp biochar adsorbent the kinetic data was subjected to several kinetic models, including Pseudo second order, Pseudo first order, Intraparticle diffusion model

Pseudo-second order

The fitness of the pseudo-second-order kinetic model determines the chemisorptive interaction of the dye molecule with the adsorbent. The linear expression for the pseudo-second order kinetic model is as follows:

$$\frac{t}{qt} = \frac{1}{K_2 q_e^2} - \frac{t}{q_e}$$

q_e is dye adsorption capacity at equilibrium, q_t is dye removal capacity at a certain time, k_2 (g/mg/min). K_2 is the pseudo-second-order rate constant and can be estimated by the slope of the linear graph of the equation.

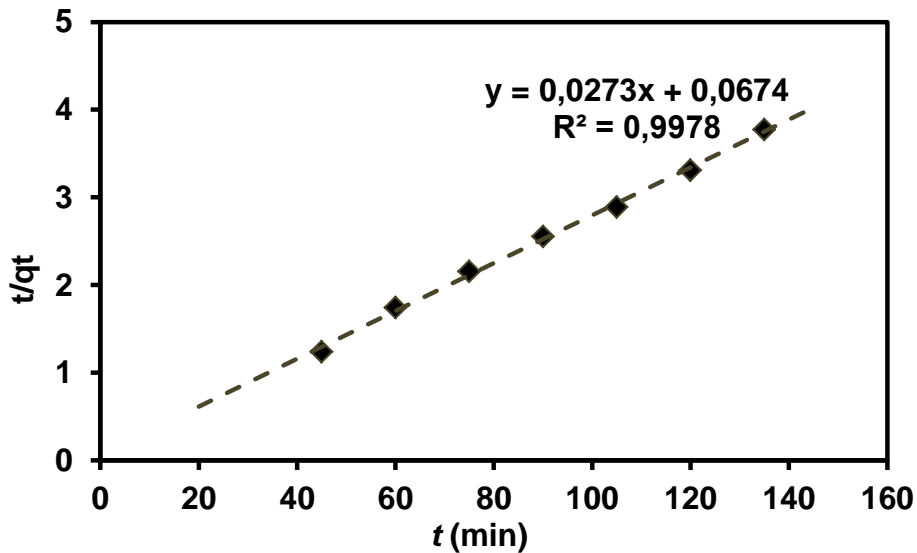

Figure 10. PSO kinetic plot for RO16 removal by hemp biochar.

Intra-particle diffusion model

This model was proposed by Weber and Morris in 1962 according to which if the diffusion of adsorbate molecule is a rate-controlling step in the adsorption process, then the rate of adsorption should be directly proportional to the square root of contact time. Mathematically it can be expressed as follows:

$$q_t = K_p t^{1/2} + C$$

k_p is the IPD rate constant ($\text{mg} / (\text{g} \text{min}^{1/2})$) and C is a constant. A linear plot of q_t vs $t^{1/2}$ gives the value of K_p by slop and C can be calculated by intercept.

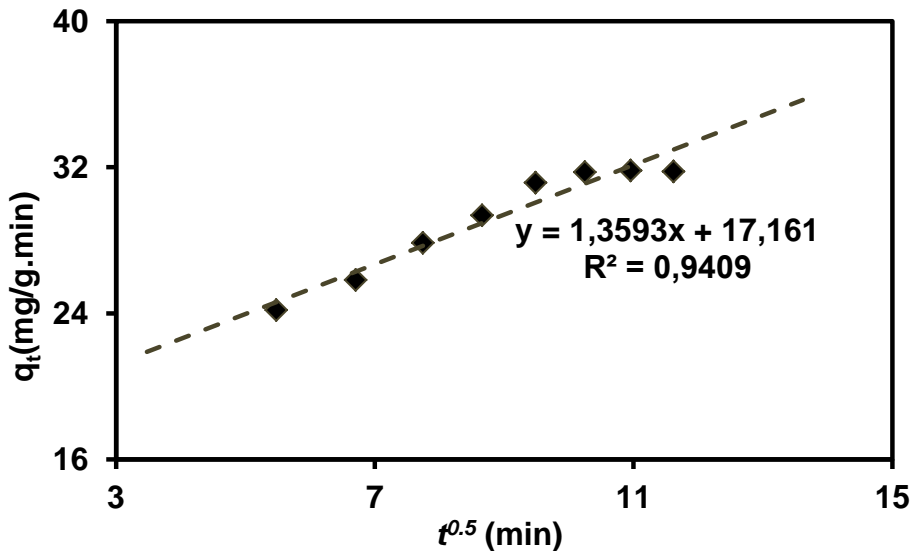

Figure 11. IPD kinetic plot for RO16 removal by hemp biochar.

Pseudo-first order

Pseudo pseudo-first-order reaction model explained the mechanism of adsorption. If the adsorption process is pseudo first order, then it follows the physical adsorption process, and this can be explained by the following equation:

$$\ln (q_e - q_t) = \ln q_e - k_1 t$$

q_e is dye removal capacity at equilibrium, q_t is dye removal capacity at a certain time

k_1 (per min) is the constant of pseudo first order which is used to investigate the rate of adsorption. Its value can be estimated by the slope of a line drawn by $\ln(q_e - q_t)$ vs t .

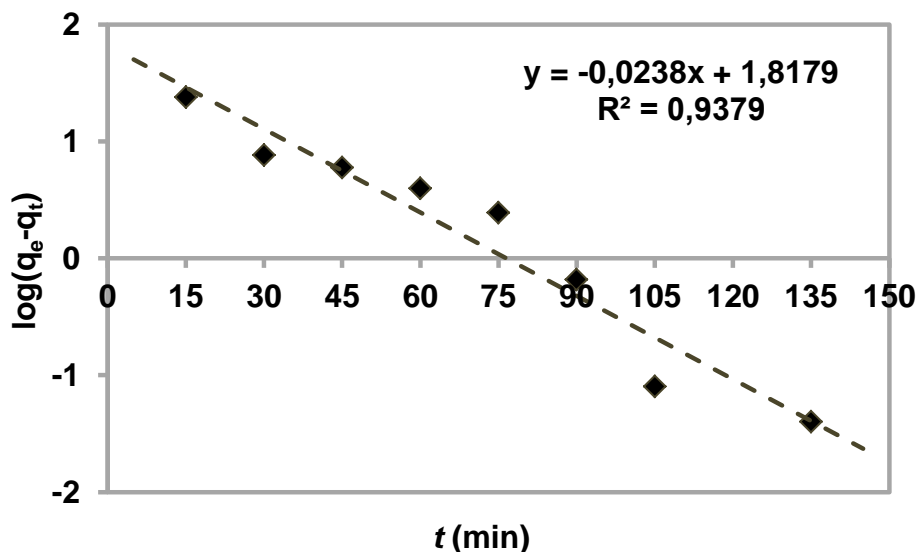

Figure 12. PFO kinetic plot for RO16 removal by hemp biochar.

Table 2. shows the values of kinetic parameters and regression coefficient obtained from kinetic models Results of kinetics models applied for the investigation of the mechanism of this study showed that the adsorption of RO16 dye on the surface of hemp-derived biomass-based adsorbent has a chemical nature. A higher linear fit of the pseudo-second-order model confirms the chemical nature of the adsorption process which is also indicated by the acid treatment that may cause charge transfer on the surface of hemp-derived biochar-based adsorbent. Intra -The intra-particle diffusion model also showed that rate controlling step is not a diffusion of the adsorbate molecule due to the poor linear fit of the IPD model.

Table 2. Kinetic parameters and constant for PSO, PFO, and IPD models fitness.

PSO		IPD	PFO	
q_e exp	31.81		k_{id}	1.36
q_e cal	36.63		I	17.16
k_2	0.011		(thickness)	
H	14.84		R^2	0.9409
R^2	0.9978			

Conclusion

Biochar and modified biochar are promising alternatives for the absorption of textile dyes. Moreover, the synthesis of biochar from biomaterials is a cheap and environmentally friendly source with high capacity and removal efficiency. In this study, modified biochar was synthesized from hemp and modified with acid. The synthesized material was tested for RO16 adsorption against reaction and synthesis parameters. Results revealed that bare biochar performance was not effective against the selected textile dye. However, modifications to biochar revealed significant adsorption results. In kinetic modeling, the kinetic data of RO16 adsorption was best fitted to the PSO model, which revealed that the chemisorption phenomenon is involved in the attachment of dye molecules to the active sites on the surface of graphene. RO16 dye adsorption data was best fitted to the Langmuir isotherm model, which displayed the monolayer formation of the RO16 dye molecules with no interaction between the adsorbed dye molecules and homogeneous energy levels

and active sites on the graphene surface. It is recommended to synthesize the biochar from other carbon-rich sources. In addition, hybrid materials should be synthesized to increase the adsorption capacity and decrease the equilibrium time.

References

1. Miller, K.A. (2006). Climate change and water resources: a primer for municipal water providers. American Water Works Association.
2. Jana, B., Mandal, R. and Jayasankar, P. (2018). Wastewater management through aquaculture. Springer.
3. Ilyas, M., et al. (2019). Environmental and health impacts of industrial wastewater effluents in Pakistan: a review. *Reviews on environmental health*. 34(2): p. 171-186.
4. Tyler, D., Heeley, J. and Bhamra, T. (2006). Supply chain influences on new product development in fashion clothing. *Journal of Fashion Marketing and Management: An International Journal*. 10(3): p. 316-328.
5. Adane, T., Adugna, A.T. and Alemayehu, E. (2021). Textile industry effluent treatment techniques. *Journal of Chemistry*, p. 1-14.
6. Katheresan, V., Kansedo, J. and Lau, S.Y. (2018). Efficiency of various recent wastewater dye removal methods: A review. *Journal of environmental chemical engineering*, 6(4): p. 4676-4697.
7. He, J., et al. (2024). Cost-Effective and Scalable Solar Interface Evaporators Derived from Industry Waste for Efficient Solar Steam Generation. *Langmuir*.
8. Siddiqui, S.I., et al. (2019). Recent advances in remediation of synthetic dyes from wastewaters using sustainable and low-cost adsorbents. The impact and prospects of green chemistry for textile technology: p. 471-507.
9. Özyuğuran, A. and Yaman, S. (2017). Prediction of calorific value of biomass from proximate analysis. *Energy Procedia*, 107: p. 130-136.
10. Mahdi, Z., El Hanandeh, A. and Yu, Q.J. (2019). Preparation, characterization and application of surface modified biochar from date seed for improved lead, copper, and nickel removal from aqueous solutions. *Journal of Environmental Chemical Engineering*. 7(5): p. 103379.
11. Abd El-Latif, M. and Ibrahim, A.M. (2009). Adsorption, kinetic and equilibrium studies on removal of basic dye from aqueous solutions using hydrolyzed oak sawdust. *Desalination and Water Treatment*. 6(1-3): p. 252-268.
12. Dankwah, J. (2011). Concentration of some heavy metals (Cu, Zn, Cd, Hg, As) in the water and sediment of lake Tadee at Ashanti Mampong in Ashanti Region of Ghana.
13. Shen, Y., Zhao, P. and Shao, Q. (2014). Porous silica and carbon derived materials from rice husk pyrolysis char. *Microporous and Mesoporous Materials*. 188: p. 46-76.
14. Kaur, M., et al. (2023). Tethering cellulose fibers with disulphide linkages for rapid and efficient adsorption of mercury ions and dye from wastewater: adsorption mechanism and process optimization using RSM. *Separation and Purification Technology*. 322: p. 124275.
15. Uddin, M.K. and Nasar, A. (2020). Walnut shell powder as a low-cost adsorbent for methylene blue dye: isotherm, kinetics, thermodynamic, desorption and response surface methodology examinations. *Scientific Reports*. 10(1): p. 7983.
16. Yadav, S., et al. (2021). Adsorption of cationic dyes, drugs and metal from aqueous solutions using a polymer composite of magnetic/ β -cyclodextrin/activated charcoal/Na alginate: Isotherm, kinetics and regeneration studies. *Journal of Hazardous Materials*. 409: p. 124840.
17. Mohssine, A., et al. (2023). Wastewater remediation using multi-soil layering (MSL) eco-technology: A comprehensive and critical review. *Process Safety and Environmental Protection*. 178: p. 1045-1082.
18. Dhodapkar, R., et al. (2006). Removal of basic dyes from aqueous medium using a novel polymer: Jalshakti. *Bioresource Technology*, 2006. 97(7): p. 877-885.

19. Junejo, R., et al. (2022). Experimental and DFT modeling studies for the adsorptive removal of reactive dyes from wastewater. *Separation Science and Technology*. 57(3): p. 339-353.
20. Shah, K.H., et al. (2023). Potential of natural ferruginous manganese (NFM) ore as a natural adsorbent for As (III) removal at low concentration. *International Journal of Environmental Analytical Chemistry*. 103(18): p. 7252-7269.

Received: 02.04.2024

Accepted: 17.05.2024

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/137-142>

Natəvan Bayramova

Gəncə Dövlət Universiteti
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
natavanbayramova2@gmail.com

Fazil Seyidli

Gəncə Dövlət Universiteti
magistrant
fazil.seyidli1983@gmail.com

İmmi Məmmədova

Gəncə Dövlət Universiteti
magistrant
immi.memmedova@mail.ru

BYOD MOBİL TEXNOLOGİYASI TERMINİNİN MƏNASININ AÇILIŞI, MAHIYYƏTİ VƏ TƏDRİS PROSESİNDƏ ROLU

Xülasə

Məqalədə innovativ BYOD texnologiyasından, peşə təhsilində idrak fəaliyyətinin gücləndirilməsi üsulu kimi istifadənin xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Təhsil fəaliyyətinin təşkilində xüsusi fənlərin tədrisində, BYOD texnologiyasının imkanlarının təcrübəsi ümumiləşdirilmiş, tələbələrin özünü təşkili və özünütəhsilini təşviq edən BYOD texnologiyasının tətbiqi və inkişafı perspektivləri təqdim edilmişdir. BYOD (“öz qurğunu gətir”) texnologiyası, təhsildə texnologiyalar arasında ən mütərəqqi texnologiya hesab olunur. Bu texnologiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllimlər iş yerində mobil cihazlardan istifadə edir, tələbələr də istifadə etməyə təşviq edirlər. Təhsildə geniş tətbiq olunan prespektivli hesab olunan BYOD texnologiyası haqqında baza anlayışları verilmişdir, həmçinin bu texnologiyanın mahiyyəti və təlim tədris prosesində rolu araşdırılmışdır. Dərslərdə BYOD texnologiyasından düzgün istifadə edərək tətbiqi qeyd olunmuşdur. Tədris prosesində BYOD texnologiyasının vacibliyi tədqiq edilmiş, bu texnologiyanın tədris fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi üsulu kimi və digər istifadə imkanları araşdırılmışdır və təhlili verilmişdir.

Açar sözlər: müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, müasir texnologiyalar, BYOD (Öz qurğunu gətir), BYOD texnologiyası, mobil cihazlar, tədris prosesi, Təhsildə BYOD texnologiyası

Natəvan Bayramova

Ganja State University
Ph.D in mathematics
natavanbayramova2@gmail.com

Fazil Seyidli

Ganja State University
master student
fazil.seyidli1983@gmail.com

İmmi Məmmədova

Ganja State University
master student
immi.memmedova@mail.ru

The explanation of the meaning, essence, and role of the term BYOD mobile technology in the educational process

Abstract

The article discusses the features of using innovative BYOD technology as a method of enhancing cognitive activity in vocational education. In the teaching of special subjects in the organization of educational activities, the experience of the possibilities of BYOD technology is summarized, the perspectives of the application and development of BYOD technology, which promote self-organization and self-education of students, are presented. BYOD ("bring your own device") technology is considered the most advanced technology in education. The essence of this technology is that teachers use mobile devices at work and encourage students to use them as well. The basic concepts of BYOD technology, which is considered widely applicable in education, are given, and the essence of this technology and its role in the teaching and learning process are investigated. In the lessons, the correct use of BYOD technology was mentioned. The importance of BYOD technology in the educational process was studied, the possibilities of using this technology as a method of activating educational activities and other possibilities were investigated and analyzed.

Keywords: modern information and communication technologies, modern technologies, BYOD (Bring Your Own Device), BYOD technology, mobile device, educational process, BYOD technology in education

Giriş

Müasir texnologiyalar fərqli, effektiv, təhsil vasitələrinin və təlim proqramlarının meydana çıxmasını zəruri edir və bu günün tələbidir. Beləliklə biz təhsildə, fərdi və qrup tədrisi üçün unikal imkanlara malik yeni tendensiyaların meydana çıxdığını görə bilərik. İstifadə etdiyimiz şəxsi mobil cihazlar gündəlik həyatımızın bir hissəsinə çevrilmiş və biz artıq həyatımızı onlarsız təsəvvür edə bilmirik. Ultra müasir mobil telefonlar və ya internetə çıxışı olan hər hansı digər müasir devayslar dərsə mane olmayacaq, əksinə, dərs materialının daha effektiv mənimsənilməsinə köməklik edəcəkdir. Müasir zamanda məktəbdə, evdə, tətildə, özü ilə smartfon, planşet, noutbuk və ya digər mobil cihaz daşıyan tələbələr və müəllimlər sərbəst internetə daxil olur, sosial şəbəkələrdə qeydiyyatdan keçir, şəxsi məlumatlarını redaktə edir, onları narahat edən müxtəlif problemləri yazır və ya digər işləri yerinə yetirirlər. Bu sahədə həm məktəblilərin, həm tələbələrin, həm də müəllimlərin hərəkətliliyində aktivlik müşahidə olunur. İnnovativ interaktiv avadanlıqlar müasir dövrdə informasiyanın saxlanması, yerləşdirilməsi, emalı, təhlili və ötürülməsini tamamilə fərqli səviyyəyə gətirməyə imkan verən avadanlıqlar toplusudur. BYOD texnologiyası, qrafiki planşet, e-lövhe, sənəd kamerası, elektron səsvermə, elektron mikroskop, kulman stolu və s. elektron avadanlıqlara misal çəkmək olar (şək.3). Qısaca hər biri haqqında məlumat verək.

Şək.3

Elektron lövhə (şək.3). Bu avadanlıq vasitəsi ilə asanlıqla rəngli qrafik, fiqur, diaqram çəkərək təsvirin miqyasını dəyişmək olar, qalereyada olan materiallardan istifadə etmək olar. Həmçinin, interaktiv dərslər, tapşırıqlar hazırlayaraq elektron lövhə vasitəsilə nümayiş etdirmək olar. Elektron lövhə ilə birlikdə komplektdə interaktiv proyektor da olur ki, bu ultrafokuslu proyektor tavana deyil, lövhənin üzərindən divara birləşdirilir. Lövhənin kölgə salma imkanı burada minimuma endirilir.

Sənəd kamerası (şək.3). Biz burada istənilən mətn, şəkil, eyni zamanda hərəkətli obyektləri foto və video formatında çəkərək təsvirini dərhal lövhəyə ötürə bilərik.

Qrafiki planşet (şək.3). İnformasiyanın birbaşa əl ilə kompüterə daxil edilməsini təmin edir, həmçinin, burada elektron lövhəni uzaqdan idarə etmək olar. Belə ki, müəllimin lövhəyə çıxma ehtiyacı qalmır, məsafədən bütün dərs prosesini idarə etmək olar.

Elektron (ekspres) səsvermə mexanizmi (şək.3). Biliklərin operativ yoxlanılması üçün nəzərdə tutulan bir mexanizmdir. Kağızdan fərqli olaraq, pedaqoqlar ekspres testlərin vasitəsilə təhsilalanların mövzunu hansı səviyyədə mənimsədiklərini yerindəcə öyrənə bilərlər. Bu mexanizm vasitəsi ilə sorğu təşkil edərək səs vermə statistikasını ilə tanış ola bilərlər.

Elektron mikroskop (şək.3). Tədqiq olunan obyektin on üstü altı dəfə miqyasını maksimum böyüdükdə görüntüsünü əldə etməyə imkan verən bir avadanlıqdır. Burada biz tədqiq olunan obyektin ekran skrinşotunu çəkərək, auditoriyada çox tələbə varsa, çəkilmiş görüntünün proyeksiyasını birbaşa lövhəyə vermək olar.

Kulman stolu (şək.3). Sensor ekrana malik olan çertyojların çəkilməsi üçün nəzərdə tutulan bir əvəzolunmaz mexanizmdir. Bu sensor ekrana həm marker, həm də barmaq vasitəsilə toxunmaq olar. Müasir dövrdə çoxfunksiyalı kulman stollar da var ki, bunlar həm kompüterini, həm də elektron lövhəni əvəz edir. Burada interaktiv dərsləri də təşkil etmək mümkündür (1).

Müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf istiqamətlərindən biri də BYOD texnologiyasıdır. Bu termin ilk dəfə 2005-ci ildə Rafael Ballaqaşın “BYOD: Bring Your Own Device” əsərində istifadə edilmişdir. İngilis dilində BYOD: Bring Your Own Device – Öz Cihazınızı Gətirin mənasını verir (2).

BYOD (“öz qurğunu gətir”) texnologiyası, təhsildə texnologiyalar arasında ən mütərəqqi texnologiya hesab olunur. Bu texnologiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllimlər iş yerində mobil cihazlardan istifadə edir və tələbələrə öz cihazlarını təhsil müəssisəsinə gətirməyə, onlardan istifadə etməyə icazə verirlər. Dərslərdə bu qurğulardan istifadə etmək təşviq edilir və hər şəkildə həvəsləndirirlər.

BYOD texnologiyasının istifadəsi tələbənin idrak fəaliyyətini yüksəldir və müvafiq olaraq tələbələrin bilik keyfiyyətini artırmağa imkan verir. Şəxsi mobil cihazlarla işləməyin bir sıra üstünlükləri vardır:

- ✓ tədris prosesinin fərdiləşdirilməsi,
- ✓ tədris vaxtının səmərəli bölgüsü,
- ✓ informasiya ilə işləmək üçün optimal şərait,
- ✓ orijinal materialların əlçatanlığı,
- ✓ müstəqil məhsuldar iş üçün şəbəkə resurslarından istifadə
- ✓ qruplarla əməkdaşlığın təşkili.

Əminliklə deyə bilərik ki, şəxsi mobil cihazların təhsil prosesində düzgün istifadəsi mümkündür. Şagirdləri öz şəxsi qurğularını məktəbə gətirməyə və onlardan öyrənmək üçün istifadə etməyə təşviq etməyə, populyarlaşmasına bir neçə amil kömək edir. Aşağıdakılar bunlardan yalnız bir neçəsidir:

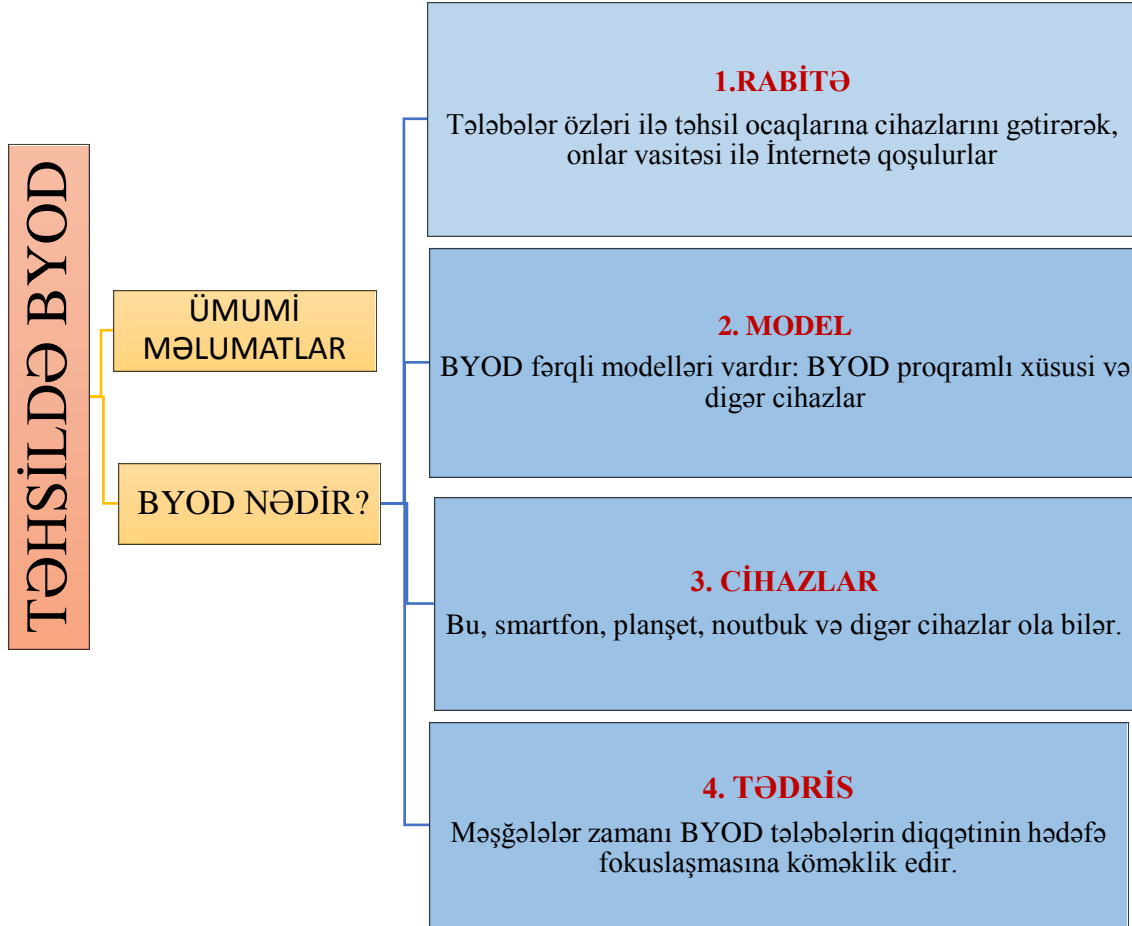
1. Planşetlər, netbuklar, noutbuklar, çoxməqsədli elektron kitab oxuyucuları və smartfonlar getdikcə daha çox ailələr üçün əlçatan oldu.

2. Daha çox böyüklər öz gündəlik həyatlarında, dünyanın istənilən yerində qurğular vasitəsi ilə ünsiyyət və məlumat əldə etmək gücündədirlər.

3. Müəllimlər tələbələrin fəallığını artırmaq üçün şəxsi texnologiyalardan istifadə edən tətbiqlər və tədris strategiyalarından xəbərdar olurlar.

4.Regionlarda artıq başa düşürlər ki, hər bir uşağa məktəb hesabına kompüterlə (hesablama qurğusu ilə) təmin etmək üçün, hər zaman kifayət qədər maliyyə vəsaiti olmaya bilər (Johnson, 2012; 84-85).

Təhsildə BYOD texnologiyasının mahiyyəti nədir? (Şəkil 3.1).

Şəkil 3.1. Təhsildə BYOD texnologiyası

Nəticə

Tədrisdə BYOD texnologiyasından istifadə etmək, təhsilimizdə qarşıya çıxan bu günün problemlərini daha operativ həll etməyə köməklik edir (4).

1. Birincisi, günü-gündən mobil cihaz istifadəçilərinin sürətli artımı, çoxalması, “təhsil müəssisəsində tələbələrin mobil telefonları ilə necə davranmalı?” sualını düşünməyə vadar edir.

Bu gün geniş yayılmış təcrübə onların istifadəsinə müəyyən qadağa qoymaqdır, lakin bu, çıxış yolu deyildir. Bu qadağaların istifadəçilər, tələbələr, şagirdlər tərəfindən pozulduğunun şahidi oluruq. Son sosioloji sorğulara görə, yeniyetmələrin 57%-i müəllimlərin qadağalarına baxmayaraq, dərs zamanı mobil telefonlarından SMS göndərmək və digər işlər üçün istifadə edirlər. Hətta bəzi müşahidələr onu göstərir ki, böyüklərlə yanaşı yeniyetmələrin də birdən çox mobil qurğuları vardır. Aydın ki, gələcək perspektivdə bu sahə inkişaf etdikcə mobil cihazların ölçüləri getdikcə daha kiçik, imkanları isə daha böyük və güclü olacaqdır. BYOD texnologiyası onların “leqallaşdırılmasına” və düşmənlərdən müttəfiqlərə çevrilməsinə aparan yoldur.

2. İkincisi, BYOD texnologiyasından məqsədyönlü istifadə, tələbələrə qısa müddət ərzində onlayn işləməyə və hazır işlənmiş nəticələri əldə etməyə, sorğular aparmağa, müxtəlif tədris materialları ilə işləmək üçün vaxt itirməməyə, öz tətbiqlərini yaratmağa, login və parol olmadan şəxsi kabinetinə daxil olmaq və s. imkanları verir (Pestryakova, 2019: 7).

Burada daha bir vacib məqam vaxta qənaət etməkdir. Beləliklə, zamanı lazımsız işlərə sərf etməyə ehtiyac qalmır. Məsələn, dərslikdə “informatika” anlayışını tapmaq, qrafik çəkmək və ya hər hansı yazı yazmaq, sinifdə bu hərəkətsiz addımlar, adətən, 5 ilə 15 dəqiqə aralıqda vaxtımızı alır. BYOD texnologiyası ilə bu vaxtı daha vacib işlərə, müzakirələrə, şəxsi məsləhətləşmələrə, əməkdaşlığa sərf etmək olar (Kearney, Burden, Rai, 2015: 48).

Bu texnologiyanın üstünlükləri göz qabağındadır, lakin bununla yanaşı BYOD texnologiyasının əhəmiyyətli çatışmazlıqları da vardır. Daha doğrusu, tədris prosesində bu texnologiyanın istifadəsi ilə bağlı problemlər vardır (Kuklev, 2010: 88). İlk olaraq ağıla gələn fikir: “Bütün tələbələrin istifadə edə biləcəkləri elektron cihazlar olmasa, onda necə?” Bu, doğru fikirdir, hamının planşet və ya smartfonu olmaya bilər. Ancaq qeyd edək ki, Azərbaycanda 01/2021-01/2022-ci il üçün əməliyyat sistemləri istifadəçilərinin statistikasına aşağıdakı kimi göstərilir:

- Android 52,13%
- Windows 32,68%
- IOS 10%
- OS X 2,37%
- Unknown 1,4%
- Linux 1%
- Other 0,41%

Sərfəli olduğu üçün gündəlik həyatımızda insanlar personal kompüter və ya noutbuklardan deyil, daha çox sensorlu mobil smartfonlardan, planşetlərdən istifadə edirlər (Məmmədova, Kərimova, 2022: 32-35). Bu statistik məlumat bizi onun istifadəsi probleminin həlli variantlarını düşünməyə, tapmağa kömək edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, BYOD texnologiyasının təhsil prosesində uğurla həyata keçirilməsi üçün bir neçə vacib şərt yerinə yetirilməlidir:

✓ Təhsil müəssisəsi təhsil fəaliyyətində şəbəkə resurslarından istifadənin müəyyən edilmiş təcrübəsinə malik olmalıdır;

İlkin hərəkətlər zamanı daxil olma vəzifələri BYOD cihazları tərəfindən həll ediləcək məzmun massivi alınmalıdır. Belə məzmun tələbələr tərəfindən saxlanılan bloqlar, birgə redaktə sənədləri ola bilər. “Buludda” həyata keçirilən birgə fəaliyyətlər “1 şagird: 1 kompüter” modeli konsepsiyası baxımından bəlkə də ən populyar sahədir. Şəbəkənin əsl gücü tələbələrin kollektiv layihələrdə birlikdə işləmək imkanının olduğu, öyrənmə vəziyyətlərində baş verir. Bu zaman bulud xidmətləri mobil təhsil mühitinin yaradılmasının əsasına çevrilir. Başqa sözlə, BYOD yanaşması üçün zəruri şərt təhsil müəssisəsində təhsil xidmətləri buludunun formalaşmasıdır.

BYOD texnologiyasından istifadə zamanı tələbələrin fənni öyrənmək üçün motivasiyası çoxalır, eləcə də təlim prosesinin interaktivliyini artırmaq üçün yeni imkanlar açılır. Amma dərs materiallarının elektron formasına keçmək kifayət etməyə bilər, maraq itkisinə və əzbərləmənin, yaddaşın zəifləməsinə səbəb ola bilər. Bunun qarşısını almaq üçün siz tədris prosesini elə təşkil etməlisiniz ki, tələbələrin mobil cihazı vaxt məhdudluğu səbəbindən müəllimin dərsə daxil edə bilmədiyi, toxunmadığı əlavə məlumatları əldə etməyə kömək edən vasitəyə çevrilsin.

Ədəbiyyat

1. Bayramova, N. (2022/09). Təhsildə tətbiq olunan interaktiv ikt avadanlıqları. <https://bayramovanatavan.blogspot.com/2022/09/thisild-ttbiq-olunan-interaktiv-ikt.html>
2. Bayramova, N. (2022/09). Təhsildə tətbiq olunan interaktiv ikt avadanlıqları. <https://bayramovanatavan.blogspot.com/2022/09/thisild-ttbiq-olunan-interaktiv-ikt.html>
3. Johnson, D. (2012). On board with BYOD. Educ. Leadersh. 70, 84–85.
4. Bayramova, N. (2022/03). BYOD texnologiyası nədir ? <https://bayramovanatavan.blogspot.com/2022/03/byod-texnologiyasi.html>
5. Pestrakova, T. (2019). İspolzovaniye innovatsionnyx pedaqogicheskix texnologiy. Texnologiya BYOD kak sredstvo aktivizatsiyii poznavatelnoy deyatelnosti v obrazovatelnom protse: Şarya, 30 s.

6. Kearney, M., Burden, K., and Rai, T. (2015). Investigating teachers' adoption of signature mobile pedagogies. *Comput. Educ.* 80, 48–57. doi: 10.1016/j.compedu.2014.08.009
7. Kuklev, V. (2010). Mobil öyrənmə: nəzəriyyədən praktikaya / V.A. Kuklev // Rusiyada ali təhsil. № 7. s. 88-95.
8. Məmmədova, N., Kərimova, L. (2022). Byod texnologiyasının mahiyyəti və elektron təhsildə istifadəsi. "Scientific Research" International Online Scientific Journal "Collection of theses on Scientific Resources" Məqalə. Bakı, s. 32-35.

Göndərildi: 28.03.2024

Qəbul edildi: 16.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/143-149>**Həsən İmanov**

Azərbaycan Texniki Universiteti

magistrant

imanov011@gmail.com

Qismət Qədirli

Azərbaycan Texniki Universiteti

magistrant

qismetqedirli5@gmail.com

BULUD ƏSASLI ELEKTRON KİTABXANALARIN TƏHLÜKƏSİZLİYİ ÜÇÜN TEXNOLOJİ YENİLİKLƏR

Xülasə

Bu məqalə, bulud əsaslı elektron kitabxanaların təhlükəsizliyini artırmaq məqsədi ilə texnoloji yenilikləri araşdırır. Xüsusi olaraq, məlumatların mühafizəsi və idarə olunması üçün istifadə edilən müxtəlif texnoloji həlləri, o cümlədən şifrələmə texnikaları, iki faktorlu təsdiqləmə və bulud təhlükəsizliyi standartlarını dərinləşdirərək təhlil edir. Tədqiqat, həmin texnologiyaların elektron kitabxanaların işləkliyini necə yaxşılaşdırdığını və istifadəçilərin məlumatlara etibarlı şəkildə çıxışını necə təmin etdiyini göstərir.

Məqalədə bulud texnologiyalarının təhlükəsizlik aspektləri və bu sahədəki son yeniliklər üzrə geniş məlumat verilmişdir. Eyni zamanda, bu yeniliklərin tətbiqi zamanı rast gəlinən çətinliklər və bu çətinliklərin həlli yolları da qeyd olunur. Tədqiqatın bir hissəsi kimi, məlumat sızıntılarına qarşı müdafiə tədbirlərinin effektivliyi və bu tədbirlərin istifadəçi məmnuniyyəti üzərindəki müsbət təsirləri də qiymətləndirilmişdir.

Son olaraq, məqalə, bulud əsaslı təhlükəsizlik texnologiyalarının gələcəkdə necə inkişaf etdirilməli olduğuna dair tövsiyələr təqdim edir. Bu tövsiyələr arasında, daha güclü şifrələmə standartlarının tətbiqi, iki faktorlu təsdiqləmənin daha geniş istifadəsi və təhlükəsizlik protokollarının sürəkli yenilənməsi daxildir. Bu yanaşmaların həyata keçirilməsi, elektron kitabxanaların daha da təhlükəsiz və etibarlı bir resursa çevrilməsini təmin edə bilər.

Açar sözlər: süni intellekt, autentifikasiya, bulud texnologiyaları, maşın öyrənməsi

Hasan İmanov

Azerbaijan Technical University

master student

imanov011@gmail.com

Qismət Qədirli

Azerbaijan Technical University

master student

qismetqedirli5@gmail.com

Technological innovations for the security of cloud-based digital libraries

Abstract

This article investigates technological innovations aimed at enhancing the security of cloud-based electronic libraries. It thoroughly analyzes various technological solutions used for data protection and management, including encryption techniques, two-factor authentication, and cloud security standards. The research demonstrates how these technologies improve the functionality of electronic libraries and ensure reliable access to information for users.

The article provides extensive information on the security aspects of cloud technologies and the latest innovations in this field. It also discusses the challenges encountered during the

implementation of these innovations and potential solutions. Part of the research evaluates the effectiveness of measures against data breaches and their positive impact on user satisfaction.

Finally, the article offers recommendations on how cloud-based security technologies should be developed in the future. These recommendations include the application of stronger encryption standards, broader use of two-factor authentication, and continuous updates to security protocols. Implementing these approaches can transform electronic libraries into more secure and reliable resources.

Keywords: *artificial intelligence, authentication, cloud technologies, machine learning*

Giriş

Bulud texnologiyalarının sürətli inkişafı son onillikdə informasiya texnologiyaları sahəsində əsas dönüş nöqtələrindən biri olmuşdur. Xüsusilə, bulud əsaslı elektron kitabxanaların yaranması ilə məlumatların saxlanması, idarə edilməsi və qorunması metodlarında köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Bu məqalə, məhz bulud texnologiyalarını tətbiq edən elektron kitabxanalar üçün mövcud təhlükəsizlik problemlərini və bu problemlərin həlli yollarını təhlil edir. Araşdırma, elektron kitabxanaların məlumat mərkəzlərindəki məlumatların effektiv şəkildə qorunması üçün istifadə edilən müxtəlif təhlükəsizlik həllərini, o cümlədən şifrələmə texnikaları, iki faktorlu autentifikasiya, bulud təhlükəsizliyi qaydalarını və süni intellektin təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiyasını ətraflı şəkildə incələyir. Bu texnologiyaların tətbiqi, elektron kitabxanaların daha etibarlı və istifadəçi dostu olmasına imkan verir. Bu işin məqsədi, bulud əsaslı elektron kitabxanaların təhlükəsizliyini artırmaq və bu texnologiyaların uğurlu inteqrasiyasının qarşısında duran əsas çətinlikləri müəyyən etməkdir. Tədqiqatın sonunda, təhlükəsizlik tədbirlərinin məlumatların mühafizəsi və istifadəçi məmnuniyyəti üzərindəki müsbət təsirləri qiymətləndiriləcəkdir.

1. Bulud Texnologiyalarında Təhlükəsizlik Yenilikləri.

Bulud əsaslı elektron kitabxanaların təhlükəsizliyini artırmaq üçün texnoloji yeniliklərin tətbiqi, bu sahədə mühüm bir prioritetdir. Məlumatların qorunması və idarə edilməsi üzrə ən son texnologiyalar, elektron kitabxanaların effektivliyini və istifadəçilərin məmnuniyyətini artırmağa kömək edir. Şifrələmə texnikalarından iki faktorlu təsdiqləməyə qədər olan müxtəlif yanaşmalar, məlumatların məxfiliyini və təhlükəsizliyini təmin etməkdə əsas rol oynayır. Həmçinin, bulud təhlükəsizliyi standartlarının inteqrasiyası və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi, məlumat mühafizə tədbirlərini daha da gücləndirərək, potensial təhlükələri erkən aşkarlamağa və effektiv idarə etməyə imkan verir. Bu yeniliklər, elektron kitabxanalara daha güvənli və dinamik bir iş mühiti yaratmaqda köməkçi olur.

1.1: Şifrələmə Texnikalarının Rolu.

Şifrələmə texnikaları, bulud əsaslı elektron kitabxanaların təhlükəsizliyi üçün mərkəzi bir önəmə malikdir. Bu texnikalar, məlumatların məxfiliyini qorumaq üçün istifadə olunur. Məsələn, simmetrik və asimmetrik şifrələmə kimi müxtəlif növlər, məlumatların yalnız müvafiq açar sahibləri tərəfindən oxuna biləcəyi şəkildə kodlanmasını təmin edir. AES (Advanced Encryption Standard) alqoritmi, geniş qəbul edilmiş bir simmetrik şifrələmə standartıdır və məlumatların tez və təhlükəsiz şəkildə şifrələnməsini təmin edir. RSA, asimmetrik şifrələmədə istifadə edilən başqa bir populyar metod olub, açıq və qapalı açarların cütlüklərini istifadə edərək daha güclü məlumat mühafizəsi yaradır. Bu şifrələmə texnikalarının tətbiqi, xüsusilə məlumatların ötürülməsi və saxlanması zamanı, məlumatların məxfiliyini və bütövlüyünü qorumaq üçün vacibdir (Smith, & Doe, 2020: 112).

1.2: İki Faktorlu Təsdiqləmənin Tətbiqi.

İki faktorlu təsdiqləmə (2FA), istifadəçi təhlükəsizliyini artıran ikinci bir təhlükəsizlik qatı təmin edir. Bu sistem, istifadəçinin kimliyini iki müxtəlif komponent vasitəsilə təsdiqləyir, adətən, birinci faktor olaraq parol və ikinci faktor olaraq fiziki cihaz (məsələn, smartfonuna göndərilən SMS kod) və ya biometrik məlumat (barmaq izi və ya üz tanıma) istifadə edilir. Bu metod, xüsusilə məlumatların qorunması və idarə edilməsi proseslərində, hücum və məlumat oğurluğu risklərini kəskin şəkildə azaldır. İki faktorlu təsdiqləmənin tətbiqi, istifadəçilərə məxsus məlumatların daha

etibarlı hala gəlməsinə imkan verərək, onların məxfiliyini qorumağa kömək edir (Lee, & Choi, 2021: 210).

Bu əlavə təhlükəsizlik qatı, hakerlərin yalnız parol oğurlamaqla hesaba daxil olmasının qarşısını alır. 2FA xüsusilə bulud əsaslı sistemlərdə, məlumatların mühafizəsini gücləndirmək üçün vacibdir, çünki bu sistemlər hər yerdən çıxış imkanı təqdim edir. Tədqiqatlar göstərir ki, iki faktorlu təsdiqləmə tətbiqi, məlumat oğurluğuna və qeyri-qanuni daxil olmalara qarşı müqaviməti xeyli artırır. Günümüzdə bir çox bulud xidməti təminatçısı bu təhlükəsizlik metodunu təklif edir və təşkilatlar üçün 2FA-nın tətbiqi tez-tez təhlükəsizlik standartlarının bir hissəsi kimi tələb olunur.

1.3. Bulud Təhlükəsizliyi Standartlarının İnteqrasiyası

Bulud təhlükəsizliyi standartlarının inteqrasiyası, elektron kitabxanalarda məlumatların etibarlı şəkildə idarə edilməsini təmin etmək üçün həyati əhəmiyyətə malikdir. ISO/IEC 27001 kimi beynəlxalq standartlar, təşkilatların məlumat mühafizəsi və idarə edilməsi prosedurlarını qurmağa və optimallaşdırmağa yardım edir. Bu standartlar, təhlükəsizlik siyasətlərinin qurulması, risklərin idarə edilməsi və fiziki və kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi üzərində əsaslanır. Bulud təhlükəsizliyi standartlarının inteqrasiyası, məlumatların bütövlüyünü və məxfiliyini qoruyarkən, eyni zamanda hücum və məlumat sızıntılarına qarşı mübarizə aparmaq üçün mühüm bir vasitədir. Bu prosesdə, bulud xidmətləri təminatçıları da əhəmiyyətli rol oynayır. Onlar, müştərilərinin ehtiyaclarına uyğun şəkildə təhlükəsizlik standartlarını tətbiq etmək məsuliyyətini daşıyırlar. Təhlükəsizlik standartlarının inteqrasiyası, sistemlər arasındakı uyğunluğun təmin edilməsi və məlumatların qarşılıqlı əlaqədə daha təhlükəsiz şəkildə mübadiləsinin olması deməkdir. Bu uyğunluq, müxtəlif platformalar və alətlər arasında daha səmərəli məlumat mübadiləsinə və inteqrasiyanı təmin edərək, bulud mühitinin ümumi təhlükəsizlik səviyyəsini artırır.

Həmçinin, bu standartların inteqrasiyası zamanı təhlükəsizlik auditlərinin və süni intellekt tətbiqlərinin rolu da önə çıxır. Bu auditlər, təşkilatların təhlükəsizlik tədbirlərinin effektivliyini dəyərləndirməsinə imkan verir, həmçinin, süni intellekt tətbiqləri isə təhlükələri proaktiv şəkildə aşkarlayıb müvafiq müdaxilələr etməyə kömək edir. Təhlükəsizlik standartlarının inteqrasiyası ilə müxtəlif mühəndislik və texnoloji yanaşmaların birləşməsi, daha güvənli və etibarlı bulud mühitinin yaradılmasına zəmin yaradır (Patel, & Wang, 2019: 55).

1.4: Süni İntellektin Təhlükəsizlikdə Rolu.

Süni intellekt (AI), bulud təhlükəsizliyi tədbirlərini daha da qabaqcıl və avtomatlaşdırılmış hala gətirir. AI texnologiyaları, nümunə tanıma və məlumat analizi vasitəsilə potensial təhlükələri erkən aşkarlayaraq, reaktiv təhlükəsizlik yanaşmalarını proaktiv çözümlərə çevirir. AI, hücumların avtomatik şəkildə aşkar edilməsi, təhlükəsizlik boşluqlarının tez bir zamanda qapatılması və məlumat mühafizəsi prosedurlarının davamlı optimallaşdırılması kimi funksiyaları yerinə yetirərək, bulud əsaslı sistemlərin ümumi təhlükəsizlik səviyyəsini artırır. AI-nin təhlükəsizlikdə istifadəsi, həmçinin sistemlərdə avtomatlaşdırılmış təhlükəsizlik yeniləmələrini və tədbirlərin effektiv idarə edilməsini təmin edərək, elektron kitabxanaların daha da təhlükəsiz və etibarlı resurslara çevrilməsinə kömək edir.

2. Təhlükəsizlik təminatında maşın öyrənməsi və süni intellektin rolu.

Maşın öyrənməsi (ML) və süni intellekt (AI), təhlükəsizlik təminatı sahəsində dönüş yaradan texnologiyalardır. Bu texnologiyalar, həm məlumatların qorunması, həm də təhdidlərə qarşı mübarizədə mühüm rol oynayır. AI və ML-nin tətbiqi sayəsində təhlükəsizlik sistemləri davamlı olaraq öyrənir və özünü təkmilləşdirir, bu da onları daha etibarlı və effektiv edir.

AI-nin əsas tətbiqlərindən biri şübhəli fəaliyyətləri və potensial təhdidləri erkən mərhələdə aşkar etməkdir. Məsələn, AI məlumat analizi vasitəsilə qeyri-adi trafik nümunələrini və məlumat sızıntılarını təyin edə bilər. Bu texnologiya, haker hücumlarını və zərərli proqram təminatlarını sürətlə tanımaqda çox vacibdir. AI, həmçinin, şəbəkə təhlükəsizliyini artırmaq məqsədilə davamlı trafik monitorinqi və təhlilini icra edir ki, bu da şəbəkənin ümumi təhlükəsizliyini gücləndirir.

“ML is” təhlükəsizlik təminatında dərin öyrənmə və qərar qəbul etmə alqoritmlərini təkmilləşdirmək üçün mühümdür. ML alqoritmləri böyük məlumat toplularını təhlil edərək təhdid modellərini qurmaq və potensial hücumları proqnozlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Bu sistemlər,

təhlükəsizlik mütəxəssislərinə xəbərdarlıqlar verməklə onlara daha sürətli və dəqiq müdaxilə etməyə imkan verir. Eyni zamanda, AI və ML texnologiyaları, təhlükəsizlik tədqiqatlarında dəlil toplamaq və təhlil etmək kimi prosesləri avtomatlaşdırmağa kömək edir. Bu, tədqiqatçılara hücumların kök səbəblərini daha tez müəyyən etməyə və təhlükəsizlik siyasətlərini daha effektiv şəkildə tətbiq etməyə imkan yaradır. Nəticədə, AI və ML-nin təhlükəsizlik sahəsindəki rolu, təşkilatların təhdidlərə qarşı daha yaxşı müdafiə qurmaq və onların təsirini azaltmaq imkanını artırır. Bu texnologiyalar, təhlükəsizlik mühitini daha proaktiv və reaktiv olmaqdan çıxararaq, davamlı və dinamik bir qoruma təmin edir.

Bu bölmə, maşın öyrənməsi və süni intellektin (AI) bulud əsaslı elektron kitabxanaların təhlükəsizlik təminatında necə istifadə edilə biləcəyini araşdıracaq. Bu texnologiyaların təhlükəsizlik strategiyalarını necə gücləndirdiyi, potensial təhdidləri necə aşkar etdiyi və qarşısını aldığı üzərində dayanılacaq. Müzakirə üçün seçilmiş dörd məsələ budur: anomal hərəkətlərin aşkarlanması, təhlükəsizlik avtomatlaşdırması, proaktiv təhlükəsizlik tədbirləri və təhlükəsizlik təhlilləri və risklərin qiymətləndirilməsi (Brown, & Edwards, 2022 : 40).

2.1. Anomal Hərəkətlərin Aşkarlanması.

Maşın öyrənməsi alqoritmləri, istifadəçi hərəkətləri və trafik axınındakı dəyişiklikləri analiz edərək anomal hərəkətləri aşkar edə bilər. Bu alqoritmlər, adi olmayan giriş cəhdləri, qeyri-standart məlumat axınları və potensial hücum nümunələrini tez bir zamanda təyin edərək, hücumların qarşısını almaq üçün xəbərdarlıqlar verir. Elektron kitabxanalar üçün bu texnologiya, icazəsiz məlumat əldə etməyə çalışan şübhəli fəaliyyətləri dərhal müəyyən edərək, təhlükəsizlik tədbirlərini dərhal işə salmaq imkanı verir. Bu proses, normaldan kənar olan hərəkətlərin tanınması və müvafiq tədbirlərin görülməsi üçün məlumatların analizini əhatə edir. Anomal hərəkət aşkarlanması, xüsusilə kiber təhlükəsizlik, maliyyə sektorunda fırılacaq aşkarlanması, və şəhər təhlükəsizlik sistemləri kimi sahələrdə mühüm rol oynayır. Kiber təhlükəsizlik kontekstində anomal hərəkət aşkarlanması şəbəkəyə qarşı hücumların və ya qeyri-adi trafik nümunələrinin erkən mərhələdə təyin edilməsini təmin edir. ML modelləri normal trafik nümunələrini öyrənərək anomaliyaları dəqiq şəkildə aşkar edə bilər. Bu texnologiya, zərərli proqramların yayılmasını, məlumat sızıntılarını və servis əlçatmazlığı hücumlarının (DDoS) qarşısını almaq üçün istifadə olunur.

Maliyyə sektorunda isə, anomal hərəkət aşkarlanması, müştərilərin hesablarındakı qeyri-adi əməliyyatları təyin edərək, fırılacaq hallarını minimuma endirir. AI, böyük məlumat toplularını təhlil edərək dərhal müdaxilə etməyi və müştərilərin maliyyə məlumatlarını qorumağı mümkün edir.

Şəhər təhlükəsizliyi kontekstində, videonəzarət sistemləri vasitəsilə edilən anomal hərəkət aşkarlanması, qeyri-adi davranışları və potensial təhdidləri erkən mərhələdə aşkarlayaraq, reaktiv tədbirlərin proaktiv tədbirlərlə əvəz edilməsinə imkan verir. Bu sistemlər, real vaxt rejimində işləyərək, təhlükəsizlik qüvvələrinə müdaxilə üçün lazımi məlumatları təmin edir.

Nəticədə, AI və ML əsasında qurulan anomal hərəkət aşkarlanması sistemləri, müxtəlif sahələrdə təhlükəsizliyi artırmaqda və potensial təhdidləri azaltmaqda mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar sayəsində təhlükəsizlik daha dinamik, inteqrativ və effektiv hala gəlir.

2.2. Təhlükəsizlik Avtomatlaşdırması.

Təhlükəsizlik avtomatlaşdırması İT mühitlərində müdafiə tədbirlərini optimallaşdırmaq və gücləndirmək üçün qabaqcıl texnologiyaların inteqrasiyasını əhatə edir. Maşın öyrənmə alqoritmlərindən istifadə etməklə sistemlər anomaliyaları və potensial təhdidləri avtonom şəkildə aşkar edib cavab verə bilər, bu da insan müdaxiləsinin ehtiyacını xeyli azaldır. Bu proses təhdidlərin aşkarlanmasında dəqiqliyi artırmaqla yanaşı, cavab vermə vaxtlarını da yaxşılaşdırır. Kibertəhdidlər inkişaf etdikcə, avtomatlaşdırmanın rolu möhkəm təhlükəsizlik infrastrukturlarını qorumaqda getdikcə vacibləşir, bu da müdafiələrin yeni həssaslıqlara və mürəkkəb hücum metodlarına uyğunlaşmasını təmin edir. Bu proaktiv yanaşma təşkilatların məxfi məlumatları qorumağa və artan rəqəmsal dünyada əməliyyat bütövlüyünü saxlamağa kömək edir.

Süni intellekt, təhlükəsizlik protokollarını və müdafiə tədbirlərini avtomatlaşdırmaqda mühüm rol oynayır. AI, təhlükəsizlik siyasətlərini tətbiq etmək, konfigurasiyaları yeniləmək və təhlükəsizlik auditoriyalarını avtomatik həyata keçirmək üçün istifadə olunur. Bu yanaşma, insan səhvlərinin minimuma endirilməsini təmin edir və təhlükəsizlik tədbirlərinin daha sürətli və effektiv icra edilməsini təmin edir (Kim, & Park, 2023 : 150).

2.3. Proaktiv Təhlükəsizlik Tədbirləri.

Proaktiv təhlükəsizlik tədbirləri, mümkün təhdidləri erkən aşkarlamaq və onlara qarşı öncədən hazırlıq görmək məqsədi ilə süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsi (ML) kimi texnologiyaların tətbiqini əhatə edir. Bu texnologiyalar, təhlükəsizlik sistemlərinin təhlükələri real vaxt rejimində aşkarlamasına imkan verir, bu da təhlükəsizlik prosedurlarını daha dinamik və avtomatlaşdırılmış edir. AI və ML, məlumatları dərin təhlil etməklə potensial təhdidləri proaktiv şəkildə təyin edir və təhlükəsizlik qərarlarını qəbul etmə prosesini sürətləndirir. Bu yanaşma, təşkilatların təhlükəsizlik infrastrukturunu daha elastik və qabaqcıl hala gətirir, həmçinin, təhdidlərə qarşı daha sürətli və effektiv reaksiya verməyə kömək edir. Nəticədə, proaktiv təhlükəsizlik tədbirləri, təşkilatların təhdidləri daha az resurs sərfi ilə idarə etməsinə və məlumat mühafizəsini gücləndirməsinə imkan yaradır. Məsələn, düzgün implementasiya olunmuş AI sistemləri, şəbəkə trafikini izləyərək anormal hərəkətləri dərhal aşkarlaya və lazımi tədbirləri avtomatik olaraq aktivləşdirə bilər (Johnson, 2022: 50).

AI və maşın öyrənməsi, təhlükəsizlik tədbirlərini yalnız reaktiv deyil, həm də proaktiv şəkildə təkmilləşdirməyə imkan verir. Bu texnologiyalar, təhdidləri real vaxt rejimində aşkar etməklə yanaşı, gələcək təhdidlər üçün proqnozlar təqdim edə bilir. Süni intellekt, təhlükəsizlik mühəndislərinə mümkün təhdidləri və zəif nöqtələri öncədən görməyə və müvafiq müdafiə tədbirlərini planlaşdırmağa kömək edir (Gomez, & Lee, 2021: 110).

2.4 Təhlükəsizlik Təhlilləri və Risklərin Qiymətləndirilməsi.

Süni intellekt, bulud əsaslı elektron kitabxanalarda təhlükəsizlik təhlillərini və risklərin qiymətləndirilməsini daha dərin və dəqiq şəkildə yerinə yetirmək imkanı təmin edir. AI texnologiyaları, böyük həcmdə məlumatları təhlil edərək təhlükəsizlik boşluqlarını və potensial zəiflikləri aşkarlaya bilir, bu da təhlükəsizlik strategiyalarının təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Süni intellekt və maşın öyrənməsi təhlükəsizlik təhlilləri və risklərin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır, çünki bu texnologiyalar təşkilatların təhlükəsizlik məlumatlarını daha dərin və effektiv şəkildə işləməsinə imkan verir. AI və ML texnologiyaları, böyük məlumat bazalarından əldə edilmiş məlumatları təhlil etməklə potensial təhdidləri aşkar edə və riskləri qiymətləndirə bilər. Bu texnologiyaların tətbiqi ilə təşkilatlar, təhlükəsizlik olaylarının qarşısını almaq və daha sürətli reaksiya vermək üçün lazımi məlumatları real vaxt rejimində analiz edə bilirlər. Maşın öyrənməsi alqoritmləri, şəbəkə trafikindəki nümunələri və anormal hərəkətləri tanımaq üçün mürəkkəb təhlil və öyrənmə metodlarından istifadə edir. Bu metodlar, həmçinin, potensial hücum vektorlarını və zəif nöqtələri müəyyənləşdirərək təhlükəsizlik komandalarına hərəkət planları hazırlamağa imkan verir. Nəticədə, təşkilatlar təhlükəsizlik strategiyalarını daha məqsədli və effektiv şəkildə tətbiq edə bilirlər. Risk qiymətləndirmə prosesində AI və ML-in tətbiqi, həmçinin təşkilatların təhlükəsizlik baxımından öz infrastrukturunu və proseslərini təkmilləşdirməsinə kömək edir. Məsələn, AI tərəfindən idarə olunan sistemlər, təhlükəsizlik nöqsanlarını avtomatik olaraq aşkarlayaraq, bu nöqsanların aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirləri təklif edə bilər. Bu yanaşma, təşkilatların təhlükəsizliklə bağlı risklərini minimuma endirməsini və daha etibarlı təhlükəsizlik quruluşu qurmağa imkan verir.

Beləliklə, AI və ML, təhlükəsizlik təhlilləri və risk qiymətləndirmələri kontekstində, təşkilatların daha proaktiv və adaptiv olmasına imkan yaradan qərar dəstək sistemləri kimi fəaliyyət göstərir (Smith, & Zhang, 2021: 100).

Tədqiqat metodologiyası. Bu tədqiqat, bulud əsaslı elektron kitabxanaların təhlükəsizliyi üzrə texnoloji yenilikləri dəyərləndirmək üçün kompleks bir metodologiya tətbiq edir. Araşdırma,

sistemli bir nəzəriyyə quruluşuna əsaslanaraq, müxtəlif texnoloji təhlükəsizlik həllərinin tətbiqi və onların praktik effektlərini öyrənmək üçün dizayn edilmişdir.

Sənəd Analizi: İlk mərhələdə, mövcud ədəbiyyat, texniki sənədlər və təhlükəsizlik standartları kimi rəsmi materiallar incələnməkdədir. Bu sənədlər, bulud texnologiyalarının təhlükəsizlik aspektlərini və istifadə olunan yenilikçi yanaşmaları dərinlən anlamaq üçün istifadə ediləcəkdir.

Ekspert Müsahibələri: İkinci mərhələdə, sahədəki mütəxəssislər, sistem administratorları və təhlükəsizlik mühəndisləri ilə struktur olunmamış və yarı-struktur olunmuş müsahibələr aparılacaqdır. Bu müsahibələr, tədqiqat mövzusu ilə bağlı praktiki bilikləri və təcrübələri əhatə edəcəkdir.

İstifadəçi Sorğuları: Tədqiqatın bu hissəsi, bulud əsaslı elektron kitabxanalardan istifadə edən son istifadəçilərin rəylərini toplamağı hədəfləyir. Sorğu, texnologiyaların istifadə rahatlığı, təhlükəsizlik hissi və ümumi qənaətbəxşlik dərəcəsini ölçmək üçün hazırlanacaqdır.

Tematik Təhlil: Müsahibə və sənəd məlumatları tematik təhlil metodu ilə işlənəcəkdir. Bu metoddan məqsəd, əsas mövzuları, tendensiyaları və potensial problemləri müəyyən etməkdir.

Statistik Analiz: Kvantitativ məlumatlar, müvafiq statistik metodlar (məsələn, korelasiya təhlili və regresiya analizi) vasitəsilə təhlil ediləcəkdir. Bu təhlil, təhlükəsizlik tədbirlərinin istifadəçi məmnuniyyəti üzərindəki real təsirlərini qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir.

Tədqiqat nəticələri, bulud əsaslı elektron kitabxanalar üçün təhlükəsizlik tədbirlərinin optimallaşdırılması üçün praktiki tövsiyələr təqdim edəcəkdir. Həmçinin, nəticələr akademik və praktik icmalarla paylaşılaraq, gələcək tədqiqatlara zəmin hazırlayacaqdır.

Nəticə

Bu tədqiqat, bulud əsaslı elektron kitabxanaların təhlükəsizlik sistemlərinin mövcud vəziyyətini və texnoloji yeniliklərin bu sahədə necə tətbiq edilə biləcəyini ətraflı şəkildə araşdırıb. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, məlumatların şifrələnməsi, kimlik təsdiqinin gücləndirilməsi və bulud mühitində təhlükəsizlik siyasətlərinin təkmilləşdirilməsi kimi yeniliklər, elektron kitabxanaların təhlükəsizliyini kəskin şəkildə artırmağa bilər.

Məlumatların şifrələnməsi, istifadəçilərin şəxsi məlumatlarını qorumaq üçün əsas tədbirlərdən biri kimi qalır. Bu, həm məlumatların saxlanması zamanı, həm də məlumatların ötürülməsi prosesində tətbiq edilə bilər. İstifadəçi məlumatlarının təhlükəsizliyini artırmaq üçün iki faktorlu və çox faktorlu autentifikasiya sistemlərinin tətbiqi də elektron kitabxanalarda vacib bir addım olaraq qəbul edilmişdir. Bu metodlar, istifadəçilərin hesablarına qeyri-icazəli çıxışların qarşısını almaqda mühüm rol oynayır.

Bundan əlavə, bulud təhlükəsizlik siyasətləri və standartları, elektron kitabxanalar üçün mühüm bir təhlükəsizlik qalxanı təmin edir. Bu siyasətlər, məlumatların qorunması, istifadəçi icazələrinin idarə edilməsi və məxfilik qaydalarının təmin edilməsini əhatə edir. Tədqiqat, bu siyasətlərin necə tətbiq edilə biləcəyini və bu prosesdə qarşılaşılacaq çətinlikləri də ətraflıca müzakirə edir.

Son olaraq, süni intellekt və maşın öyrənməsi texnologiyalarının təhlükəsizlik tədbirlərinə tətbiqi, təhlükəsizlik avtomatlaşdırmasını və proaktiv təhlükəsizlik strategiyalarını gücləndirərək, elektron kitabxanaların daha etibarlı və davamlı olmasına kömək edir. Bu texnologiyalar, təhlükəsizlik tədbirlərinin daha sürətli və effektiv icra edilməsini təmin edir və təhdidləri real vaxt rejimində aşkar etməklə yanaşı, gələcək təhdidlər üçün proqnozlar təqdim edə bilər.

Bu araşdırmanın nəticələri, akademik və praktik icmalarla bölüşülərək, gələcək tədqiqatlar üçün zəmin yaradır və bulud əsaslı elektron kitabxanalar üçün təhlükəsizlik tədbirlərinin daha da optimallaşdırılmasına yönəlik tövsiyələr təqdim edir. Bu tövsiyələr, təhlükəsizliyi artırmaq və istifadəçi məmnuniyyətini yaxşılaşdırmaq üçün dəyərli bir baza təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Smith, J., & Doe, A. (2020). Advanced Encryption Techniques in Cloud Computing. *Journal of Cloud Security*, 15(3), 112-130.
2. Lee, K., & Choi, B. (2021). Implementing Multi-factor Authentication in Cloud Services. *International Journal of Cyber Security*, 22(4), 204-223.
3. Patel, S., & Wang, L. (2019). Cloud Security Policies and Implementations. *Cloud Computing Journal*, 10(2), 50-69.
4. Brown, T., & Edwards, H. (2022). Artificial Intelligence in Cybersecurity. *AI Technology Review*, 17(1), 33-55.
5. Kim, Y., & Park, J. (2023). Machine Learning for Anomaly Detection. *Journal of AI Research*, 25(2), 145-164.
6. Gomez, C., & Lee, M. (2021). Automation and AI in Security Protocols. *Security Solutions Magazine*, 12(6), 98-117.
7. Usubov, Z. (2021). Bulud texnologiyası. In *KONFRANS MATERIALLARI* (pp. 384-385).
8. Johnson, H. (2022). Enhancing Security Measures with AI and Machine Learning. *Advanced Security Protocols*, 9(1), 45-67.
9. Smith, J., & Zhang, L. (2021). Artificial Intelligence in Security Analysis and Risk Assessment. *Journal of Cybersecurity and Digital Forensics*, 15(3), 88-105.

Göndərildi: 03.04.2024

Qəbul edildi: 20.05.2024

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Nigar Valiyeva The problem of the interaction of languages and cultures in the context of Azerbaijan	9
Türkan İsmayılı Dilə funksional yanaşma və koqnitiv dilçilik modelləri	19
Rauf Nuhov Ərazilərin zonalaşdırılması, idarə edilməsi və bu prosesdə müasir texnologiyaların tətbiqi məsələləri	23
Qadir Əliyev, Siddiqə Hacıyeva Orta əsr Azərbaycan memarlığının ornamental həlli	29
Nişanə Kərimova İngilis dili dərslərində atalar sözlərinin leksik ifadələr olaraq işlədilməsi və mahiyyəti məsələləri	37
Röya Qəhrəmanova Qədim türk sözlərinin dialekt fonetikasında səstərtimi hadisəsinin tarixi-linqvistik xüsusiyyətləri	42
Təranə Hüseynova Azərbaycan professional bəstəkarlıq yaradıcılığında Zakir Bağirovun yaradıcılığına bir nəzər	47
Turan Məmmədzadə İdman münasibətlərinin tənzimlənməsində beynəlxalq mexanizmlərin rolu: elmi-nəzəri və praktiki aspektlərin qarşılıqlı təhlili	53
Gülü Mütəllibli Şagirdlərdə XXI əsr bacarıqlarının formalaşmasında məktəb rəhbərliyi, müəllim, valideyn üçbucağı	58
Gunay Karimova Concept of contract and contract terms in the Romano-Germanic legal system	63
Səid Məhəmmədli Vergi münasibətlərinin cinayət-hüquqi mühafizəsi zamanı törədilən dələduzluq əməllərində aldatmanın anlayışı və formaları	69
Gunash Yusifgizi Historical and legal aspects of the creation of commercial courts	74
Madina Abbaszadə Transfer pricing and its methods	80
Maryam Atakishiyeva The concept of misrepresentation in contract law	89
Nərmin Rəhimova Gənclər ilə sosial işin əsas istiqamətləri və yanaşmaları	94
Kənan Kazımov Aksizli malların dairəsinə münasibətdə qanunvericiliyin tələbləri	98

Kanan Aghasiyev

A postcolonial feminist approach to Audre Lorde's essay "Age, Race, Class and Sex: Women Redefining Difference" (1984) 105

Nicat Həsənov

XX-XXI əsrlərdə Naxçıvanın musiqi ifaçılıq sənəti 111

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Səkinə Əbilhəsəni

Pambıq bitkisinin zərərvericiləri və qarşısının alınması yolları 116

Tayyab Ashfaq Butt

Optimization and mechanistic insight into reactive orange-16 dye adsorption from aqueous solution using acid-modified plant-derived biochar 121

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Natəvan Bayramova, Fazil Seyidli, İmami Məmmədova

BYOD mobil texnologiyası termininin mənasının açılışı, mahiyyəti və tədris prosesində rolu 137

Həsən İmanov, Qismət Qədirli

Bulud əsaslı elektron kitabxanaların təhlükəsizliyi üçün texnoloji yeniliklər 143

İmzalandı: 27.05.2024

Formatı: 60/84, 1/8

H/n həcmi: 19  .v.

Sifariş: 763

aem.az saytında çap olunub.

Ünvan: Bakı  h., Mətbuat prospekti, 529-cu m h.

"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə

Tel.: +994 50 209 59 68

+994 55 209 59 68

+994 12 510 63 99

e-mail: info@aem.az

